

BCECBIT

BCECBIT

CBIT

BCECBIT

7

BCECBIT

CBIT 1974

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1974-7

(193)

ЛИПЕНЬ

Рік видання
сімнадцятий

ВСЕСВІТ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ

Видавництво «Радянський письменник»

Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	ПАБЛО НЕРУДА. Поезії.	3
	НАГАРДЖУН. Діти Варуни. Повість.	15
	МИРОСЛАВ ВАЛЕК. Поезії.	52
	ЖОРЖІ АМАДУ. Тереза Батіста прагне жити спокійно. Роман. (Закінчення).	63
	Слово автора роману до українських читачів	137
ЖИТТЯ І СЛОВО	МАРГАРИТА АГІРРЕ. Дух і постать Пабло Неруди.	138
	ЮРІЙ ЯНКОВСЬКИЙ. «Книга життя» народів Латинської Америки.	168
	ЕЛЬВІО РОМЕРО. Урок митця.	174
	ВІТОЛЬД НАВРОЦЬКИЙ. Сучасна польська проза.	176
	РОМАН ЛУБКІВСЬКИЙ. Зоря Гвездослава.	182
ШЛЯХИ МИСТЕЦТВ	НАТАЛЯ КОБЦЕВА. Життєствердне мистецтво.	190
УКРАЇНА І СВІТ	ГАННА ЗАЄЦЬ. Станіслав Едвард Бури.	196
	ГРИГОРІЙ НУДЬГА. «На тихі води». (Na ciche wody. Dumy ukraińskie. Wrocław, Polskie towarzystwo ludoznawcze, 1973.).	198
НА РУБЕЖІ ВОГНЮ	ЮХИМ ЛАЗЕБНИК. Технологія «людських взаємин» капіталізму.	200
	АНТОН ХИЖНЯК. Єгипет близько.	210
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»	Колиска Народної Польщі.	222
	Варшава.	225
	ЯНУШ РОШКО. Велика польська мідь.	229
	Десятирічка на селі.	233
	Літературно-мистецька хроніка.	235
	Чілійські емігранти в Польщі.	237
	Веселі сторінки.	239

ПАБЛО НЕРУДА

Пабло Неруда (1904—1973) — найвидатніший чилійський поет, лауреат премії Всесвітньої Ради Миру (1950), міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1953) та Нобелівської премії (1971), видатний борець за соціальне визволення народів Латинської Америки. Поезії цієї добірки перекладено з книжок «Двадцять віршів про кохання та одна пісня розпачу» (1924). «Іспанія в серці» (1937), «Вселюдська пісня» (1950), «Пісня про подвиг» (1961), «Руки дня» (1968).

ТАКЕ МОЄ ЖИТТЯ

Обов'язок і пісня — нерозривні:
я не належу сам собі ніколи,
я поділяю болі і страждання
всіх страдників — бо це й мої страждання,
бо я не можу жити й не віддати
всього себе пригнобленим, безправним:
я — син народу і його співець,
в моїх піснях — скорбота і хвала.
Мені говорять: ти належиш півтім.
Можливо, але ж я їду до світла.
Я над усе ціную простоту,
і ви не знайдете мене серед паперів,
не знайдете — бо я серед людей:
вони мені розкрили сенс буття.

НЕ ПРОХАЙТЕ МЕНЕ ПРО ЦЕ

Дехто мене прохає, щоб людських турбот,
людських імен, людського горя
я не виносив на сторінки книжок,
не згадував у віршах:
кажуть, що це вбиває поезію,
що про це не варто писати,
та я не слухаю отих порадників,
помахавши їм капелюхом,
вирушаю я на Парнас
і лишаю їх — ситих щурів біля головки сиру.
Я не належу до них,

я звичайна людина з плоті й крові,
і тому, коли б'ють мого брата,—
я його захищаю,
і кожен рядок моїх віршів —
це загроза
для всіх мізантропів,
для всіх лиходіїв, для всіх надлюдців.
Але мій голос ніколи
не підніметься проти бідних і щирих людей:
адже це найперше завдання поета,
першовідкривача, каменяра.
Ми повинні зробити щось тут, на цій землі,
бо це наша земля,
ми повинні погоджувати наші справи,
адже ми люди, а не тварини.
І якщо я борюся з усім, що ненавиджу,
або оспівую все, що люблю,
і поезія намагається відійти
від принципів мого маніфесту,—
я лишаюся вірним йому,
я лишаюся вірним і сонетам і одам.
Я виконую свій обов'язок:
у мене договір про дружбу з прекрасним,
у мене договір, скріплений кров'ю з моїм народом.

ДВАДЦЯТИЙ ВІРШ ПРО КОХАННЯ

Цієї ночі я міг би написати свій найсумніший вірш.
Написати, наприклад: «Сьогодні зоряна ніч,
і блакитні зірки мерехтять вдалині».
Нічний вітерець, співаючи, лине до неба.
Цієї ночі я міг би написати свій найсумніший вірш.
Я кохав її, і вона мене часом кохала.
В такі ночі, як ця, тримав я її в обіймах
і цілував під безмежним небом.
Вона кохала мене, і я її часом кохав.
Як не кохати її величезні очі!
Цієї ночі я міг би написати свій найсумніший вірш.
Думати, що її нема. Відчувати, що втратив її.
І слухати ніч, таку нескінченну без неї.
А слова падають в душу, як краплини роси на отаву.
Що з того, що кохання моє її не змогло удержати!
Сьогодні зоряна ніч, а її немає зі мною.
І ніщо вже не має значення. Хтось вдалині співає. Вдалині.
Моє серце не може ніяк заспокоїтись.
Мій погляд даремно шукає її.
Моє серце шукає її, а її немає зі мною.
Така ж сама ніч і ті ж самі біляві дерева.
Ми — ті ж самі, колишні — і зовсім інші.
Я більш її не кохаю, це так, але ж як я її кохав!
Мій голос прагнув долинути до її слуху.

З іспанської переклав
Сергій БОРЩЕВСЬКИЙ

як, непохитні й спокійні,
неначе дзвони на світанні,
з гвинтівками,
з блакитними очима,
ви йшли на фронт Кастілії,— здалеку,
з ваших ущелин, з ваших утрачених домівок,
з ваших снів,
повних жалкої ніжності й кулеметів,
щоб відстояти іспанське місто, в якому
поранена свобода
не знала, чи не замордують її до ночі звірі.

Брати,
нехай дитина і муж, жінки і старі,
впізнають вашу чистоту і силу, вашу високомовну повість,
хай вона сягне сердець без надії, хай пролине шахтами,
що повні задухи,
хай зійде вниз нелюдськими сходами рабства,
хай усі зорі, все колосся Кастілії і світу
запишуть ваші імена і вашу сувору
боротьбу,
вашу звиягу, важку й гарячу,
як серце дуба,
тому що своїми жертвами ви відродили втрачену віру,
стійкість духу, довіру до землі,
і своєю щедротою, своєю шляхетністю і
своєю смертю;
як долиною серед кривавих скель,
тече безмежна ріка із сталевими голубами
й надією.

МАТЕРЯМ УБИТИХ ДРУЖИННИКІВ

Вони не повмирали,
вони палахкочуть у розпалі бою,
неначе гноти світильників.

Їхні ясні тіні
зливаються з полями, схожими на мідь,
з залізною полудою вітру,
з поручнями гніву,
з грудьми небес.

Вони височать серед пшениці,
високі, наче полудень
над рівниною.
Дзвони їхніх мертвих тіл
перемогу звістують.

Сестри, жменя праху,
зруйноване серце,

вірте у ваших мерців!
Вони не лишень коріння
під камінням, убраним у кров,—
їх зуби кусають порох,
ідуть на приступ,
і піднесені кулаки не поступаються смерті.
Із тіл повергнутих життя виходить.
Матері, прапори, сини!
Обличчя з розбитими очима ще на чатах!
Зброя, сповнена земних надій!
Скиньте жалобу,
нехай ваші сльози будуть як метал,
щоб точили день і ніч,
щоб довбали день і ніч,
поки не впадуть двері злоби.

Я знав дітей ваших,
я пишався життям їх,
як пишаються нині їх смертю.
Їхні кроки
лунали вранці поряд із моїми.
Їхній сміх залітав, як гроза,
до глухих майстерень.
Серед плодів Леванту, рибальських сіток Півдня,
цементу, друкарської фарби
я бачив їхні палкі серця.
Матері! Моє горе — як ваше горе:
ліс, омийтий кров'ю,
із злим туманом безсоння,
і з самотністю кожного дня.

Погляньте, матері:
дужча від проклять гієнам,
дужча від люті, презирства, плачу,—
крізь скорботу, крізь смерть —
сходить зоря.

І мертві вітають її з-під землі,
затиснувши кулаки над золотою пшеницею!

*З іспанської переклав
Петро МАРУСИК*

ЧИСЛА

Рука склала число
з'єднала камінь
з каменем,
грім з громом,
одного підбитого кондора
з іншим,

стрілу зі стрілою.
На застиглому граніті
рука
видряпала
дві рисочки, два рубці,
дві жолобинки —
і виникло число.
Виросло число два,
а там і чотири:
вони випорскували
з однієї й тієї ж руки —
п'ять, шість, сім,
вісім, дев'ять,
нуль —
безмірні яйця,
знесені птицею,
міцною,
мов камінь
(стільки чисел знесла —
і нічого, залишилася жива!).
Всередині кожного числа —
своє число
і в другому числі — своє число:
плодючі, рясні,
гіркуваті й суперечливі,
вони перераховують,
множать
у горах, у шлунках,
у поземках, у парках,
сиплються з книжок,
і пролітають над Канзасом
і Морелією,
засипають нас, засліплюють і вбивають,
з гаманців і з дул,
куди не подивишся — числа, числа,
числа...

Ми, смертні, доторкуємося до металів,
до вітру, океану, каміння і розуміємо,
що вони зостануться, схолонувши або палаючи.
Я світ відкривав, щоб усе назвати,
моїм обов'язком було прощатися і любити.

НАРОДЖЕННЯ

Я розповім вам, як у Чілі
вулкан народжується. У Чільяні,
у Прікутіні, там, чи тут —
хіба не все одно, сеньйори:
вулкан — він скрізь вулкан, як літо
не має ні провінцій, ні кордонів.
Перед народженням вулкана
навкруг розходить ся прозорість
умитого дощами світу.
Квітки — мов килим оксамитний.
Саме тоді тонкою стьоожкою
і випручалася несміла пара
місячно-сірого відтінку —
вуста планети розтулились.
Вуста планети розтулились —
і виникнув низенький горбик,
жіноча груди із глини темної —
немовби фиркає шкапина
або сопе локомотив,
що диханням ядучим паморочить,
кипінням сірководню,
що піною пивною
перетекло із чаші надр.
Тепер зовсім забудь про тишу.
Гора вогню зростає, поки
не вергне оберемок стріл,
химерний шлак —
вогнем сповиті щільники
з туманностями бджіл пекельних.
Лущить, злинає, опадає
горою вивержений попіл!
Але цей грім — не грім небес,
він — регіт з домішками сірки,
він — гуркіт із підземних склепів,
він підіймається по горлу
вулкана, радісно шумує,
так, ніби вирвався назовні,
щоб з блискавками подуріти.
Уже вулкан на світ зродився
і вищим став на міліметр,
уже є своя хмаринка в нього —
хустина, що літає біля носа.
Уже він має право бути і рости,
уже його не помічають.
Пора вже братись до маїсу.
Не трапилося тут нічого.

*З іспанської переклала
Галина ПЛЕВАК*

ВЕРХИ МАЧУ-ПІКЧУ

I

Із вітрами, як сіть порожня,
я линув між вулицями й повітрям, торкався і зрікався
монет простертого листа серед грядущої
осені, а між весною й колоссям — усього,
що найбільша любов, як у падаючій рукавичці,
нам дарує, мов жовтий великий місяць.

(Дні потужного спалаху в урагані
тіл; зброя, обернена
в тишу ржавіння;
ночі, розвіяні до порошин найтонших;
згуба тичинок із весільної предківщини).

Той, хто чекав мене серед скрипок,
знайшов світ як поховану вежу,
чия спіраль урізалася в землю глибше
від листа кольору хрипкої сірки.
Ще глибше, в золото геологічне,
у найплodючіше лоно землі
я занурив тривожну і ніжну руку,
наче шпагу, повиту жаринами метеорів.

Чолом припав я до глибоких хвиль,
скотився краплею в сірчану тишу,
і, як сліпий, вернувся до жасмину
перегорілої весни людської.

IV

...Тоді земними сходами зійшов я
крізь безжальні хащі загублених сельв
до тебе, о Мачу-Пікчу.

Високе місто ярусів камінних,
притулок усіх тих, кого земля
не вгорнула у сонні свої покрови.
Над тобою тернистий вітер
погойдував колиску люду
поруч із колискою громів.

Піна кондорів. Мати камінна.
Високий риф зорі людської.
Лопата, згублена в пісках первісних.

Тут оселя була, одвіку
тут зерна кукурудзи проростали
і знову падали червоним градом.

Тут нитка золота текла із вовни лам
на одяг матерів, могил, любові,
вояцтва, королів, жерців.

Тут наморені ноги вночі спочивали
поруч з орлами на голих верхах,
А на ранок
разом з громами топтали холодну хмару,
і торкалися каменів та земель,
упізнавши їх посеред смерті чи ночі.

Дивлюсь я на одяг, на руки,
на слід потоку в лункій порожнечі,
на мур, ще лагідний від дотику людини,
що моїми очима вдивлялась в земні вогні,
що моїми руками мастила зниклу
деревину: адже все — одяг, шкіри, начиння
відійшло, позападало в землю.

Вітер війнув
апельсиновим цвітом на всіх замовклих;
тисячоліття вітру, місяці, тижні вітру,
синього шквалу над пасмами гір залізних —
скидались вони на притишену зливу кроків,
що полірюють самотнє камінне житло.

IX

...Орел зірчаний. Виноград туману.
Утрачена фортеця. Ніж осліплий.
Зоряний пояс. Урочистий хліб.
Повіка величезна. Грань потоку.
Розчахнуті покрови. Хліб камінний.
Гранітний світич. Кам'яна троянда.
Змія, що стала склом. Пилок камінний.
Важке склепіння. Джерело камінне.
Кінь місяцевий. Скам'яніле світло.
Косинець рівнодень. Камінний випар.
Останні креслення. Камінна книга.
Обточені вітрами сірі скелі.
Мур, лагідний від дотику людини.
Звйовані пір'їнами покрівлі.
Корали з потонулого століття.
Гілля дзеркал. Опори ураганів.
Всі трони, що підважила берізка.
Імперія кривавих пазурів.
Зупинені на схилах вітровії.
Недвижно-бірюзові водоспади.
Давно замовклі дзвони над мерццями.
Намиста опанованих снігів.

На статуї свої оперта зброя.
За сімома печатями негода.
Пум'яча лапа. Кровожерна скеля.
Велична вежа. Битва снігова.
Ніч високо у пальцях і в корінні.
Вікно їмли. Закам'янілий голуб.
Рослина ніжна. Статуя громів.
Хребет найперший. Океанська стеля.
Архітектура згублених орлів.
Канат небесний. Бджоли висоти.
Споруджувана зірка. Рівень крові.
Закам'яніла піна. Місяць з кварцу.
Гадюка андська. Листя амаранту.
Склепіння тиші. Чиста батьківщина.
Священне дерево. Наречена моря.
Галузка солі. Чорнокрила вишня.
Громи холодні. Білосніжні зуби.
Загрозлива скала. Роздертий місяць.
Волосся холоду. Упертість вітру.
Вулкан обіймів. Темний водоспад.
Срібляна хвиля. Напрямок часів.

ХІ

Крізь тьмянний блиск,
крізь ніч камінну дай простерти руку,
дай битися моєму серцю,
як тисячоліттями б'ється ув'язнений птах!
Дай забудь мені нині те щастя, що більше від моря,
бо й людина більша від моря, більша від островів —
треба в неї зійти, мов у чисту криницю, а вийти
з гілкою вод таємничих і затонулих істин.
Дай забути мені, скеле, могутню міру,
міру таємну, як твердь золотих стільників,
дай провести мені рукою по рівнодійній
волоссяниці й солоної крові їдкої.

Коли, наче вибух червоних надкриль, лютий кондор
вдаряє мене у скроні,
і вітер кровожерних пер змітає похмурий пил
зі сходів діагональних — я не бачу прудкого птаха,
і не бачу сліпого кільця його кігтів;
бачу колишнє життя невільника — спить він у полі,
бачу тіло його, тисячі тіл невільників і невільниць,
чорних від зливи й ночі, під ураганом чорним,
з каменями важених, грубо тесаних статуй:
Хуане Каменерізе, сине Віракоча,
Хуане Голодний, сине зеленої зірки,
Хуане Босоноже, онуче бірюзи —
брати, народжуйтесь зі мною знову!

*З іспанської переклав
Михайло МОСКАЛЕНКО*

ПОДВИГ

В той час, як море мовчало про їхні болі,
земля відроджувала надії —
надія ступила на берег.
То були руки та кулаки борців:
Фідель Кастро з п'ятнадцятьма друзями,
(а з ними — свобода) ступили на землю.
Острів був темний, як траур,
але вони підняли світло, мов знамено;
їхня зброя — зоря,
але вона ще спить під землею:
мовчки почали вони
боротьбу та шлях до зірок.
Стомлені, пристрасно йшли вони до боротьби,
вела їх самовідданість і честь,
а зброєю була червона кров, —
ішли напівроздягнуті, голодні.
Так із жменьки людей на березі
народжувалася свобода Куби...
Потім гідність роздягнених
одягла їх в гірське вбрання,
нагодувала незнайомим хлібом,
озброїла таємничою зброєю;
разом з ними прокинулись сонні,
кривда вийшла зі сховів,
матері попрощалися з синами,
селяни розповіли про своє горе,
і військо бідняків
зростало й зростало — як місяць,
як зарості тростини під зливою.
З кожним боєм солдатів ставало все більше,
ворог покидав їм свою зброю
на дорогах;
кати тремтіли й гинули,
розчавлені весною,
з слідами куль, якими
смерть прикрашала їхні сорочки,
а звільнені
ішли по луках, наче вітер,
підіймали лани острова,
вставали над морем, як зорі.

ТАНЕЦЬ З НЕГРАМИ

Негри континенту, Новому Світові
надали ви нового смаку —
без негрів не співають барабани,
без негрів не бринять гітари.
Нерухомою була наша зелена Америка,

аж поки не сколихнулася, наче пальма,
і народився з чорної пари
пристрасний чудовий танок.
Ви зазнавали найбільших страждань:
ви різали тростину, вмираючи від утоми,
ви пасли худобу на луках,
ви носили тяжке каміння,
ви прали гори білизни,
ви піднімались, навантажені, по сходах,
ви родили дітей на дорогах,
ви не мали ніколи ні цента,
ви діставали стусани замість грошей,
ви бачили, як продають ваших сестер,
ви мололи борошно весь день,
а їли один раз на тиждень,
ви бігали завжди, як коні,
розносячи купи взуття,
ви працювали рубанком та пилкою,
будували дороги й тунелі,
лягали спати, напівмертві від утоми,
і оживали знову ранком,
співаючи гарних пісень.
О небо, коли думаю про все це,
моє серце розривається від болю —
досить мені говорити, краще піду я
з гнучкими африканськими пальмами,
джерелом музики земної,
що кличе мене крізь вікно
піду танцювати по дорогах —
з моїми чорними братами із Гавани.

ЗАВТРАШНІЙ ДЕНЬ КАРІБЬСЬКОГО МОРЯ

Чиста молодь багатостраждального моря,
молоді комуністи сучасності,
з кожним днем вас буде все більше, ви звільните
море від тиранії.
І одного дня ми зможемо зустрітись,
і моя поезія вільно
лунатиме поміж вами.

Друзі, я чекаю на цю радість.

*З іспанської переклала
Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА*

НАГАРДЖУН

Нагарджун (справжнє ім'я Вайдьянатх Мішра; нар. 1910 року) — сучасний індійський прозаїк і поет. Пише мовою гінді. Активну літературну діяльність почав з 1945 року. Писав спочатку мовою майтхлі (збірка поезій «Чітра», роман «Паро», 1946). Основні твори на гінді: романи «Ратінатхова тітуса» (1948), «Вальчанма» (1952), «Шановний Ватесарнатх» (1954), «Діамантовий ювілей» (1962), «Діти Варуни» (1966); поетичні збірки «Потік часу» (1952), «Крилаті хвили» (1963).

У липні 1971 року Нагарджун був, разом із відомим індійським поетом Шівмангалом Сінхом Суманом, гостем Спілки письменників України.

ДІТИ ВАРУНИ¹

ПОВІСТЬ

І Шість чи сім довгих і товстих бананових стовбурів, міцно зв'язаних до купи, замінують надійний, стійкий на воді човен.

Навколо непроглядна темрява. Пронизливий холод. Внизу — темна глибінь, вгорі — небо, всіяне зорями. Човен-пліт з бананових стовбурів погойдується на хвилях. Коли з нього рибалка щосили кидає рибальську сіть, то човен наполовину занурюється у воду.

Це Гархпокхар — не якесь там озерце чи ставок, а відома в усій окрузі водойма. Щоправда, народна вимова з часом пригладила це трохи коструbate слово, і тепер водойма називається простіше — Гарокхар. Озеро це, з грузькими, болотяними берегами, розкинулося акрів на п'ятдесят. З усіх боків його оточують високі пагорби.

Неподалік від берега над водою бовваніють у темряві дві невіразні тіні. Одна тінь стоїть, а друга сидить навпочіпки.

Долинає неголосна розмова...

— Хурхуне!

— Що?

— Скільки вже?

— Та вже чимало.

Човен наполовину занурюється у воду, і відразу ж чується важкий сплеск. Плюсь! Один кінець сіті Бгола затискає в кулаці. Холод проймає до кісток. Бгола хукає на задубілі пальці, розтирає їх, а перед очима донька Сілебія, що так любить спати, пригорнувшись до його грудей. Коли почав витягати сіть, здалося, що вона страшенно

Друкуються із скороченнями.

¹ Варуна — бог мсря і водних просторів в індійській міфології.

важка. Гукнув на поміч товариша, стали витягати вдвох, але даремно.

— Чи не у водоростях заплуталася? — висловив здогад Хурхун.

— Та які тут водорості! Хоч і не схоже, щоб риба.

— Треба б глянути, що воно там.

— То що ж, давай пірнай.

Приземкуватий, уже немолодий Хурхун роздягнувся — залишилась тільки пов'язка на стегнах — і пірнув.

Водойму Гарокхар з усіх боків оточували майже непрохідні болота. Бгола й Хурхун рибалили в західній частині озера, де глибина сягала десяти футів.

Відпливши трохи від човна, Хурхун пірнув і закружляв під водою. Спершу він вирішив подивитися, чи не потрапила в сіть риба. Кілька не дуже великих рибин таки заплуталося. Коли в грудях забракло повітря, Хурхун вискочив на поверхню, вхопив повітря і знову пірнув. Намацавши сіть, поплив довкола неї. Он воно що! Сіть зачепилася за якусь колоду. А холод сковує кожну жилочку. Повітря вже не вистачало, і Хурхун знову випірнув на поверхню.

— То що там? — Бгола все ще тримав кінець сіті, боячись, щоб не повискакувала риба.

— Стривай!

Хурхун пірнув знову. Намацав сіть і відразу поплив до колоди. Намацав кілька залізних грузил, що міцно засіли в зазубнях колоди. Що його робити? Він згадав, що у Бголи є ніж, і випірнув.

З ножем в руці він уже вкотре зник під водою і нарешті звільнив сіть.

За всім тим пірнанням у Хурхуна вже зуб на зуб не попадав. Він підняв торбину з небагатою здобиччю, мовби прикидаючи на око вагу кількох рибин, і мовив:

— Мабуть, на сьогодні досить. Пора й відпочити, Бголо.

— Та й пізно вже, — витрушуючи сіть, озвався той.

Хурхун взяв у руки довгу бамбукову жердину, що лежала тут-таки в човні. Тепер скоріше додому! Він щосили запрацював жердиною, думаючи собі, що коли потеплішає, треба буде витягти ту колоду, бо ще не одну сітку тут залишиш! І звідки вона там узялася. Клята!

...Човен уткнувся в берег. Рибалки взяли дві торбини з рибою й ступили на землю. Потім витягли човна, прив'язали його і аж тоді рушили додому.

Рибальське селище містилося за якихось півтора-два фарлонги¹ від Гарокхару. Рибалки й човнярі жили в двох окремих селищах, Малахі й Гондгіярі, які, проте, завжди називались разом, тобто Малахі-Гондгіярі. Межею, що розділяла ці селища, був невеличкий бамбуковий гайок та ще старе, напівсухе мангове дерево. Якщо йти від озера, то спочатку буде човнярське селище, а вже за ним — рибальське.

Коли Бгола й Хурхун увійшли в човнярське селище, назустріч їм із гавкотом кинулося кілька собак. Трохи далі від дороги лежали купи зібраного селянами рису, обгороджені бамбуковими жердинами. Хоч пішла вже третя варта ночі, проте з деяких токів іще долинали гупотіння волів — то обмолочували рисові снопи.

А ось і домівка!

Зачувши кроки, назустріч викотився кругленький песик. Неголос-

¹ Англійська лінійна міра, приблизно 200 м.

не, радісне вищання. Надвір вийшла зігнута, як лук, бабуся. Хурхун поклав торби з рибою в кутку хати й запитав:

— Чого це вам не спиться, матусю?

Старенька трохи недобачала. Вона нічого не відповіла й запитала:

— А Бгола хіба не прийшов з тобою?

Бгола підійшов до неї і поклав руку їй на плече:

— А ось і я, матусю!

Бабуся швидко обмацала синові руки й обличчя, мовби пересвідчуючись, чи це справді він.

— Та ти ж зовсім задубів, — мовила вона. — Ходімо, я тобі зараз жаровню принесу. Зігрієшся.

Бголина дружина принесла й поставила біля них жаровню. Бгола черкнув сірником і підніс вогонь до каганця, що стояв у стінній заглибині. Тьмяне світло розлилося по кімнаті. Старенька, Хурхун, Бгола — усі троє взяли по щіпочці бетелю¹ й сіли довкола вогню. Якийсь час сиділи отак, стиха розмовляючи, вигріваючи руки й ноги. Зненацька Хурхун відчув, що він страшенно голодний. Увечері він перехопив трохи, але коли то було, та й попрацювати довелося добряче. А ще ж треба раненько вибратися на станцію Чамурія, щоб взяти квиток і встигнути на поїзд до Дарбганга. Хурхун підвівся:

— Забіжу-но я на хвилинку додому, бо хто знає, чи ми ще до вечора обернемося.

До Хурхунової оселі звідси було рукою подати — сотня кроків, не більше. Коли він відхилив зроблену з бамбукових жердин заставку, яка правила за двері, почувся сонний голос дружини:

— Хто там?

— Вставай, запали світло, це я!

В кутку мекнула прив'язана коза, за нею замекали троє козенят. Хурхун зайшов у хату. В одному кутку на соломі, застеленій старою й драною мішковиною, спали молода дівчина й напівголі діти, сяк-так вкриті заяложеним рядном. В другому кутку стояла чухля² — там же було місце для посуду. В третьому стояло кілька глеків і горщиків для зерна. З бамбукових жердок під стелею звисало з десяток мотузяних торбин, в які ховали харчі, щоб до них не добралися коти чи собаки. На кілочках і гаках висіло різне рибальське начиння.

Хурхун присів біля дружини, попрохав:

— Наготуй-но щось попоїсти!

Дружина підвелася, а він приліг на соломі — стомлений, змерзлий, неспокійний. Тривожні думки проганяли сон. На цьогорічне свято холі Мадгурі вступить у свою вісімнадцяту весну. Єдина дівчина на виданні в його хаті. А вони з дружиною не хочуть віддавати дочку в чоловікову родину, до свекра із свекрухою. Але як не крути, а до магха³ чи фальгуна⁴ з донькою, мабуть, доведеться розпрощатися. А звідки ж узяти придане?

— Вставай, поїж трохи, — дружина поставила перед ним кошичок із підсмаженим рисом нового врожаю.

Поївши, Хурхун узяв дохар⁵, ціпок і клунок із харчами, вийшов надвір і попрямував до Бголиної хатини. Стара саме припалювала

¹ Перцева рослина, листя якої, пряне й пекуче на смак, вживається для жування.

² Кругла пічка з отвором угорі.

³ Одинадцятий місяць індійського календаря, відповідає січню-лютому.

⁴ Дванадцятий місяць індійського календаря, відповідає лютому — березню.

⁵ Покривало із складеного вдвое куска тканини.

другу люльку. Бгола вже чекав на нього. Тут же сидів і Нірас, що також збирався йти на станцію.

До Чамурії вони дісталися вжедесь годині о п'ятій.

Коли касир — схожий на грифа бенгалець — побачив у них свіжу рибу, в нього аж слинка потекла. Довелося вділити йому трохи риби, і тільки тоді вони дістали від нього дозвіл на провіз кошиків і квитки.

О пів на десяту ранку поїзд прибув на вузлову станцію Дарбганг. Вийшовши на привокзальну площу, рибалки гукнули рикшу. Довелося платити і за вантаж. А о десятій вони вже були на галасливому й людному «великому» базарі. Покупці одразу ж кинулися розбирати свіжу гарокхарську рибу. Жвава торгівля тривала майже до вечора. Десь годині о другій Бгола й Хурхун по черзі сходили пообідати. В другій половині дня вони трохи знизили ціну на рибу, і вже о п'ятій годині їхні кошики були порожні. Полічили виторг — двісті рупій. Бгола відрахував Хурхуну двадцять рупій, тобто десяту частину виторгу, як і належало за угодою.

Там-таки, на «великому» базарі, Хурхун купив два сарі по сім рупій кожне і на три рупії набивного ситцю. У книжковій крамниці купив для Джангала маленький англо-гінді словничок і «Рамаяну» з коментарями. Була ще одна не дуже пильна справа в окружній канцелярії, але вона могла почекати.

Їхній поїзд відходив лише за годину — о сьомій. Тож забравши порожні кошики й покупки, вони подалися ще до центру міста.

У Бголині кишені сьогодні лежала чимала сума. Довкола в крамничках красувалися на тацях різноманітні ласощі. Рибалки зайшли в одну із них і вмостилися на маленьких стільчиках біля низенького столика. З'їли удвох на чотири рупії солодошів. Вийшовши на вулицю, купили ще по дві сигарети, гукнули рикшу й поїхали на вокзал. Кошики тримав Хурхун.

Сонце в місяці пус¹ сідає рано, десь о пів на п'яту — о п'ятій, а о сьомій — то вже, вважає, вечір. Взявши два квитки до Чамурії, вони сіли у вагон. Пасажирів було небагато, отож кожен сідав, де хотів. Хурхун жував бетель, а Бгола затягувався сигаретою.

Неподалік від Нірмалі, на західному березі річки Косі, незабаром мало відбутися урочисте закладання греблі. Першу грудку землі під ту греблю мав кинути сам головний міністр штату Біхар. Не тільки жителі двох найближчих округ, Дарбгангу та Сахарси, обговорювали цю знаменну подію, — весь Біхар жваво відгукнувся на ту новину. Центральний уряд та уряд штату заснували величезне відомство — «Департамент будівництва на Косі». Десятки найкращих інженерів та інших відповідальних осіб були залучені до здійснення проекту. Від залізничної станції Фарбісгандж до Бірпура невинним потоком ішли вантажні машини, везучи залізо, деревину, цемент, обладнання, деталі механізмів та все інше, потрібне для будівництва.

Отож не дивно, що пасажирів, які їхали поїздом на схід, тільки й розмовляли що про ту греблю. А один човняр з Маджгаргхата звернувся до Бголи:

— А чи не хочеш ти, друже, попрацювати трохи на шрамдані?² Я можу в конторі записати й твоє прізвище. — І додав, що навіть сам

¹ Десятий місяць індійського календаря, відповідає грудню—січню.

² Шрамдан — безкорислива праця на благо суспільства.

око́жний голова «Нішад махасабги»¹ Пхулена Парсад Манджха власноручно вписав своє прізвище до списку тих, хто безкорисливо працюватиме на благо суспільства. Як би там не було, а Бгола уважно прислухався до того, про що розмовляли пасажири.

О пів на одинадцятю вечора вони зійшли на станції Чамурія і подалися додому. На головах кошики, в руках ціпки, плечі вкриті дохарами.

Чотири милі шляху. Дорога нерівна, вибоїста. Треба було проминути двоє сіл, потім велике поле, а вже за ним буде їхній Гарокхар.

2 В низинах швидко висихала вода. Тут і там виднілися тростинові й бамбукові загорожі навколо затоплених ділянок землі. Для бідних рибалок низинна місцевість, що то заповнювалась водою, то помалу висихала, була справжньою манною небесною. Від бгадона² й аж до початку джетха³ вони з оцих калюж вилувлювали сотні манів⁴ риби, не те щоб великої, а дрібної, сезонної. Місцевість ця лежала за якусь мильо на схід від обох селищ і колись належала мангалгархським раджам, а тепер перейшла під особистий нагляд око́жного інспектора. Проте гнилий і згубний тутешній клімат потроху робив своє діло, й навколишні села почали порожніти. Руйнівні повені, неврожаї, пошесті косили людей. Колись, коли річка Косі протікала зовсім недалеко звідси і тільки на короткий строк заливала рисовище, тут вирощували багаті врожаї рису, що досягав на місяць агхан⁵. Але річка змінювала річище, родючі землі заболочувалися, ставали розплідником малярійних комарів, а люди, хто мав змогу, переселялися звідси далі на захід.

Серед жителів обох селищ налічувалося всього десятка чотири рибальських родин. Годувальників було небагато, а ротів, які треба прогородувати, рік у рік більшало. Таких, як Бгола, більш-менш заможних господарів, було лише кілька, переважна ж більшість рибалок, серед них і Хурхун, жили в злиднях. Отож вони й намагалися боротися із злиднями гуртом, гуртом ходили ловити рибу досить далеко від домівки, косів⁶ за п'ять-шість, а то й за десять — як коли випадало. Причому займалися не тільки риболовлю, а й збирали у ставках чи озерах усе їстівне: водяні горіхи, пелюстки й коріння лотосів і білих водяних лілій, волокнисті стебла різних водяних рослин. Іноді рибалки за кілька тисяч рупій орендували якийсь ставок чи озеро.

Десятки тимчасових солом'яних халабуд тулилися майже впритул одна до одної на маленьких клаптиках вільної від води землі. Вдень, коли починало припікати сонце, цей халабудяний світ оживав: напівголі діди сукали нитки або плели сіті, старі жінки пахкали люльками або сигаретами, у грязюці порпались напівголі, а то й зовсім голі дітлахи, котрі вишукували черепах або раків, на затоплених чухлях стояли чорні, закіптюжені горщики, а неподалік сиділи дорослі дівчата в брудних, подертих дготі й розтирали куркумовий корінь або червоний перець.

¹ «Великий союз нішадів» — партія, що об'єднує представників нижчих каст.

² Шостий місяць індійського календаря, серпень—вересень.

³ Третій місяць, травень—червень.

⁴ Міра ваги; один ман дорівнює приблизно 40 кг.

⁵ Дев'ятий місяць, листопад—грудень.

⁶ Міра довжини, приблизно 3,2 км.

Отакий вигляд мав цей світ.

Вчора Нірас упіймав дві черепахи. Вийшло щось серів¹ п'ять м'яса. Один сер він дав Хурхунувій дружині, отож повечеряли стравою, приготованою з цього м'яса. Мадгурі відклала трохи тієї страви. А позавчора Ранглалів найстарший син зловив три великі рибини під самісіньким берегом просто в грязюці і одну подарував дівчині. Мадгурі приберегла її теж, і ось зараз збиралася підсмажувати.

Хтозна-чому сьогодні раз у раз постає перед її очима Мангаль. Щось надто багато думає вона останнім часом про нього. Хотілося нічого не робити, а сісти й думати про Мангалья, думати тільки про нього...

Через півмісяця до Мангалья з батьківського дому переїде молодда дружина... Мадгурі здалося, що світ поплив у неї перед очима. Тисячу разів небажана, зовсім незнайома, не уявлювана навіть наречена Мангалья не йшла з думок Мадгурі. Ця солодка й водночас гірка гра тривала досить довго, у дівчини аж голова заболіла. Мадгурі зайшла в халабуду і взяла горщик, що висів там. Вчора в цьому горщику ніхто нічого не готував, мабуть, аж позавчора. Мадгурі не мала часу прийти сюди, бо цілісінький день провозилася з неочищеним рисом. Приходили сюди вчора тільки братик із сестричкою, яким вона наготувала на день підсмажених зернят і рисових хлібців.

Вимивши горщик, Мадгурі заходилася розтирати куркумовий корінь та червоний перець, тихенько мугикаючи собі під ніс якусь пісеньку. Вона хотіла вже втретє проспівати рядок, який особливо їй подобався, коли побачила батька. Хурхун ішов забрати наловлену рибу. Загледівши його, діти кинулися назустріч. Шестирічна гола Бітія й собі щодуху побігла до батька, стискаючи в руці недоїдену рибину. Руки й обличчя Бітії були аж чорні від попелу.

Хурхун поспішав. Взявши рибу, відразу ж зібрався йти назад. На ходу повідомив Мадгурі, що до переїзду Мангалевої нареченої залишилось днів сімнадцять-вісімнадцять, що про Мадгурі кілька разів питала Мангалева бабуся і треба сьогодні провідати її. Мадгурі вислухала все те з похнюпленою головою. Пораючись по господарству, вона час від часу підходила до своєї огороженої рибної ділянки, дивилася, чи не сплескує риба.

Навіть восени на цьому чарівному озері рясно квітували лотоси. Займало те озеро якусь десяту частину рисовища, решта ж землі була під полями та болотами. Колишні власники цієї болотяної місцевості кілька разів намагалися осушити її коштом селян, але з того нічого не вийшло, отож вони всі болота навколо озера почали здавати рибалкам в оренду.

Бголин батько, Фаудар Сахні, років двадцять п'ять тому взяв десять бігхів болота, за що мав сплатувати п'ятдесят рупій щороку. Та незабаром стався землетрус, і доля усміхнулася Фаударові. Землетрус спричинив зрушення землі, озеро поменшало, зміліло, а доти болотиста земля трохи піднялася й перетворилася на родючий ґрунт.

Там і там у западині поблискували неглибокі калюжі. Далеко-далеко по воді тяглися бамбукові загорожі, поставлені Бісуні, Хурхуном, Ранглалом, Нірасом та іншими рибалками. Рибалили гуртом. Здіймали гармидер, заганяли рибу на мілке і тоді спокійно вибирали її підсаками.

¹ Міра ваги, приблизно 600 г.

Під час такої спільної риболовлі Мадгурі наловила серів зо два дрібної риби й рушила додому. Дорога пролягала трохи осторонь від подвір'я Бголи, через старий садок і молодий манговий сад.

Десь хтось наспівував пісню. Голос видався дівчині знайомим. Серце її закалатало... Ой, та це ж Чульхаї! Найстарший Ранггаль син. Це ж він учора подарував їй велику рибину!

Мангаль і Чульхаї! Обидва ладні душу віддати, аби завоювати прихильність Мадгурі. Щоправда, до Чульхаї вона нічого не відчувала, зате той снів дівчиною.

Мадгурі стишила ходу. З бамбукових заростей знову почувся спів. Дівчина схаменувалась — вона ж тут сама — і прискорила кроки. Прийшла додому, віддала матері рибу, а сама вирішила сходити провідати Бголину матір.

Гарний ніс, великі очі, смагляве обличчя, тонкі уста, зуби рівні й блискучі, наче ті перлини... Усі молоді хлопці, коли згадували найвродливіших дівчат з обох селищ, завжди першою називали сімнадцятирічну Мадгурі. Кілька разів проносились чутки, що Мадгурі плутається то з Мангалем, то з Чульхаї, але вони невдовзі вщухали, бо були безпідставні.

Мангалева наречена, відразу ж після того, як досягне повноліття, — а це зовсім скоро, — мала перебиратися у дім чоловіка. Переїзд Мадгурі у дім свекра теж уже був вирішений.

Призахіднє сонце золотило дах Бголиної хати. На веранді, прихилившись до стовпця, сидів Бісуні й плів сіть. Мадгурі пройшла зовнішнім двориком і опинилась серед родини Бголи. Бабуся сиділа на помості й перебирала боби, що лежали на шматині. Шістнадцятирічна Джілебія розпалювала чульху. Мадгурі присіла коло бабусі і взялася допомагати їй. Та уважно подивилася на дівчину.

— То як, Мадгурі, підростає пальма? — мовила вона.

Дівчина соромливо опустила вії.

— Скоро вже й вона перебереться до свекра, — подала голос Мангалева мати.

Про свій переїзд до чоловіка Мадгурі не хотіла слухати. Хотіла тільки почути хоч щось про Мангалеву наречену; з цією потаємною думкою вона і йшла сюди.

Джілебія піднесла до наготованої люльки запалену соломинку, припалила її і простягла бабусі. Та задоволено запахкала люлькою, а Джілебія однесла в хату кошик з бобами, потім сіла біля Мадгурі й пригорнулася до неї.

Впорала свою роботу й Мангалева мати. Вона випросталась, підійшла ближче і, поплескавши Мадгурі по плечу рукою, вдавано сердито мовила:

— Ти вже майже не заходиш до нас! Зовсім забула!

Дівчина підвела очі:

— Та останнім часом щось мати нездужала. А роботи ж багато.

— А моїй он шістнадцять років, а в неї досі ще вітер у голові! Тільки тоді й зробиш щось по хазяйству, коли гарикнеш на неї. О господи, як тільки я спроваджу це ледащо в свекрову родину...

Мадгурі заступилась за Джілебію:

— Але ж вона он як смачно вміє приготувати рибу!

Тим часом на вулиці хтось скривдив Сілебію, і вона з плачем прибігла до матері. Увага всіх присутніх переключилася на неї.

З Місцевість, що лежала від Гарокхару за якийсь кін на захід, належала заміндарам-майтхільцям з Депури. Колись вони були справжніми панами на тій землі і нещадно визискували народ. Тепер же, згідно із законом про ліквідацію поміщицького землеволодіння, вони були позбавлені права збирати з селян-орендарів поземельний податок чи тимчасово оподатковувати їх. Що ж до самої орної землі та нерухомого майна, то тут закон розв'язував руки землевласникам, і вони тишком-нишком почали продавати все, що тільки можна було — від ставків і до пасовищ, — мовляв, коли дім горить, то добре, коли хоч щось з нього винесеш. Були в Гарокхарі й сади. Але за останні два-три роки майже дві третини дерев повирубували. Болотисті землі осушувались, ставали родючими.

Мохан Манджі з човнярського селища бачив іще далі. Він мріяв, як несподівано зміниться Гарокхар, стане сучасним осередком рибного господарства. Тоді щосезону вони матимуть тисяч п'ятдесят прибутку і, завдяки Гарокхару, обидва селища заживуть щасливо. На величезних, поки що заболочених ділянках землі розкинуться плантації лотосу та білих водяних лілій. На високому пагорбі розміститься одноповерховий санаторій, в якому відпочиватимуть жителі навколишніх районів...

Мохан Манджі не був диваком-мрійником, хвороблива уява якого малює химерні, нездійсненні видива. Він був борцем за свободу своєї батьківщини. До 15 серпня 1947 року, тобто до часу, коли Індія стала незалежною, він встиг тричі відсидіти у в'язниці. Йому довелося чимало витерпіти за те, що завжди боровся за правду і ставав на бік простих людей. Тепер його обрали головою місцевої «Кісан саб-ги» — Селянської спілки, символом якої був червоний прапор із серпом і молотом.

Настала друга половина чайта¹. З неділі в школярів почалися канікули, і в приміщенні початкової школи, що містилася на східному кінці села, зібралися всі дорослі члени громади: Бгола, Хурхун, Бісуні, Ранглар, Нірас, Нараян, Чхитан, Бансі, Навбат, Каллар, Бгокар, Натхуні, Накчхеді, Білат, Джальдгар, Ганга, Нанде — близько півсотні чоловік. Жодної жінки серед них не було. З десяток дітлахів, що були глядачами, купчились осторонь. Стояв глухий гамір, що то посилювався, то слабшав. Розмовляючи, кожен щось робив: той лагодив розірвану сіль, той виплітав нову; одні відділяли з бамбукових палиць тоненькі волокна для плетіння кошиків чи підсак, інші крутили мотузки з мунджової трави.

Найстарішим серед тих, що зібралися, був вісімдесятирічний Гонар. Бгола шанобливо звернувся до нього:

— Дідусю Гонар, а що ти скажеш?

В зовнішності Гонара найпримітнішими були торчкуваті вуха й тоненькі сиві вусики. Погляди всіх звернулися до нього. Кліпаючи очима, дід промовив:

— Та невже я прибув з якогось іншого світу? Що громада скаже, до того і я приєднаюсь.

Він нахилився й висякався в краєчок брудного дготі.

— Але все-таки сказали б щось! — гукнуло кілька голосів.

Дідусь Гонар помовчав, підвів погляд і заговорив:

¹ Перший місяць індійського календаря, відповідає березню—квітню.

— Ця водойма споконвіку наша, і нехай там, що хочете, а втрачати її нам ніяк не можна. Вода і земля не продається і не купується. Гарокхарська вода — не звичайна собі вода, вона — кров наша, вона наше життя, — Гонар замовк.

Вся громада сьогодні була настроєна дуже рішуче. Всі доходили одностайної думки, що Гарокхар віддавати нізащо не можна. «Він завжди належав нам, заміндар брав за нього податок, а ми платили. А новий власник віддасть його в оренду рибалкам з інших селищ, ті виловлюватимуть собі рибу, а ми залишимося без води, яка споконвіку була наша, будемо тинятися тільки коло неї, як ті волоцюги, й випрохувати милостині. Тож, люди добрі, хіба можна таке допустити!»

Новими власниками Гарокхару мали стати сатгхарські землевласники, заміндари. Ті люди хотіли на власний розсуд розпорядитися Гарокхаром, щоб мати з нього найбільший зиск. Один із них був навіть депутатом Лок Сабги¹ від партії Індійський національний конгрес, мав знайомства з впливовими урядовцями в Патні, Делі, а також в окружному центрі — Лахеріясарай. І ось несподівано прийшла повістка з посиланням на якусь статтю 144. Отоді й завирувало рибальське селище.

Не було такого дня, щоб у Гарокхарі не ловили риби. Навіть зараз, коли біля школи лунали гнівні голоси, двоє підлітків сиділи на його північному березі із закинутими у воду вудками.

Минулого року Бгола, Накчхеді і Ганга Сахні, заплативши три тисячі рупій готівкою, підписали з тодішніми власниками Гарокхару контракт на оренду водойми, а весь улов ділили між собою, залежно від того, хто скільки дав грошей. Тепер же, якщо новими власниками стануть сатгхарські заміндари, невідомо, що вони надумують. Ходили найрізноманітніші чутки, отож не дивно, що на душі в рибалок було неспокойно.

Якийсь час збори проходили стихійно. Потім люди поступово почали розходитись. Залишилися Бгола, Хурхун, Ранглал, Нірас і ще з десяток чоловіків. Хто лежав на циновках з духмяної мотхової трави, хто сидів, спершись на лікоть. Сілебія принесла набиту тютюном люльку, і Бгола з насолодою пахкав нею. Ранглал і Накчхеді перемовлялися між собою, інші прислухалися до тієї розмови.

Найближчий берег Гарокхару, на якому розкинулися хижки північно-східної околиці човнярського селища, був досить крутий. Дорога, що вела від станції Чамурія, підходила майже впритул до східного берега озера і йшла далі, несподівано вигинаючись луком біля рисовища. Тут був дуже жвавий рух, і окружне управління запланувало перетворити цю розбиту сільську дорогу не те що на шосе, а на справжню велику трасу, що мала починатися від Фультпарас-Базару і через Біролу доходити аж до Бахері й Лахеріясарая. Закінчити будівництво мали ще до кінця 1956 року, але воно й досі тяглося.

Ліворуч від школи, на високому березі сушилися різноманітні рибальські сіточки для лову дрібної риби.

Мохан Манджі, непомітно для всіх, підійшов і зупинився неподалік від шкільного подвір'я. Хлопчаки з веселими криками гралися в кабадді². Зненацька в душі Мохана Манджі прокинувся хлопчак, він

¹ Народна палата (нижня палата індійського парламенту).

² Дитяча гра, щось на зразок квача.

і собі заходився підбадьорювати гравців веселими вигуками. Захоплений грою, він на якийсь час зовсім забув, чого прийшов сюди. І, певно, ще довго стояв би отак і дивився на дітей, якби Бгола не підвівся виплюнути жуйку. Він кінцем дготі витер губи, а коли випростався, то побачив неподалік Мохана Манджі, якого навіть його однолітки шанобливо називали товаришем Манджі. Бгола відразу ж гукнув йому:

— Гей, товаришу Манджі, а чого це ти там стоїш?

Мохан почув знайомий голос й одразу споважнів. Бгола ступив йому назустріч, решта попідводились і повели Мохана Манджі всередину школи. На ньому була синя, з короткими рукавами сорочка, стареньке дготі з грубого полотна, через плече висіла торбина. Сам кругловидий, з широким чолом. Очі маленькі, червонуваті.

Розмова якийсь час точилася навколо тутешніх новин, новин у великому світі, а потім перейшла на наболіле, на те, що вельмишановні добродії сатгхарські заміндари хочуть позбавити їх гарокхарських вод, вплутати у судову тяганину і зовсім розорити. Для Мохана Манджі це не було новою.

Хлопчак вже перестали грати в кабадді. Вечоріло. Сіті, що сохли на березі, прибрали.

Бгола, Хурхун та інші рибалки провели Мохана Манджі до циновки, сплетеної з рисового волокна, й самі посідали. Мохан Манджі дістав із своєї торбини якісь папірці і, закликавши присутніх вступати до Селянської спілки, почав пояснювати завдання і цілі організації. Хурхун перебив його:

— Але ж ми рибалки, а не селяни! То ж навіщо нам вступати до Селянської спілки? Товаришу, а може, деє така спілка, що об'єднує тільки рибалок? От до неї я вступив би!

— Є така спілка, що об'єднує рибалок, — промовив Бгола. — Та це ж «Нішад махасабга», брате Хурхун!

— Це котру очолює Пхулена Парсад?

— А то ж яка!

— І все-таки я не второпаю, навіщо нам ставати членами Селянської спілки?

Бгола знову хотів відповісти йому, але Мохан Манджі помахом руки зупинив його, мовивши:

— Дозвольте, я скажу?

Тим часом Джілебія принесла повний кошочок підсмаженого рису з рибою і поставила перед ними. Оскільки Мохан Манджі навіть не помітив цього, то Бгола звернувся до нього:

— Товаришу Манджі, а ти роби і те і друге зараз.

Але Мохан відсунув убік кошочок і заговорив:

— Братове, Селянська спілка — це єдино міцна організація, що об'єднує весь трудящий люд, який проживає в сільській місцевості. Ми — рибалки, належимо до нижчої касті. Хоч деякі вихідці з нашої громади мають титули, та тільки деякі — ми ж однаково належимо до найнижчих каст. Колись єдиним нашим ремеслом було перевозити на човнах людей і ловити рибу. А тепер люди з нашої громади, крім цього, займаються і землеробством, є серед нас і робітники. Діставши освіту, деякі наші чоловіки й жінки досягли високого становища. Тепер настав час, коли стіни кастових законів і звичаїв падають. Утворюються нові, куди більші громади, ніж досі. Світло

єдності досягло сьогодні найвіддаленіших сіл. А коли так, то даремно деякі керівники нашої громади намагаються утворити свої окремі, маленькі групи. Від цього виграє тільки невелика кількість корисливих людей, а не громада. Майтхіль махасабга, Раджпут махасабга, Ядав махасабга, Дусадг махасабга та інші групи являють собою не що інше, як релігійно-общинні організації, і їх нам треба бойкотувати. У керівників цих угруповань одна мета— розколоти єдність простих людей, розпорошити їх, не давати боротися за кращу долю. Все населення, що проживає в сільській місцевості, так чи інакше пов'язане з землеробством, то як же це хтось може відмовлятися від вступу в Селянську спілку і вступати в якусь іншу організацію? Щоб з наших рук не вирвали Гарокхар, ми мусимо згуртуватися й боротися. І не «Нішад махасабга», а саме така бойова організація, як Селянська спілка, може допомогти нам у нашій боротьбі.

Майже чверть години говорив Мохан Манджі, а присутні уважно слухали його. Все було викладено просто й дохідливо, так що не лишилося нічого незрозумілого. Його промова справила на слухачів неабияке враження.

— Ну, гаразд, товаришу, а тепер перекуси трохи!

— А й справді, Мохане, — стрепенувся й Бгола.

Підсмажений рис був присмачений олією і спеціями. Сіль і зелений перець лежали окремо, як і смажена риба. Розмова не вщухала й за їдою.

Коли підійшов Мангаль і забрав порожній кошичок, Мохан Манджі, дожовуючи рис із рибою, подякував йому:

— Щасті тобі, синку!

Бгола простягнув йому бетель. Мохан Манджі кинув його в рот і підвівся. Бгола взяв у нього книжечку з півсотнею бланків Селянської спілки й простягнув її Мангалеві:

— З кожної оселі, де схочуть вступити до Спілки, візьмеш по одній ані¹ вступних. — Потім, глянувши на Мохана, додав: — Після завтра ввечері принесеш гроші.

Мохан Манджі хитнув головою на знак згоди і почав спускатися з підвищення вниз. Бгола, Хурхун і Нірас провели його аж до самого селища.

4 Відповідальні особи й десятки діячів з місцевого філіалу «Товариства розвитку Індії» тижнями роз'їжджали на джипах, закликаючи людей з навколишніх сіл безплатно попрацювати на будівництві греблі. Серед усіх прошарків були люди, які виявляли бажання внести й свою частку праці в спорудження греблі на Косі. Двадцять найбільш бажаних рибалок з обох селищ та інші люди з різних каст вирушили до вказаного місця, щоб приступити до роботи, та не минуло й тижня, як вони повтікали додому. Ті, хто мав великі родини, але не мав чим прогодувати їх, перші відгукнулися на заклик попрацювати трохи на благо суспільства. Зі слів місцевих лідерів «Товариства розвитку Індії» на будівництві було все потрібне для успішної праці і відпочинку, всі земні блага можна було знайти на березі Косі. На їхнє запрошення приїхали кореспонденти з фотоапаратами, які знімали в людському натовпі поважних урядовців, що при-

¹ Дрібна монета, 1/16 рупії.

бували з Патни чи Делі. Тих людей мало обходив шрамдан, для них ці відвідини були всього-навсього приємною прогулянкою. До Косі зі шкіл та коледжів приїхали десятки тисяч юнаків, які під наглядом Національного кадетського корпусу почали роботи по зведенню греблі.

А серед тих, що повтікали з греблі, були Тунні, Каллар, Бгокар, Натхуні та інші.

Вже наступного дня Хурхун поцікавився:

— Чого це ви так швидко назад? Що там сталося?

— А що сталося! Та нічого особливого. Просто звук барабана приємний тільки здалеку.

Натхуні, що мав звичку говорити в ніс, озвався:

— Ток, ток. Дьокувати богів, що хоч вирволись звідти.

Гонар саме прив'язував до сітки грузило. Посеред села на роздоріжжі стояла стара розлога смоківниця, під яку приходили попрацювати, відпочити, побалакати.

Дідусь Гонар хрипко засміявся, показуючи нерівні зуби, а тоді мовив до Тунні:

— То ти так і не сказав до пуття...

— Та не чіпайте ви мене! Що було, то минуло, — огризнувся той.

Хурхун, що лежав на землі, з притиском сказав:

— Е ні, тепер, Тунні, тобі доведеться розповісти все. Що ви там такого накоїли, що мусили тікати?

Зморшкувате обличчя. Жорсткі вуса. Маленька голова. Маленькі очі. Низенький і весь якийсь аж бурий. Урвавши роботу, Тунні хвилюк помовчав, прибираючи поважного вигляду, потім заговорив:

— Так от, взявши клуночок з підсмаженим рисом, я вирушив до Косі, сподіваючись, що, крім витрат на харчі й на переїзд, мені вдасться заробити хоч двадцять ан на день. Кілька перших днів жив я з того, що привіз із дому, а потім почав брати в борг. Той добродій, що записав мене на роботу, десь зник наступного ж дня, і більше я його не бачив. Наступного дня роботу давав мені вже інший, але через два дні зник і він. Отак за копанням-перекопуванням землі минуло днів дванадцять, і за цей час я не одержав і чвертки пайси¹. А тут ще й крамар, у якого я брав сочевицю, сіль, куркуму, перець та інший харч, перестав давати в борг. Отак, затягнувши своє дготі на поясі, я ще якийсь день помахав лопатою, а тоді, просидівши два дні і дві ночі голодний, подався додому... — Мовивши те, Тунні важко зітхнув.

Хурхун підвівся і збуджено забурмотів, благально зводячи до неба обидві руки:

— О господи, що за часи настали! Так оту греблю будуватимуть років п'ятнадцять, скільки б грошей у неї не вкладали! Не менш як півсотні урядовців живуть за рахунок тих, хто тягнеться з останніх сил, щоб не померти з голоду і роздобути якусь копійчину собі на прожиття. Та й підрядчики одержують підряди на десятки тисяч рупій. На сотні тисяч наведено в Бірпур різного спорядження. День і ніч над Косі кружляють літаки. А грошики тим часом спливають до чужих рук. І чого це таку несправедливість чинять з бідолашними робітниками наші вельмишановні начальнички? Такого безглуздя ще ніхто не бачив. О господи, як можеш ти спокійно дивитися на таке неподоб-

¹ Дрібна монета, 1/4 ани.

ство? Це не «Товариство розвитку Індії», а «Товариство шахраїв». Тьху! Тьху!

Хурхун підвівся, підняв з землі ряднину, накинув її собі на плечі й попростував додому.

Готування до переїзду Мадгурі в дім свекра наближалось до кінця. Через п'ять днів, наступної середи ранком дня повного місяця, мали підняти й понести паланкін з нареченою. Згідно із звичаями, тепер Мадгурі хоч раз на день мусила голосити. Попоравшись по хазяйству, до неї приходили тітка Джітія, дядькова дружина Модані і сестра Сакунті. Інколи навідувалась і Мангалева мати. Від них не відставала й Мангалева бабуся. Голосіння це, яке навперемін підтримувала то одна, то друга жінка, тривало годину-півтори. Починала завжди сама Мадгурі; тремтливим голосом вона монотонно виводила:

— Ой тітонько Джітіє, хто ж тепер мені готуватиме м'ятні й тамариндові підли-и-иви?

У відповідь тітка Джітія так само монотонно й протяжно виголошувала:

— А хто ж тепер подасть мені бе-е-етелю?

Дядькова дружина Модані й собі кидалася на шию Мадгурі і з плачем повторювала своє щоденне запитання: хто ж, мовляв, тепер їй так смачно приготує рибу. А для сестри Сакунті темою для голосіння було те, з ким же вона тепер ходитиме на ярмарок. Мангалева ж бабуся бідкалася, що нікому тепер буде розминати їй руки й ноги. Це голосіння було постійним приводом для глузувань гурту хлопчаків, які завжди товклися біля Бголиного будинку. Але Хурхунове серце розривалося з жалю, коли він чув той лемент.

Припавши до грудей Мангалевої матері, Мадгурі голосила:

— Ой тітусю, як же мені покинути вас? Ой тітусю, як же я житиму так далеко від тебе? Чи ж не висохну я на чужині, як та рибина, що її викинуло на гарячий пісок?

Почувши останні доччині слова, батько нишком витер непрохані сльози. Обличчя його плаксиво зморщилося, ноги, наче ватяні, підгиналися. Хурхун зупинився.

Звичайна собі хижка, невеличкий навіс. Оце і все господарство. Але зараз і в цій оселі відчувалося, що тут готуються до свята. Зовнішня стіна помазана жирною жовтою глиною. По обидва боки дверей, знадвору і зсередини, хтось намалював зображення слонів. В цих малюнках особливо вражали непропорційні потворні хоботи. Замість погонича було намальовано щось середнє між морквиною і редискою. Перед порогом на дверях сусідський хлопчина, що навчався в початковій школі, вмоченим у розтерту й розведену куркуму пальцем написав: «Хай живе Індія», а з боків намалював прапор з колесом Ашоки; прапор мав бути триколірним, але так і лишився незафарбованим.

Підведені очі, пофарбовані в червоне ступні ніг, блакитне із золотими смугами сарі, червона крапчаста накидка — Мадгурі й справді була як квітка. Мангалева мати витерла кінчиком свого анчала¹ спершу очі Мадгурі, а вже тоді свої. Мати Мадгурі гукнула їй з хати:

— Сестрице, то ти вже збираєшся? Побула б іще!

¹ Краєчок сарі, що лежить на грудях.

Вона вийшла надвір, витираючи ганчіркою руки. На очах її ще блищали сльози. Вона змахнула їх, потім витерла обличчя краєчком анчала й мовила:

— А скажи-но, сестрице, якої хоч вдачі твоя невістка?

Щоб дати матері й тітці спокійно побалакати, Мадгурі вийшла. Шестирічна сестричка у дворі стискала в кулаці товсті шматки ще не дозрілого манго, час від часу злизуючи терпкий сік. Решта дітлахів гралися десь на вулиці.

Мангалева мати кілька разів жадібно затяглася люлькою й заговорила:

— Невістка в наш дім приходить така, сестронько, що й не розказати! Така вже гарна, така вже добра та чеснотлива! Це вже, скажу я тобі, пощастило не тільки Мангалеві, а й усім нам. Таки всміхнулася нам доля, сестронько.

У матері Мадгурі очі наповнилися сльозми, губи затремтіли. Вона насилу спромоглася видушити:

— А що вже про нашого жениха сказати, то й сама не знаю. Мабуть, хто його хоч раз похвалить, того треба відразу в рай, тому вже нічого робити на цьому світі. А свекор... Як уп'ється пальмовою горілкою, то хоч з хати тікай, справжній тобі сатана... Сестро, скажу тобі всю правду, через усі ці думки й тривоги я вже зовсім спати не можу, не йде сон хоч ти що.

Вона не витримала й заплакала вголос. Мангалевій матері знову довелося відкласти люльку й витирати подружині сльози.

— Даремно ти собі сушиш голову тими думками, — втішала вона її. — Даремно мучиш себе. Хіба ж твоя Мадгурі звичайна дівчина, як усі інші! Та вона ж справжня богиня Лакшмі! А серце саме знає, які йому чари підібрати, як привернути до себе. Отож заспокойся, не переживай завчасно...

5 Хоч погода стояла непогана, мангові дерева вродили негусто. Бголин старий сад цього року не дав нічого, тільки в молодому садку рясно вродили кілька дерев. Минув джетх, і плоди манго помалу почали опадати.

В молодому саду Мангаль спорудив щось схоже на високий поміст, на якому четверо його братів і сестер по черзі вартували врожай, щоб була не заліз якийсь злодій. Самому ж Бголі рідко випадало охороняти свій садок, що розкинувся одразу за селом. Неширока смужка полів, що відділяла садок від села, зеленіла густими сходами коракана.

Вже кілька днів Мангаль марно шукав зустрічі з Мадгурі. Нарешті він через Чульхаї передав їй: «Ти не думай, що я не знайду тебе у свекровому домі. Що ж це таке, що ти навіть зустрітися зі мною не хочеш?» Отож, чи то справді налякавшись, чи то з якоїсь іншої причини, але дівчина прийшла до Мангала в манговий садок.

Тринадцятий день світлої половини місяця. Пізній вечір. Крізь мангове віття пробивається місячне світло, падає на невисокий поміст.

Зіниці очей Мадгурі розширені від хвилювання, вона добре знає, що не прийди сьогодні на це побачення, то Мангаль таки здійснить свою погрозу, знайде її навіть у свекровому домі. Посеред мангового саду стояло крислате дерево кісунбгог. Його густе віття й велике,

широке листя майже не пропускало місячного світла. Мангаль чекав її саме під цим деревом.

Це була їхня перша зустріч за останні п'ять місяців.

Щойно дівчина підійшла ближче, Мангаль схопив її в обійми, притиснув до себе... Мадгурі легенько вивільнилася з його обіймів, відхилилась від хлопця й поклала руки йому на плечі. Обличчя їхні немовби розпливлися в темряві, втрачаючи чіткі обриси.

Мангаль перевів подих і стояв мовчки, мов заворожений.

Почувся легесенький, ледве чутний шепіт:

— Сердишся?

— Так.

— Можна, я тобі щось скажу?

— Кажи.

— А послухаєш?

— Авжеж.

— Ні, ти не послухаєш!

— Та кажи ж.

— Справді?

— Мадгурі, невже ти сумніваєшся, що задля тебе я зроблю все?

Десь неподалік гупнув об землю достиглий плід манго. Забравши з хлопцевих плечей руки, Мадгурі запитала:

— Хто це їх там збиває?

— Як це хто, ти хіба не знаєш? Зернятка стукають, просяться на волю, — мовив Мангаль. Помовчав хвилику, а тоді спитав: — Принести тобі?

— Де ж ти їх зараз знайдеш у цій темряві?

— Де підкаже серце...

Маленькі нічні комахи кружляли в повітрі, торкаючись іноді їхніх облич. Кожна Мангалева жилочка повнилась трепетом. Перед очима зненацька зринувла та холодна ніч, коли вони п'ять місяців тому зустрілися на березі Гарокхару. Мангаль знову пригорнув дівчину. Мадгурі не опиралась, проте була якась байдужа.

— То чого мовчиш? Ти ж щось хотіла сказати?

— Нехай, я потім скажу. То, значить, тобі сподобалася твоя наріччєна? Я рада за тебе.

— Але якщо ти відвернешся від мене, я пропаду. — В голосі його бриніли тривога й безпорадність.

Мадгурі взяла Мангалья за руку, посадила на землю, а сама опустила поруч.

— Бачиш, Мангалю, як воно виходить, — лагідно заговорила вона. — Я на кілька років молодша від тебе, отже, ти мусиш бути трохи розважливіший. Досі ми ладні були душу віддати одне за одного. Але тепер ти маєш дружину, яка прийшла в твій дім. А про мене забудь...

Мангаль мовчав. Його голова схилилася на плече дівчини. Їй на якусь мить захотілося міцніше притиснути до себе голову хлопця, та, переборовши себе, вона торкнулася вустами його вуха й тихенько поклікала:

— Мангалю!

Юнак не озивався.

Дівочий голос стихився майже до шепоту:

— Мангалю, а чи не спадало тобі на думку, що отій юній, соромливій дівчині, якій судилося господинею увійти в твій дім, можливо,

так само доводилося переконувати, умовляти свого коханого, як ось зараз умовляю я тебе? Прошу, Мангалю, забудь про мене.

Хлопець стрепенувся. Що ж йому сказати на це Мадгурі, що тепер відповісти! Перед його очима раз по раз поставало личко сімнадцятирічної дівчини, щодо якої, хоч вона була вже два місяці господинею в його оселі, він не міг ніяк розвіяти того почуття упередженості й зверхності, яке зродилося в ньому ще до того, як вона увійшла в його дім. Вся родина, сором, ніяковість — ці найпильніші вартові весь цей час стояли на його шляху. Зустрітися з Мадгурі можна було тільки ввечері. І ось зараз та друга непомітно й нечутно підійшла і стала поруч.

Мангалева дружина своєю лагідною вдачею і скромним поведінням вже встигла завоювати прихильність Мадгурі, найменших ревнощів не відчувала дівчина до своєї суперниці.

Мангаль все ще сидів тихий і задуманий, якийсь спустошений, наче після двадцятиденної лихоманки.

Мадгурі хотілося порушити цю гнітючу мовчанку, що надто затяглася. Вона здогадувалася, яка жорстока внутрішня боротьба точиться зараз у душі хлопця. Але ж хіба їй самій легше, хіба не мучать її саму сумніви?

Без угаву сюрчали цвіркуни. Ніч глибшала. Місяць усе вище викочувався на пруг неба. Коли зненацька десь різко закричало воронення, що, певно, відбилосся від матері, Мадгурі опам'яталась. Раніше, коли вони зустрічалися, Мангаль часто запалював сигарету, а сьогодні жодного разу навіть не згадав про неї. Подумавши про це, Мадгурі попрохала:

— Дістань-но сигарету!

Мангаль мовчки вийняв сигарету і припалив. Кілька разів жадібно затягнувшись, він простягнув її дівчині, мовивши:

— Боже, яка ти жорстока!

Мадгурі тільки важко зітхнула у відповідь і глибоко затягнулась.

— То ми вже ніколи не зустрінемося, я не можу в це повірити, — не вгавав Мангаль.

— Ми, Мангалю, досхочу награтися в пісочку малими. А тепер твої батьки, твої тесть і теща поклали на тебе велику відповідальність, думаючи, що ти вже дорослий. А не справдити їхніх сподівань — це вже нечесно. Ти мусиш бути вірним своїй дружині, а я — своєму чоловікові. Адже нам з тобою належить жити не десь, а серед людей. Побудувати свій палац кохання поза світом, окремо від людей, ми не можемо. Я не хочу руйнувати свою сім'ю через якісь, може, хвилинні примхи...

Знову запала довга мовчанка, потім обоє підвелися, підійшли до помосту. Знову гупнув об землю стиглий плід манго, і Мангаль пожартував:

— От бачиш, і вони посилають тобі благословення. Візьми! — Він нахилився, пошукав на землі манго й простягнув їй.

Вона взяла свіжий стиглий плід.

— Боже, як гарно пахне!

Перш ніж піти, вона обернулася до Мангалья, ніжно торкнулася долонею його підборіддя й тихо промовила:

— Прости мене!

Мангаль мовчки йшов поруч з дівчиною. Провівши її до околиці села, він повернувся назад.

6 Вже давно зник з очей паланкін з нареченою і розтали, злетівши в порожнечу неба, невтішні ридання й голосіння. Жінки, що проводжали за село молоду, вже теж повернулися назад.

Хурхуніві повіки понабрехали від сліз — як і в дружини, і в Мангалевої бабусі. Вони теж більше, ніж треба, наплакалися за Мадгурі. Все-таки справили своїй дочці придане, якось стяглися. А нареченому подарували дготі, сорочки й чадар. Мати дуже хотіла, щоб дочка їхала до свекрового дому в намисті-ханслі. Про це краєчком вуха прочув від своєї дружини Бгола, виклав півсотні рупій і разом з дружиною вручив ханслі молодій.

— Адже Мадгурі і наша дочка! — мовив він.

Зійшло сонце благословенного прощання! Їхати треба було ще поїздом, отож паланкін молодій треба було ще доправити до станції Чамурія. Супроводити наречену до дому свекра, крім нареченого, мали її молодший брат і Ранглал.

Виявилось, що свекор Мадгурі жив трохи далі від Самастіпура, в Росарі, неподалік Ангаргхата. До вечора наречена мала бути в чоловіковому домі.

Повільно вогонь розпуки палив мозок, і Хурхуніві здавалося, що в голові у нього все перетворилося на попіл. У серці була якась бездонна, холодна порожнеча. Дружина з дитиною лягла, наказавши середульшій дочці нагодувати меншеньких і самій поїсти, а її даремно не турбувати — вона хоче трошки відпочити.

Через десять днів рибалки збиралися ставити в Гарокхарі великий невід. Зараз його латали, лагодили. В човнярському селищі чаупаль¹ Гангі Сахні став на ці дні місцем роботи і зборищ. Хурхуніві теж не завадило б попрацювати там разом з усіма, але він, щойно провівши дочку, ще не годен був щось робити. Хотілося тільки випити повну чашку пальмової горілки, лягти і не вставати цілісінький день. Помацавши полу дготі, Хурхун зненацька відчув під рукою круглу, з нерівними краями монетку — вісім ан. Незабаром він, підстеливши накидку, вже лежав на східному березі Гарокхару. Заплющив очі, й відразу постало перед ним смагляве вродливе личко, великі очі, струнка постать. І він ніяк не міг відігнати те видиво. Любий, солодкий голос раз у раз бринів у його вухах: «Татку, о татку!» Хурхун почував себе так, наче оце повернувся з важкої, виснажливої рибалки, страшенно стомлений, а донька несе йому в глиняній чашці розігріту гірничну олію, натирає нею кожну його жилочку, розминає, гладить натомлені руки й ноги. І не стомлюється сама. При тьмяному світлі кандя на лобі в неї поблискують краплини поту. «Досить вже, доню, досить. Іди, доню, вже й сама відпочинь трохи». Одного разу до них додому зайшов сатгхарський крамар, якому він заборгував якусь дрібничку, і надто вже розкричався, вимагаючи повернути борг. Тоді Мадгурі так напосілася на нього, так відшпетила, що любо було послухати...

Хурхун лежав, а перед очима стояла Мадгурі. Рої спогадів, які неможливо було відігнати, краями йому серце. Не в силі більше тер-

¹ Навіс на стовпах.

літи цю муку, він підхопився, і ноги самі понесли його до Сатгхара, де продавали пальмову горілку.

Пригнічений невеселими думками, Хурхун зайшов до пивнички, яка не стояла порожньою навіть о цій порі дня. Тут і там були постелені циновки, що своєю формою нагадували пальмове листя; на них вже сиділо десь із семеро відвідувачів. На одній напівлежали двоє, один навпроти одного; троє інших сиділо на трикутному підвищенні. Решта розмістилася по одному, кожен окремо.

Малесенькі глиняні чашки й глечики. На шматках пальмового листа легка закуска: рис, риба, перець. На звук Хурхунових кроків з-за занавіски в кутку пивнички визирнуло вусате обличчя з набитим ротом. Хазяїн кивнув відвідувачеві: мовляв, почекай хвилю, а сам знову зник за занавіскою. Ті, що сиділи тут, були вже напідпитку, двоє з них сперечалися між собою, а троє на трикутному підвищенні спостерігали ту суперечку. Шостий п'яничка лежав на спині, поклавши уже порожню чашку собі на обличчя. А сьомий... Та це ж Нірас! Так, звичайно ж, їхній Нірас! Краплини пальмової горілки повисли на його сивих, густих вусах. Порожню глиняну чашку біля нього вже обліпили мухи. Поруч лежали клунок і ціпок. З клунка визирав моток товстих ниток для плетіння сітей. Ліва рука підпирала щоку, а права піднята вгору. Приземкуватий тридцятирічний Нірас плаксивим голосом співав пісню про прекрасну Камалу-богиню¹.

Хурхун підійшов ближче й уважно глянув на Ніраса. Очі в того були напівзаплющені, очевидно, Ніраса зараз не цікавило ніщо, крім богині Камали. Хурхун підтягнув циновку і опустився на неї поруч з Нірасом. Нарешті підійшов хазяїн, і Хурхун гукнув йому:

— На дві ани чогось закусити, а на решту шість — пальмової! — Хурхун спроквола потягував з чашки горілку, тихенько підспівуючи Нірасові.

Нараз перед ним знову постав образ Мадгурі...

Дівчина терпіти не могла п'яниць. Коли, траплялося, Хурхун випивав — частували Бгола, Накчхеді чи Ганга Сахні, — то не було нещаснішої за неї істоти. Яюсь років півтора тому дружина пішла в храм богині Лакшмі помолитися. Вдома залишилися тільки батько з дітьми. А надвечір він пішов і повернувся п'яний як чіп і лихий. Мадгурі злякалась. Кинути батька, а самій піти ночувати до сусідів вона не могла. Всі знущання п'яного батька вона витерпіла мовчки. Ледве дочекалася тоді Мадгурі, поки скінчиться та безконечна ніч. Трохи протверезівши й отямившись, Хурхун почав просити дочку, щоб вона простила його. З опухлими, мокрими від сліз очима дочка тремтячими губами промовила: «Тату, я отруюся, якщо ти ще хоч раз потягнешся до пляшки...» Відтоді Хурхун жодного разу навіть не глянув на горілку. А зараз він радів, що може спокійно випити чарчину.

Нірас усе тягнув пісню про богиню Камалу. Горілка робила своє, туманила голову, а в якомусь куточку свідомості ворушилася думка: «Під поясом, в краєчку дготі зав'язаний червоний дворупієвий папірець». Ет, хай воно все горить! Хурхун дістав гроші, взяв папірця між пальці правої руки і голосно зареготав, горлаючи:

— Сьогодні я гуляю...

Хазяїн підвівся зі свого місця й попростував до Хурхуна. Той все ще розмахував червоною зіжмаканою банкнотою. Хазяїн мовчки взяв

¹ Камала — одне з імен богині Лакшмі.

її, не спитавши навіть, скільки й чого принести відвідувачеві. За хвилину перед Хурхуном стояв глек горілки, певно, не менше трьох серів. Хурхун, взявши свою циновку і глек з горілкою, майже впритул підсунувся до Ніраса. Наповнив свою чашку, а потім і його.

Вони випили й знову заспівали величальну пісню на честь прекрасної богині Камали.

О богине-зозуле,
Посеред річки
Вже гребля готова.
Ти на тій греблі свій квітник розбила.
О, якими квітами розцвічене твоє покривало?
Якими квітами прикрашений твій одяг, богине?
А постіль твоя якими вкиспана квітами?
О, вона вкривається жасминовим покривалом,
У неї вбрання із чамелі,¹
У неї постіль з червоних китайських троянд!

7 Повечерявши, чоловік вісімдесят рибалок зібралися на південному березі Гарокхару.

Ганга Сахні привіз сюди на буйволах величезну рибальську сіть завдовжки п'ятдесят футів, що важила понад центнер. Сіті було вже тридцять років. Час від часу її лагодили. Які нитки вдавалося купити на базарі, такими й лагодили. Цього разу її теж лагодили, тому й посилали Ніраса в Дарбганг купити міцних ниток.

Минуло вже кілька днів після місяця джетх. На початку байсакха прийшла буря, а з нею дрібні дощі. Потім знову почалася справжня спека. І все ж у Гарокхарі було ще досить глибоко.

Величезну сіть розстелили на березі, на всю довжину. Один кінець її був на східному краї водойми, другий — на західному. Взявши в руки і обв'язавши навколо пояса кінці, рибалки почали тягти її в північному напрямку. Сидячи на човнах, човниках і бананових стовбурах, з десятків рибалок разом з сіткою повільно посувалися водоймою все далі на північ.

Щоб подивитися на це видовище, на берег висипали жінки й діти. Адже ж не щодня рибалки затягують великий невід! Таке буває раз-два на рік. Не більше.

Заходила ніч. На шкільному подвір'ї палало багаття, розпалене з сухих водоростей, трісок і кізяків. Дітлахи, що прийшли до Гарокхару подивитися, як затягатимуть невід, тепер лежали на килимках і дивилися на вогонь. Гонар розповідав їм якусь казку. Тихий голос навівав дрімоту, і повіки у маленьких слухачів мимоволі злипалися. Коли вони всі позасинали, Гонар тихенько підвівся, виплюнув жуйку й спустився до заболоченого берега, розв'язуючи зав'язаний в красчок дготі бетель.

— То хто хоче пожувати? — гукнув він.

— Дядечку, я! Дідусю, я! Брате, я! — потяглися до нього десяти рук.

Гонар добродушно засміявся. Зайшовши у воду, він простягнув тим рукам свій бетель, а потім і собі вхопився за край невода й потягнув.

— Дивись, дідусю, щоб воно тобі не завадило в твої роки! —

¹ Різновид жасмину.

мовив Хурхун. Невід, щойно досягнув середини озера. Великі рибини вже билися й тріпотіли в ньому. Як ото в лісі під час полювання загнана дичина не знає, куди діватись, отак зараз поводитися гарокхарська риба. Стривожені рибини виплигували з води і знову падали в неї з гучним плюскотом.

Ганга Сахні, притуливши долоню лівої руки до вуха, праву викинув уперед і захоплено завів пісню про легендарного предка свого племені, полководця Джайсінха:

О Джайсінх, синку, поїж, о поїж мотічурських ласощів,
О Джайсінх, синку, попий, о попий чистої з Гангу водиці!
Мамо, не їстиму я цих мотічурських ласощів,
Не питиму я і чистої з Гангу водиці,
Не лишуся ні хвили в щебетливій оселі твоєї,
Полечу в Лалпур, де сестриця моя, Джасматі,
Гірко тужить і слізно ридає.
І помчу я далеко-далеко!
Узами ніжності міцними
Обв'язу я свою сестричку.
Я не можу лишитись у твоїй оселі!

Усі рибалки, скільки їх було на східному і західному берегах, враз підхопили останні рядки-приспів.

Довго лунала ця пісня, бриніла переливами голосів, злітаючи у високе небо.

Велетенський невід вже майже наблизився до північного заболоченого берега. Найпершими до берега пристали донги, потім човни і човники — їх відразу повитягали на суходіл. У тьмяному місячному світлі на поверхні води тут і там виднілися висушені гарбузи-поплавці. Рибини тепер сплескували частіше. З північного боку, серед заболоченої місцини, ще звечора розчистили лопатами від трави і гнилих водоростей майданчик. Величезний невід наближався до берега, і в міру цього в людських голосах з дедалі більшою силою звучало радісне піднесення.

Тягни вгору, іще раз!
Вперлись дужче, іще раз!
Тягни невід, іще раз!
Іще дужче, іще раз!

Обидва кінці невода були вже на березі, тоді як середня частина його ще лишалася у воді, нагадуючи собою щербатий серп місяця. І в цій мілкій воді тисячами мерехтливих блискіток спалахувала риба, що потрапила в сіті.

Ніч минала. Небо на сході вже починало сіріти.

А на північному березі Гарокхару панувало радісне пожвавлення. Там уже стояли рядами великі коші, щоб у них скидати рибу. Хурхун, Бгола, Ганга, Накхеді, Бгокар та інші рибалки витягли невід з рибою на берег. Риб'ячий дріб'язок вони кидали назад у воду. Великої ж риби, якщо прикинути на око, мало бути не менше двохсот манів. Піймалося й сотні півтори черепах. Невід на своєму шляху назбирав також чимало всякого мотлоху. Ступки, казанки, глечики, металеві сковорідки, відра, горщики, іграшковий автомобіль, два залізні стільці та багато іншого непотребу приніс із собою невід. А в Гарокхар все це принесла повинь. Хлопчаки й дівчатка з обох селищ весь наступний день копирсалися в тому витягнутому з дня озера багатстві, вишукуючи щось для себе. Найбільший в окрузі торговець рибою та іншою водною живністю Рампхаль Мукхія, житель Росара, особисто

прибути сюди не зміг, але замість себе прислав свого брата, який прибув, щойно рибалки витягли невід на берег. Рампхаль Мукхія збував свій товар не в Музафарпурі, і навіть не в Патні, а віз просто до Хавраха, передмістя Калькутти.

Брат Рампхала Мукхії прибув на вантажній автомашині, позиченій у приятеля, марварця з Дарбганга.

Бгола, Накчхеді і Ганга вже одержали гроші за рибу. Дванадцять тисяч — вартість двохсот манів великої риби. Наповнені рибою коші саме вантажили на машину, коли зненацька почувся різкий сигнал джипа, що з'явився на дорозі.

Серця рибалок защемили від якоїсь невиразної тривоги, бо ж увесь цей час їх не полишала думка, що шановні сатгхарські заміндари можуть зробити якусь каверзу. Небіж керівника «Нішад махасаб-ги» Пхулена Парсада мешкав тут же, в човнярському селищі, і час від часу його кликав до себе дядько. Про все, що діялося в селищі, відразу ж дізнавалися в Депурі й Сатгхарі.

Джип загальмував біля школи. З нього вийшло шестеро чоловіків: окружний начальник із своїм вістовим, поліцейський інспектор, двоє поліцаїв і шофер.

Перші сонячні промені вже золотили гладінь Гарокхару. Серед дряговини колихалися ясно-зелені паростки коракана. Більшість рибалок вже спала, натомившись під час нічної риболовлі.

Помітивши наближення джипа, селищанський поліцай Дгондгаї Кхунаот залишив місце рибальського торжества й швидко подався додому. Повернувся він так само швидко, але вже в синій сорочці, синьому тюрбані й з шаблею в руці. Це була його офіційна уніформа.

Бгола, Ганга й Мохан Манджі, побачивши, що джип зупинився біля школи, попростували до нього. Що ж, цього слід було сподіватись, думали вони, все це витівки сатгхарських заміндарів.

— Не бійся, Бголо! — заспокоював товариша Мохан Манджі. — Ти тільки збігай і принеси того папірця, що його написали тобі депурські заміндари. А ми підемо до них і дізнаємося, що й до чого. Не барися.

Підійшовши ближче, вони привіталися. Поліцейський інспектор спершу щось мовив окружному начальникові, кивнувши на Мохана Манджі, а тоді привітався. З Бголиної оселі принесли старенький стілець і табуретку. На стілець сів окружний начальник, а на табуретку — інспектор. Нишком підійшли й стали за їхніми спинами двоє сатгхарських заміндарів. Інспектор, підкликавши до себе Гангу Сахні, почав його про щось розпитувати.

Окружний начальник на цю посаду був призначений недавно. Сам з касті ядавів, він ставився прихильно до нижчих каст. Інспектор же був вусатий раджпут і працював тут уже давно. Окружний начальник почав розмовляти з Моханом Манджі про політику, про те, про се. Потім заговорили про результати виборів у штаті Андгра-Прадеш, які щойно закінчилися і на яких Конгрес здобув переконливу перемогу, про те, що Джавахарлал Неру одержав запрошення відвідати Радянський Союз. Окружний начальник, як виявилось, цілком підтримував зовнішню політику Джавахарлала Неру, і це найбільше порадувало Мохана Манджі. Він подумав, що хай там що, а цей представник влади, певно, не вчинить несправедливості.

Трохи згодом Ганга Сахні знаком відкликав Мохана Манджі вбік і сказав:

— Інспектор залякує нас, погрожує, що згідно, з статтею 144 закону, він конфіскує всю наявну тут рибу.

Брови Мохана Манджі зійшлися на перенісці.

— Мерзотник, хоче нажитися на нашому поті! — немов стріла зірвалися з його губ слова.

Ганга Сахні розгублено стояв поруч нього, не знаючи, що робити далі; очі його бачили тільки купи риби. Двісті п'ять манів з лишком! Інспектор поліції порушив усі плани, і тепер улов може зіпсуватись. Так, сатгхарські заміндари вирішили поживитися чужим коштом, коштом нещасних рибалок. Гарокхар таки справді має переходити в інші руки, і тепер обидва селища вже не матимуть права й пригорщі води зачерпнути з цієї водойми.

Немов прочитавши тривожні думки Ганги Сахні, Мохан Манджі поклав йому на плече руку й зазирнув у вічі:

— Не має права! Нехай тільки спробує хто відібрати рибу!

Тим часом повернувся Бгола з орендним папірцем. Взявши папір, Мохан Манджі простягнув його окружному начальникові. В ньому депурський заміндар від імені своєї невістки Дамарупрії Бахурії зазначав, що цей документ засвідчує право вилову риби в Гарокхарі протягом двох років. Орендної плати взято готівкою п'ять тисяч рупій. В документі стояло три прізвища орендарів: Бгола Сахні, Ганга Сахні та Накчхеді Джалуа. Внизу власноручний підпис самої невістки.

Окружний начальник перечитав того папірця, а потім взяв у інспектора поліції папку зі справою. Один з сатгхарських заміндарів, що непорушно застигли за спинами урядовців, нахилився й собі, зазираючи в папери. Відчувши над собою його подих, окружний начальник підвів голову і неприємно глянув на нього. Інспектор нахилився до нього:

— Це небіж сатгхарського заміндара, він захоплюється фотографією. Крім того, чемпіон з бадмінтону, має юридичну освіту...

— А хоббі — рибальство? — трохи глузливо мовив окружний начальник і затулив долонею вухо.

Заміндарів небіж зблід.

Папери незаперечно свідчили, що з покоління в покоління привілей виловлювати в Гарокхарі рибу належав рибалкам обох селищ. Власники озера мінялися, але його орендарі лишалися незмінними. Окружний начальник почав щось швидко записувати англійською мовою у свій блокнот. Потім сховав блокнот у кишеню і мовчки попрямував до джипа. Сідаючи на вільне місце поруч з водієм, обернувся до Бголи й неголосно мовив:

— Пробачте, добродію Сахні, я не знав, як насправді стоїть справа...

— Панел!.. — тільки й спромігся вимовити Бгола.

Джип рвонув з місця і за мить зник з очей.

Тільки встигли зібрати з Бголиних грядок останні в'язки бобових стручків, як прибутна вода почала затоплювати рисовище. Цього разу річка почала розливатися трохи пізніше, ніж звичайно. Був кінець місяця асарха. Зібраний врожай рису тішив селянські душі: слава богу, хоч встигли вчасно зібрати. На підвищених землях вже зеленіли нові сходи.

В Гарокхар вода проникала з північно-східного боку, а з водою туди потрапляло й багато дрібної риби.

Під містком, де протікав струмок, зараз вирувала прибутна вода. Тут кілька хлопчаків і дівчаток ловили рибу, поставивши в ряд свої кошики. Кошик Тіри теж стояв тут.

Коли Сілебія, віднісши додому наловлену рибу, повернулася знову, то зненацька згадала, що із свекрозого дому вчора втекла Мадгурі. Вона підійшла до Тіри і торкнулася рукою її плеча:

— Що таке? — озирнулась Тіра.

— Щойно я бачила Мадгурі, яка сиділа з моєю бабусею, — мовила вона. — Хочеш знати, що вона казала?

— Що ж вона казала? — спитала Тіра, витягаючи з струмка свого кошика.

Сілебія нахилилась, зірвала якийсь листочок і, поклавши його в рот, трохи пожувала. Потім відповіла:

— Каже, тут, де хочеш, там і ходиш. Чи то день, чи то ніч минає непомітно. А там не ступи й кроку з хати чи двору, сидиш, наче у в'язниці, і кожен день тягнеться як рік.

Сілебія сіла на землю й заходилася перебирати наловлену рибу. За якусь хвилину вона озвалася знову:

— Ти, певно, й не розгледіла добре свою сестру? Ззаду на голові в неї волосся вирвано, а на спині видно сліди побоїв. Ні, ти тільки скажи, який то може бути свекор! Справжній сатана!

— Справжній сатана? Ах ти ж, паскуднице! — вхопила меншу сестру за вухо Джілебія, що непомітно підкралася ззаду. — Ах ти ж, негіднице! Виносиш на люди сміття з хати? Дивись, коли б я тобі і язик не вирвала! Марш додому!

Сілебія миттю схопилася і, супроводжувана сестриною лайкою, щодуху побігла додому.

Десь близько двох серів риби спіймала сьогодні й Тіра. Хлопчаки й дівчатка, діти Бісуні, Ранглала, Ніраса та інших рибалок, те й робили, що закидали в струмок свої кошики. Це стало тепер їхнім щоденним заняттям. Були серед рибальських родин і такі, для яких риба, підсмажена чи варена, була чи не єдиним харчем.

Джілебія і Сілебія теж росли в рибальських родинах, але вийти з підсакою чи кошиком на лови риби було для них просто веселою розвагою, тоді як для Мадгурі чи Тіри — життєвою необхідністю. Дрібну рибу ловили переважно підлітки, а також жінки. Виллов великої риби, водіння човнів, збирання їстівних водоростей, збут продукції — то обов'язок чоловіків-рибалок.

Хурхун один годував усю сім'ю — вісім ротів. Дружина ж ледве ходила. Які тільки хвороби не чіплялися до неї! Звалила малярія. Довелось їй прийняти з півсотню уколів, а від цього почалися якісь спазми. А тепер ось маєш — ще звідкись взялася і ядуха!

У Депурі була одна лікарня від окружного управління, в якій працювали кваліфіковані лікарі. Проте дев'яносто п'ять хворих із ста не могли дістати належної допомоги через безладдя, що панувало там. Навіть ті лікарі, які й хотіли б по-справжньому допомагати простим людям, не могли витримати більше кількох місяців. У Мадгепурі теж була маленька, але непогана лікарня, до якої здебільшого ходили мешканці рибальського й човнярського селищ.

Матір Мадгурі в ті дні саме схопила пропасниця. Разом з Тірою кожні два тижні вона ходила в Депуру на уколи. Сьогодні була субо-

та, треба було йти. Залишивши на березі менших братика й сестричку, вона взяла наловлену рибу й подалася додому.

Мадгурі саме сиділа біля чульхи і пересипала рибу борошном. У чульсі диміло напівсухе мангове листя. Побачивши Тіру, Мадгурі гукнула їй:

— Тіро, ти б десь пошукала трохи соломи!

Поклавши рибу, Тіра заклопотано озирнулася: де ж її візьмеш, ту солому? Тіра нишком подалася на задвірки хати Джітії, їхнього сусіда, і за якусь хвилину два жмути соломи вже лежали перед Мадгурі. Вогонь відразу весело затанцював. Мадгурі швиденько зліпила з десятик хлібців. В пляшці не було й краплі олії, отож довелося підсмажувати рибу просто так, без олії. Шестирічна сестричка нишком потягла одну підсмажену рибину й кинулася навтіки, а Тіра голосно закричала на неї. Мала підбігла до навісу й притислася спиною до стовпця, злякано дивлячись на своїх сестер.

Почувши, що Тіра лається, вийшла надвір мати. Худа, висохла, вона скидалася на кістяк, обтягнутий темною шкірою. Брудне, ношене-переношене сарі світило латками. За матір'ю, щось белькочучи дріботіло півторарічне маля.

— Маленькій схотілося їсти, а на неї, бідолашну, ця Тіра накинулася. Краще б завели в хату й нагодували! — мовила жінка.

Мадгурі зайшла в хату і, кладучи в рот сестричці шматочки хліба з рибою, думала собі: «Невже мати піде в лікарню у цьому сарі? Адже воно зовсім зношене, справжня ганчірка. Його вже й дня не можна носити, і все ж вона не знімає його з себе. Воно б ще нічого, якби вони справді не мала чого вдягнути. Але ж у дерев'яній скрині є кілька хоч ношених, але пристойних сарі...»

Нагодувавши сестричку, Мадгурі відчинила скриню й, діставши стареньке, але чисте сарі, сказала матері, щоб вдягла його. Мати невдоволено забурчала:

— Здуріла, мабуть! Чого це тебе так турбує, в чому я ходжу? Бач, яка принцеса... А ти принесла мені із свекрового дому хоч якусь ганчірку?

Мадгурі дуже розсердилася, почувши це, але мовчки проковтнула образу. Бо й справді, із свекрового дому втекла майже з порожніми руками. З одягу прихопила тільки сарі з зеленими квітами. На шию — ханслі, на руки браслети, на зап'ястках — гнуті браслети — усі ці прикраси вона дуже любила і не розлучалася з ними. Одне слово, вона прибігла додому в тому, що було на ній.

Саме в цей час на подвір'я зайшли дітлахи з наловленою рибою в руках. Мати, яка все-таки вдягла інше сарі, невдоволено забурчала:

— Де це ви запропастились? Чи вже й поїсти вам ніколи?

— Ходіть, маленькі, ходіть, — зраділа, побачивши їх, Мадгурі. Вона взяла хлопчика за руку. Вісімнадцятирічна Мадгурі й дев'ятирічний братик!

Хлопчак з'їв кілька шматків хліба з рибою й обернувся до сестри:

— Сестричко, я послав батькові звістку в Маджгаргхат, що ти повернулася. Добре я зробив чи ні?

— Добре.

— А ти до нього поїдеш, щоб побачитися?

Мати гримнула на нього, і хлопець замовк.

Коли Тіра з матір'ю вже вийшли надвір, Мадгурі гукнула їм услід:
— А пляшечку на ліки не забули? І лікарняні рецепти всі взяли?
— Взяли! — так само голосно відгукнулася Тіра.

У кількох місцях повинь затопила залізничну колію, і рух поїздів припинився. Поїзди з Дарбганга доходили тільки до Джанджарпура, до наступних же трьох станцій пасажири мусили діставатися човнами. Повідна вода затоплювала села, і їхні жителі рятувалися на залізничному насипу, використовуючи під житло вагони поїздів, захоплених повинню. Перони й платформи ставали для тисяч родин спільним подвір'ям. Тут і там виднівся розкиданий домашній скарб, не вщухав дитячий плач і лемент, крики підлітків, задушливий дим від мокрих дров перемішувався з нудотним духом давно немитого людського тіла й брудної одежі.

Неподалік від станції, на невисокому пагорбі, було відкрито пункт допомоги потерпілим від повені; ініціатором цього заходу було «Товариство розвитку Індії». П'ятеро добровольців і двоє рибалок, очолювані літнім чоловіком з гарними вусами й бородою, мали в своєму розпорядженні два ящики ліків та всяке начиння для подання першої медичної допомоги.

Хурхуна і Ніраса зобов'язали протягом двох місяців працювати на човнах, бо для деяких місць це був єдиний засіб пересування. Їсти їм здебільшого приносили з дому. І хоч дорога до їхнього селища місцями теж була затоплена, усе ж майже щодня хтось із селища приходив на станцію. А коли не було нікого, йшов Мохан Манджі.

Він так і залишився простим селянином, хоч і був тепер визнаним керівником. Того дня, коли йому випадало йти на станцію, він сам заходив до халуп Хурхуна й Ніраса і брав для них передачу. Щойно Хурхун помічав на обрії обвішаного клунками з рисовими хлібцями та смаженою рибою Мохана Манджі, як з його грудей вихоплювався захоплений вигук.

Мохан Манджі запропонував організувати пункт допомоги потерпілим від повені в своєму районі, на високому березі Гарокхару, неподалік від початкової школи. Для організації його був створений комітет, до складу якого увійшли п'ять чоловік: два соціалісти, один конгресист, один старий вчитель, що зараз перебував на пенсії, і товариш Мохан Манджі, член Селянської спілки, емблемою якої був червоний прапор із серпом і молотом.

Для обладнання пункту бамбука вистачало, а от соломи не було зовсім. Тоді Мохан Манджі з'їздив у Лахеріясарай і привіз звідти плетені з пальмового листа циновки. Було споруджено три хижки з подвійними накриттями. За півмісяця комітету вдалося розжитися на двадцять мішків зерна, десять кусків тканини, дев'яносто рупій грішми, три ящики ліків, дві донги, старий велосипед і сорок тюків сіна для худоби. Все це було свідченням того, що місцеве населення схвалює й підтримує діяльність комітету. Депурські та сатгхарські замінидари не пожартували у фонд допомоги потерпілим від повені навіть щербатої пайси, навіть зернинки. Щоправда, середній син сатгхарського поміщика власноручно привіз і вручив Моханові Манджі свій велосипед і, скільки йому потім не нагадували, так і не приходив забирати його. Звали того хлопця Хірою, він був студентом ме-

дичного коледжу в Патні, і серед людей ходила чутка, що він не сповна розуму. І справді, на якусь витребеньку він міг запросто викинути півтори тисячі рупій, а за сто п'ятдесят рупій замовити срібні статуетки Ганді й Неру. Щомісяця він дивився не менше двадцяти голлівудських фільмів, але полюбляв бувати й на мітингах комуністів, час від часу підтримуючи їхню організацію десяткою-другою, цікавився й рухом молоді, очолюваним Студентською федерацією, — отож і не дивно, що після таких різноманітних захоплень він міг трохи схибнутися... Тому Мохан Манджі був неабияк здивований, коли побачив, що це напрочуд розумний хлопець. Велосипед був уже не новий, ним кілька років користувались, та головне зовсім не це. Головне те, що він своїм вчинком засвідчив прихильність до простих людей.

В обох селищах — рибальському й човнярському — було чимало селян і батраків, проте переважали рибалки й човнярі. Але навіть і вони поділялися на п'ять підкаст: сахні, манджі, кхунаот, тіяр і джалуа. Рисовище й Гарокхар колись припали до вподоби їхнім предкам. Невеличкі поселення з часом розрослися, кількість їх мешканців відтоді збільшилася в п'ятдесят разів. Хати під черепичними дахами мали лише кілька родин, решта ж жила в хижках, вкритих соломомою чи очеретом. Якби, крий боже, десь трапилася пожежа, то за півгодини все село згоріло б дощенту. Під час повеней вода руйнувала халупи, а стріхи пливли за течією. А коли малярія, холера чи якась інша пошесть викошувала мало не всіх, тоді люди відходили далі, на високі пагорби Гарокхару, де виникали нові поселення, вже трохи вище рівня рисовища. Під час повеней вода ніколи не сягала південних пагорбів Гарокхару.

Цьогорічна повінь залила половину селища, друга половина, яка менше постраждала, допомагала потерпілим. Халупи Ранглала, Бісуні, Ніраса та ще деяких рибалок вісім чи десять днів стояли затоплені. Південна частина вулиці перекочувала на південний гарокхарський пагорб, а жителі навколишніх сіл — на його східні пагорби.

Одну хатину пункту допомоги збудували на південному березі, другу — на східному узвишші. Мохан Манджі з дозволу Хурхуна залучив Мадгурі до роботи на пункті. Джілебія теж взялася допомагати потерпілим. Мангаль, Чульхаї, молодший брат Ганги Сахні, син Бісуні, небіж тітки Джітії та інші, а також з півдесятка юнаків з сусідніх сіл також виявили бажання взяти участь у рятувальних роботах.

На Мадгурі було покладено обов'язок готувати їжу для добровольців, а також зустрічати гостей та різних громадських діячів. Крім того, вона мала розподіляти серед потерпілих виділені для них харчі та одяг, а також допомагати жінкам рятувати із затоплених халуп домашній скарб.

Чульхаї та інші його товариші на своїх донгах привозили із навколишніх сіл потерпілих від повені, — все це були люди, які по кілька днів не мали й ріски в роті. Найважче доводилось з немовлятами, яким необхідне було молоко. В ящиках з ліками було виявлено двадцять одну банку згущеного молока. Кілька добровольців з міста привезли те молоко для власних потреб. З Бголіної оселі принесли великий казан, і Мадгурі розводила згущене молоко в кип'яченій воді й давала дітям. Так тривало день, другий, третій. Коли вона взялася за четверту банку, хтось із власників того молока поскаржився Моханові Манджі на Мадгурі: мовляв, вона даремно переводить молоко. Мохан Манджі викликав її до себе в школу й запитав:

— Дочко, адже ж те молоко призначається для лікувальних цілей, чи не так?

— Так, дядечку, — відповіла вона.

— А ти розводиш його і поїш людей, наче водою?

— Зовсім ні!

— Воно ж для хворих, дочко.

— Я це знаю, дядечку. Але знаю я й те, що ніхто з дорослих ще не пив його замість чаю...

Мохан Манджі помовчав, потім торкнувся рукою її плеча:

— Правда твоя! Молоко зараз найпотрібніше саме дітям.

Для подання медичної допомоги потерпілим від повені з Патни прибув загін студентів місцевого медичного коледжу. Два дні студенти пробули і на гарокхарському пункті допомоги. В тому загоні була й одна дівчина-панджабка на ім'я Кусум. Вродлива, здорова й смілива, як молоде тигрення, дівчина ця і вдягалася не так, як подружки Мадгурі, — вона носила шальвари, довгу сорочку-салуку й муслінову накидку. Мадгурі й раніше доводилося бачити дівчат із заможних родин, але таких простих і привабливих, як оця панджабська дівчина, вона ще не зустрічала. В попередньому своєму житті вона була, певно, якоюсь богинею — так думала про неї Мадгурі.

Якось, за розмовою, довідавшись від Мадгурі про всі її пригоди після заміжжя, Кусум сказала:

— Та плюнь ти на того чоловіка. Якщо він такий телепень, то нащо тобі ще терпіти знущання від свекра!

Наполеглива й допитлива Кусум пішла разом з Мадгурі до неї додому, познайомилася з її матір'ю, братами й сестрами, а коли від'їжджала з загоном, залишила свою адресу, щоб писали їй, якщо виникне потреба. Вирваний з блокнота аркушик паперу з адресою Мадгурі дбайливо, немов якийсь коштовний амулет, згорнула й заховала.

Відколи вона втекла від свекра, Мадгурі поводитися вдома незалежно. Взявши кошик з рибою, вона тепер вільно могла піти в сусіднє село, щоб там її продати. Ходила сама в Депуру й приносила звідти ліки для матері та усе потрібне для господарства. А коли після повені створили пункт допомоги потерпілим і там стала орудувати його дочка, Хурхун просто зрадів.

Останні півтора місяці Хурхун служив у «Товаристві розвитку Індії». Йому виділили донгу, за кондуктора був один дідусь, який добровільно зголосився на це. Їм інколи доводилося плавати донгою аж до Кушешвара, тобто досить далеко на південь, а на півночі допливати аж до Пхульпараса, на сході — до Нірмалі, а то ще й далі. Так само бувало і в Ніраса. Заробляли вони по дві рупії на день. Коли траплялося вирушати кудись далеко, вони ким-небудь передавали додому, щоб того дня їсти не приносили. І хоч яка важка була ця робота, тут була одна велика перевага: зароблене завжди виплачувалося своєчасно. Навіть коли треба було взяти аванс, ніхто проти цього не заперечував: будь ласка, бери!

Хурхун сьогодні трохи раніше звичайного повернувся з Нірмалі. Він уже збирався піти додому, коли помітив Мохана Манджі, що стояв біля бетельної крамнички. Мохан щойно зійшов з вечірнього поїзда. На ньому була та ж сама одежа: руда сорочка, дготі, через плече торбина. Голова непокрита, ноги босі.

— Товаришу Манджі, агов! — гукнув Хурхун.

Мохан Манджі рукою поманив його до себе, а коли той підійшов, сказав, що сьогоднішню ніч і завтрашній день він перебуде тут. Розмовляючи, вони вийшли на перон, де зібралися сотні людей. П'ять пасажирських вагонів стояло на станції Джанджапур, три тут, а ще чотири на станції Діха — там, де застала їх повинь. З Дарбганга й Самастіпура не переставало дзвонити по телефону високе начальство, вимагаючи від начальників станцій негайно звільнити вагони. Ось і зараз начальник станції кричав у трубку:

— Ні, сер, ніякі автобуси до нас не доходять!

— Так, сер! Слухаю, сер!

— Настрій у людей дуже рішучий, сер!

— Так, сер, так. Важко. Так, з великими труднощами ми їх стримуємо. Слухаю.

— Поліцію? Слухаю, сер! Тільки солдати можуть очистити ці вагони, сер.

Начальник станції розмовляв по телефону, позачинявши всі вікна й двері, а знадвору до шибок носами й лобами притискалися люди, намагаючись з його виразу обличчя вгадати, що ж там вирішиться.

З вікон пасажирських вагонів клубочився дим — там топилося. Тільки недавно перестав сіятися дрібний дощик, і кругом висіли десятки мокрих сарі й дготи.

Мохан Манджі сьогодні досить довго пробув у Лахеріясараї, покружляв там біля суду, навідався і в окружну контору Селянської спілки.

— А знаєш, теперішнього нашого окружного начальника збираються переіменити? — звернувся він раптом до Хурхуна.

— Та невже?!

— Присягнути можу.

— А ти ж казав, що такого бути не може.

— Я ж не провидець якийсь.

— Так-так...

— Ось так! Не такі вже видно сатгхарські заміндари простаки.

— Вся його провина в тому, що той бідолаха став на наш бік...

Якийсь юнак двадцяти-двадцяти двох років підбіг до Мохана Манджі і щось швидко почав говорити. Потім побіг по шпалах, обминаючи людей, туди, де стояв останній вагон. Мохан Манджі поспішив за ним.

Двері вагона були розчинені. Службовець багажного відділення стояв унизу й командував, щоб звільняли вагон. Стрілочник і носій викидали з вагона речі потерпілих від повені, звільняючи вагон згідно з наказом начальника станції. Тут-таки стояли згорблена бабуса з білим волоссям, парубок з висušеним лихоманкою обличчям і молода жінка в сарі з немовлям на руках. Викладена у вагоні з кількох цеглин пічка була розвалена, певно, ударом ноги, неподалік лежав перекинтий казанок з рисом.

Юнак обурено говорив Моханові Манджі:

— Начальник начальником, але ж що виробляють його прихвостні! Не приведи господи! У цих залізничних службовців, певно, голови набиті пологою... От бабуса найстаріша в моєму селі, їй дев'яносто три роки. Щоб їй було зручніше, я помістив її у вагон. А он той хлопець, що стоїть і мало не падає, бачите? Його вже вісімнадцятий день палить пропасниця. А он та молода жінка з немовлям — щойно на-

родила, бідолашна. Товаришу, я не витримаю і за вогнем пушу всю їхню станцію, цеглинами порозбиваю їхні дурні голови... Оце так вони дбають про людей, які потрапили в біду! За останні п'ять днів я чотири рази посилав телеграми окружному судді і двічі — головному міністрові штату. Але невідомо, куди потрапляють усі ті телеграми... Я...

Мохан Манджі швидко затулив долонею рот юнакові.

— Не дурій, синку! Гаряче залізо б'ють холодним молотом. Спершу подумай, зваж, а тоді вже й роби щось. Ми будемо з вами, отож нема чого так гарячкувати.

— І справді, спочатку спокійно обміркуй усе, а тоді й вирішуй. О, сам начальник прийшов, це добре, — перекинувши й вимовляючи слова на бенгальський лад, заговорив службовець багажного відділення, бенгалець.

— А ви йшли б і пильнували своєї роботи, — урвав його Мохан. Той злякано позадкував, а тоді несміливо покликав:

— Гхогхоне!

Так звали стрілочника.

Той вже майже впорався зі своєю роботою. З вагона почувся його голос:

— Зараз!

Але бенгалець з багажного відділення вже задкував від вагона, тримаючи в одній руці замок, а в другій олівця. Звільнивши від біженців вагон, вони мали намір замкнути його, а тоді подзвонити в Самастіпур і повідомити, що, нарешті, один вагон звільнений.

Коли ще й Мохан Манджі прикрикнув на багажного службовця, Хурхун, що теж спостерігав цю сцену, не витерпів.

Двері вагона були відчинені. Ще й досі з них вилітало різне шмаття. Ось полетіли килимок, ополоник, казанок, якась коробочка, брудне дитяче покривало, подушка, яка в темному місячному світлі здавалася зовсім чорною.

— Ану, зажди! — шосили крикнув Хурхун. Його охопила лютя.

— То он які ви хоробрі? То ви думаєте, що можете чинити беззаконня і ніхто й пальцем не ворухне!

Одним стрибком він опинився у вагоні. Стрілочник і носій не сподівалися, що тепер їм хтось може дати рішучу відсіч — вони саме прикурювали від жарин з розвалені чульхи, коли Хурхун виштовхав їх обох з вагона, гукнувши навздогін:

— Біжіть, кличте на допомогу хоч своїх предків! Мерзотники! Паскуди! Скажені собаки!

Мохан Манджі і той юнак усе ще стояли біля вагона. Натовп потерпілих від повені навколо них усе щільнішав. Ті двоє, кого Хурхун виштовхав з вагона, задкуючи, нишком подалися до приміщення станції. За хвилю вибіг помічник начальника станції і загорлав:

— Непослух?! Зараз я викличу поліцію! Вони з вами довго не панькатимуться! Військовий загін буде тут уже вранці! — по-англійському докінчив він.

Хурхун вистрибнув із вагона і крикнув:

— То ми ще подивимося, як вони наважаться розганяти нас кулями! — А тоді, все ще збуджений, підійшов до бабусі, яка, стомившись так довго стояти, опустила на вологу землю. Хурхун підійняв її, мов пир'інку, на руки й підсадив у порожній вагон. Тоді промовив рішучим голосом:

— Тепер нехай тільки хто спробує вигнати вас з вагона.

Мохан Манджі, відтиснутий від юнака, опинився в центрі натовпу. Люди збуджено перемовлялися між собою, осуджували сваволлю залізничних властей.

Мохан Манджі, звертаючись до натовпу, голосно заявив, що треба протестувати проти ганебних дій залізничного начальства й бездіяльності місцевих властей.

— Якщо не завтра вранці, — сказав він, — то надвечір обов'язково прибуде поліція і силою звільнить вагони, усі три. Що ж ми тоді робитимемо?

Натовп мовчав. Значення цього мовчання дуже добре розумів товариш Мохан Манджі.

— Дозвольте мені, товаришу! — урвав незручну мовчанку сердитий юнак.

Не можна сказати, щоб Мохан Манджі зовсім не знав цього юнака. Він був із села Джамуар округи Пхульпарас і відсидів сорок днів у в'язниці у зв'язку із студентськими заворушеннями. Потім довелось кинути навчання в коледжі. Сам він був з касты бгуміхарів. Нізвідки ніякої підтримки ні він, ні його мати-вдова не могли сподіватися.

Мохан Манджі не дозволив йому виступити. Він хотів знати думку простих людей. Хурхун озвався зі свого місця:

— А чому ти не даси йому сказати, товаришу? Чи він, бідолашний, завинив чимось?

З натовпу й собі хтось гукнув:

— А й справді, нехай Рамдахін скаже, що нам далі робити!

— Ми протестуємо! — почувся іще чийсь голос.

— Вночі треба було б усе-таки звільнити вагони, — неспіливо озвався третій голос, проте Мохан Манджі почув його.

— Якщо хтось із нас і постраждає, то що ж. Зате й ми намнемо поліції боки, — промовив хтось четвертий.

— Справді, заберемо в них гвинтівки...

— Їх буде не більше двадцяти, а нас, он поглянь — тисячі...

Мохан Манджі невесело засміявся:

— Гаразд, а тепер скажіть таке: ви що, ціле життя думаєте сидіти у вагонах?

— Повінь уже спадає, — почувся старечий голос. — Через якийсь п'ять-шість днів нехай забирають свої вагони.

Тепер озвався той юнак, Рамдахін:

— Ні, це триватиме ще не менше тижня.

— Вони нам потрібні іще на тиждень! — залунали вигуки.

— Так, тиждень ще треба, — промовив і Хурхун, розминаючи бетель.

Мохан Манджі мовчав, про щось думаючи.

— Товариші! — заговорив Рамдахін. — Ви повинні зрозуміти, що йдеться не про кількох мешканців того чи іншого села. Ні, товариші, зовсім ні! Тисячі родин, що потерпіли від повені, зібралися на цьому довжелезному насипу, що належить залізничній компанії. Якщо ти ще здоровий, то ще так-сяк можна перенести голод, негоду чи спеку. Але що робити хворим, куди їм подітись? Ми ж ці три ва-

гони взяли виключно для хворих і немічних. Хіба ми можемо їх залишити на відкритому насипу чи пероні! Самі скажіть, товариші!

Після хвилинної паузи заговорив Мохан Манджі, заклавши руку в кишеню:

— Отже, що ми мусимо робити? По-перше, мирне пікетування, по-друге, спробувати все пояснити залізничним властям і поліції. А не захочуть послухати нас — оголосимо загальний страйк. І ще одне: треба послати делегацію до головного податкового інспектора округи, викласти йому обставини, що склалися внаслідок негідних дій залізничних властей, і зажадати негайної дійової допомоги потерпілим. Для цього треба заручитися підтримкою всіх партій, а це цілком можливо. Тут залишиться Рамдахін, а ви виберіть з-поміж себе двох чоловіків, які разом зі мною вечірнім поїздом поїдуть до Дарбганга. Пан Пармешвар Чаран Мухтар старий і добре відомий конгресист. Ми разом сиділи у в'язниці й давно знаємо один одного. Всі поважають його за чесність і безкорисливість. Вранці ми візьмемо його й подамося до окружного судді... А тут залишиться Рамдахін.

— То як, Рамдахіне? — почулося з натовпу.

Не встиг Рамдахін розтулити рота, як Хурхун випередив його:

— Не бійся, брате Рамдахін, я завтра цілий день буду з тобою. Нехай приїде хоч сам Неру і сяде в мій човен, я не візьмусь перевозити його. Я подивлюся завтра, як це поліція очищатиме вагони.

Мохан Манджі підійшов до Хурхуна й поплескав його по плечу, а тоді звернувся до присутніх:

— Братове, ви всі знаєте його? Ні? Та це ж Хурхун, про нього котиться слава по всій окрузі! Завтра він кине свою роботу й цілий день буде з вами. То як, Рамдахіне, згода?

— Гаразд, товаришу.

Мохан Манджі пішов, і натовп теж поволі розійшовся.

Неподалік від станції, біля табору для потерпілих, Нирас готував собі вечерю. Навколо сиділи люди й розмовляли. Прийшов незабаром і Рамдахін, а з ним іще кілька чоловік. Коли надійшов поїзд, Мохан Манджі і двоє виділених Рамдахіном людей сіли в нього і поїхали до Дарбганга.

Наступного ранку Хурхун на роботу не пішов і разом з Рамдахіном та іншими приступив до мирного пікетування.

Вранці прибуло вісім поліцейських, а з ними і залізничний суддя. Вони поставили умову звільнити вагони через дванадцять годин. На інші станції, де так само, як і тут, вагони зайняли потерпілі від повені, були також відряджені наряди поліції з наказом очистити вагони від людей.

Поліція нічого не хотіла слухати. Але надвечір надійшов наказ головного податкового інспектора округи, в якому говорилося, що люди можуть залишатися в вагонах не більше як три дні.

Нібито для охорони власності залізниці, поліція всі ці дні залишалася на станції. Станційне начальство було люте на Хурхуна й Рамдахіна й добилося того, що їх обох арештували. Проте вже через добу окружний суд звільнив їх.

Аж на четвертий день Мохан Манджі й Хурхун повернулися додому.

10 Родина у Ганги Сахні була чимала, але й прибутки він мав добрі. Щороку орендував п'ять-шість найбільших ставків і вирощував білі водяні лілії. Канпурські та калькуттські торговці скуповували у нього весь урожай цієї рослини. У справі з Гарокхаром депурські заміндари зуміли привернути його на свій бік, пообіцявши зробити його головою сільського панчаяту. Його син після закінчення школи вступив до вищого учбового закладу, і вони влаштували йому безкоштовне навчання. Зробивши самого Гангу спочатку членом Конгресу, вони згодом просунули його у виконавчий комітет місцевого відділення. Отож не дивно, що й він, у свою чергу, всякими обіцянками почав переманювати на свій бік рибалок і такі з десятків родин стали підтримувати його. Проте переважна більшість рибальських родин підтримували Бголу і Накчхеді. Мохана Манджі те, що частина рибалок перейшла на бік Ганги Сахні, засмутило, але не настільки, щоб втратити здатність тверезо міркувати. Хурхун і Нірас були заклопотані своїм щоденним приробітком, і тільки зрідка заходили побалакати до Бголиної оселі, де часто збиралися рибалки.

Мадгурі, однак, ця подія дуже засмутила. Щодо Ганги Сахні, то вона ще й раніше відчувала до нього якусь недовіру. Те, що він приятелював з сатгхарськими заміндарами, ні для кого не було новиною, — як і те, що саме за його допомогою сатгхарські заміндари затіяли справу з Гарокхаром.

Пункт допомоги потерпілим від повені, організований Моханом Манджі, діяв до середини місяця ашвін. Із зібраної суми залишилося сто п'ятдесят сім рупій і одинадцять з половиною ан. Півтори сотні пустили на закупку насінного зерна і роздали селянам. Решту грошей здали районному філіалові Селянської спілки. Комітет, що був створений для подання дійової допомоги потерпілим, дістав найширше визнання.

Не тільки для самої Мадгурі, а й для всіх юнаків і дівчат обох селищ цей період був чудовою нагодою практично прилучитися до громадської діяльності. Коли було оголошено, що пункт допомоги припиняє свою діяльність, то наступного ж дня туди прийшли представники рибалок. Комітет допомоги потерпілим від повені охоче передав їм обидві хатини. Тепер уже рибальські, вони були перенесені зі східного й північного пагорбів. Одну хатину поставили ближче до села, і вона стала конторою рибалок і водночас місцем зборів.

Нещодавно утворена рибальська спілка налічувала вісімдесят членів. Підкомітет її складався з дев'яти осіб: голова — Бгола Сахні, секретар — Накчхеді Джалуа, заступник — Джалесар Нішад і скарбник — Мадгурі. Решта п'ятеро просто члени підкомітету: Нірас, Мусаммат Джітія, Хурхун, Мангаль і Канхаї Манджі. Канхаї доводився двоюрідним братом Моханові Манджі, і після Ганги Сахні був другою впливовою людиною в рибальському селищі. Від послуг Мадгурі ніхто відмовлятися навіть не збирався, бо за час роботи на пункті допомоги потерпілим вона встигла зажити собі доброї слави. Вона була майже неписьменна, та все ж Мохан Манджі та інші рибалки одностайно обрали її своїм скарбником. Сам Мохан Манджі лишився найпершим радником спілки, але вирішувати якесь питання самовільно він не любив ні досі, ні тепер. Та й до того ж вирішувати будь-які справи мусив тут не хтось один, а вся громада, Зараз він докла-

дав усіх зусиль, щоб боротьба рибалок за визнання їхніх споконвічних прав на Гарокхар провадилася не відірвано від загальної боротьби трудящих по всій країні.

Років зо два-три тому уряд подав цим районам грошову допомогу. Конгрес тоді саме стояв на порозі виборів, отож чи не всі верстви сільського населення отримували якісь подачки. А цього року діячі з секретаріату чомусь почали вимагати негайного повернення позичок, погрожуючи конфіскацією врожаю. Серед селян прокотилася хвиля невдоволення, мовляв, хіба ж можна так швидко повернути борг державі! В кількох місцях доходило навіть до сутичок між селянами й окружними урядовцями.

Мохан Манджі скликав річну конференцію селянських представників з усього району, яка відбулася на майдані біля селища Кусотхар, за дві милі на північ від Чамурії. На цю конференцію від обох, рибальського та човнярського, селищ було послано п'ять делегатів. Для пропагування цілей та завдань Селянської спілки серед жінок п'ятдесяти довколишніх сіл, а також для збирання пожертв на самій конференції, прибули також три жінки-добровольці. Кілька днів їм допомагала й Мадгурі. Селянські делегати виробили письмове звернення до уряду, в якому наполегливо прохали, щоб їм дали щонайменше п'ять років для сплати державі боргу. В іще одній резолюції, яка вже стосувалася теперішніх нових власників Гарокхару, тобто сатгхарських заміндарів, конференція заявила, що ті не можуть залишатися глухими до голосу епохи, що будь-яка їхня спроба перешкодити рибалкам обох селищ ловити рибу приречена на провал, бо в своїй боротьбі за існування, за щоденний шматок хліба рибалки не безпорадні, не ізольовані, їх повністю підтримує все сільське населення. Почесним гостем цієї конференції був відомий народний ватажок товариш Каліпрасанна Сінх. Він гостро виступив проти тих привілеїв, які уряд надав заміндарам-землевласникам, а справжніми господарями Гарокхару назвав рибалок човнярського і рибальського селищ. Його підтримали не тільки місцеві, а й прибулі з найвіддаленіших місцевостей селянські представники. Крім п'ятох офіційних делегатів з обох селищ, на конференцію в Кусотхар приїхало ще чоловік з тридцять рибалок. Вони з величезною увагою слухали виступи всіх промовців.

Після конференції для обох селищ по лінії Селянської спілки було створено так званий об'єднаний селищанський комітет. Під контору новоутвореного комітету Бгола виділив маленьку кімнатку в своїй хаті. Накчхеді обрали головою, а Мангалья — секретарем. До складу комітету ввійшла й Мадгурі.

II У Мангалья народився син. Чхатхі¹ відзначили надзвичайно урочисто: довго не вщухали співи, музика, сміх. З Пахітоля запросили знаменитого танцівника Джугесара з усім його музичним супроводом. Танцівникові після виступу піднесли сто рупій і два багальпурських покривала. Мангалева мати весь час повторювала:

— Нарешті вже і я діждалася. Тепер хоч надивлюся на онука. Задля цього я ще тільки й ходила по світу.

¹ Обряд, здійснюваний на шостий день після народження дитини (ряд церемоній — прибирання хати, обдарування повивальниці, купання породіллі й дитини, наречення імені).

Джілебія винесла новонародженого у вітальню й зупинилася перед дідусям Гонаром, найстарішою й найповажнішою людиною в усій громаді.

— Дідусю, благословіть його!

Гонар тицьнув своїм гострим, темним носом у м'які, пофарбовані в червоне дитячі ступні й промовив:

— Нехай уже нам судилося плавати тільки по ставках та калюжах. Тобі ж, внучку, бажаю, щоб ти став справжнім капітаном і на великому кораблі переплив усі моря!

Що ж до Мадгурі, то вона дуже зраділа, довідавшись, що у Мангала народився син, і днів десять підряд щовечора приходила й співала новонародженому сохар¹. Якось вона жартівливо мовила до Мангалевої бабусі:

— Бабусю, як же ви мені віддячите за те, що я так упадаю коло вашого правнучка?

— Візьмеш його собі! — так само жартома відповіла та.

— А що як і справді забрати?

— Ні! Ні! — голосно запротестувала меншенька, Сілебія, і всі зареготали. А дівчинка, мало не плачучи, додала: — У-у-у, ти забереш собі Туну і підеш з ним у тюрму...

Такий безпосередній захист наймолодшою тіткою свого небожа незаперечно свідчив, що вона любить його. Мадгурі тільки всміхнулася на це і мовила:

— Хлопцеві з рибальської родини не личить боятися тюрми!

— Нехай її вороги наші бояться, — озвалася від чульхи Джілебія, а Мадгурі відразу спохмурніла. Перед її очима зненацька постав чоловік, б'язгузливий як заєць, постало його байдуже обличчя. Згадалося сіре, мов попіл у викуреній люльці, інше обличчя. «Бий цю паскуду!» — кричить той чоловік. І знову наче бачить вона звологі Мангалеві очі під час їхнього останнього побачення... Чульхаї, що ходив слідом за нею... Ні, тепер вона вже нізащо не повернеться до свекра, вже більше не буде чути його лайок і прокльонів, не буде терпіти його штурханів. Невже на її шляху ще не трапиться якийсь сміливіший, порядніший, нехай і бідний, зате роботящий хлопець? А зрештою, хіба не може жінка звікувати життя й без чоловіка?

Думки роїлися в голові Мадгурі, і вона ще довго сиділа задумана, аж поки Сілебія не поклала маленького Туну їй на руки, мовивши:

— Бери!

Несподівано озвалася бабуса:

— Навіть коли у свекровому домі лаються і б'ються, однаково жінці не слід залишати його. Отак воно, доню!

Не встигла Мадгурі відповісти щось бабусі, як зі школи прибів Джангаль. Кинувши в куток книжки, він одразу кинувся до Мадгурі й вигукнув:

— Ой-ой-ой, скільки поліції наїхало! І найперше, певно, арештують тебе!

— Не верзи казна-що! — гримнула на нього мати.

— Їй-богу, мамо!

— Мадгурі, хіба справді мала приїхати поліція?

Мадгурі ствердно кивнула, і Мангалева мати більше ні про що не розпитувала, тільки відразу посмутніла.

¹ Величальна пісня, яку співвають жінки з нагоди народження в сім'ї хлопчика.

— Піду, мабуть, гляну, що там, тітусю, — мовила Мадгурі й поклала рожеве дитинча на руки бабусі, а потім поцілувала його в щічку. Наступної хвили вона вже поспішала в напрямку Гарокхару.

— Сестричко, коли ти повернешся? — пролунало їй услід. — Мати питає!

Мадгурі тільки нетерпляче махнула рукою: скоро, мовляв.

Біла пагорба на вулиці стояла поліцейська машина; водій, прихилившись до неї, курив сигарету.

Здавалося, тут зібралися усі чоловіки з обох селищ. Трохи осторонь стояло і з півдесятка жінок. Чимало було хлопчаків і дівчаток. Мангаль, Накхеді, Джалесар і Канхаї — всі четверо членів селищного комітету вже були тут. Мадгурі підійшла і приєдналася до них.

Ніраса й Хурхуна не було, бо вони ще до прибуття поліції подалися на якийсь ставок у сусідньому селі ловити рибу. Бгола поїхав у Лахеріясарай з приводу їхньої суперечки з сатгхарськими заміндарами. А Мохан Манджі разом з небожем добродія Пармешвара Чарана Мухтара, який написав особистого листа на ім'я міністра фінансів штату, поїхав до Патни. Це все були справи, пов'язані з Гарокхаром.

Від місяця агхан рибалки починали виловлювати велику рибу. Улови в Гарокхарі були добрі. Рибалки ловили там, незважаючи на заборону сатгхарських заміндарів, і тим урвався терпець. Ще десять днів тому вони вказали на статтю 144 закону, згідно з якою заборонялося ловити в Гарокхарі рибу сітями доти, доки суд не винесе остаточного рішення в цій справі. Але ніхто й слухати не хотів про цю заборону, оскільки гарокхарська риба була для цих людей чи не єдиним засобом до існування. Нові ж господарі озера були ладні на все, аби поставити на своєму: на обман, на підкуп, на будь-який злочин. Наступного дня після того, як надійшло повідомлення про те, що в дію вступає стаття 144 закону, з Дарбганга несподівано прибули двоє озброєних поліцаїв. Довідавшись на місці, як насправді стоїть справа, вони сказали Мангалеві, Чульхаї, Мадгурі та іншим, щоб ті ловили вночі скільки їм заманеться: вони ж, поліцаї, в цей час спатимуть, підклавши свої рушники під голови. Отак воно й велося, поки Ганга Сахні та його люди не доповіли про все те сатгхарським заміндарам, і ті звинуватили рибалок в антизаконних діях. Сатгхарські заміндари були з касты бгуміхарів, а депурські — з майтхілі. Від Дарбганга до Патни ці дві касты боролися між собою за вплив і владу, але цього разу вони дійшли одне з одним згоди і домовилися діяти спільно проти рибалок. Тим-то так швидко і вдалося їм добитися від окружних властей, щоб цю справу взяла під свій нагляд поліція. Для рибалок було б найкраще, якби цією справою зайнявся верховний суд, бо в Росарі уже був такий випадок, коли дійшло до верховного суду і той вирішив справу на їхню користь, де так само, як і тут, окружний суд виніс спочатку своє рішення на користь заміндарів. Минулого місяця Мохан Манджі і Бгола їздили в Патну до відомого адвоката Дгірендри Нараяна Сінха, який в подібних випадках завжди ставав на бік простого люду.

Вечір ніби трохи припізнився. По спокійній темно-синій поверхні Гарокхару час від часу пробігали ледь помітні брижі. Золотаве проміння надвечірнього сонця мерехтіло на воді. За хатиною рибальської спілки тягнувся похилий, рівний схил — аж до весняних полів. На передній стіні хати з обох боків дверей хтось, певно, школярі, вивели

два рядки нерівних літер: «Хай живе революція!» і «Гарокхар — наші!»

Заступник судді про щось розпитував Накчхеді. Як секретар рибальської спілки, Накчхеді був для представників влади чи не найвідповідальнішим за все, що тут відбувалося. Але окрім «так» чи «ні» Накчхеді нічого не міг сказати. До всього він був дуже сором'язливий та несміливий. Комітет свідомо обрав його секретарем з тим, щоб усі спілчанські справи вів молодий Мангаль.

Все, що стосувалося комітету, було відоме поліції, імена всіх членів, їхні нахили, слабості і все інше. Все необхідне було донесено окружному начальству. Зачувши, як дехто кілька разів повторив ім'я Мадгурі, помічник судді мовив до неї:

— То вже й тобі Мохан Манджі прищеплює комуністичні погляди? Що ж, досі політикою наші дочки й невістки на селах не цікавилися зовсім, але ти, бачу... Ну гаразд, — скінчив він по-англійськи і закупив сигарету з золотим обідком.

Мадгурі рішуче відповіла на гінді:

— То що ж у цьому поганого, добродію? Хіба життя і світ для жінок не існують?

Тим часом Накчхеді, відкликавши Мангалья вбік, повідомив, що заступник судді прибув сюди взяти в усіх членів комітету підписку про додержання законності, інакше він, мовляв, буде змушений їх арештувати. Позиція рибальської спілки була тверда. Від рибальської спілки у Патну й Делі було надіслано кілька листів авторитетним особам: раз у раз передавалися письмові й усні послання окружному начальству. Рибалки твердо вирішили не здаватися і за будь-яких обставин вести боротьбу до кінця. Мовляв, зазіхання сатгхарських заміндарів на Гарокхар — незаконні, тепер води також належать народові, і ми не пустимо заміндарів навіть у межі водойми.

Мангаль і Накчхеді відразу ж вирішили, як тепер треба діяти. Отож, коли заступник судді покликав знову до себе Накчхеді й запитав: «Що ж ви вирішили?» — то замість Накчхеді твердим голосом озвався Мангаль:

— Зараз більшості членів нашого комітету немає в селі. Коли він збереться в повному складі, тоді й вирішимо справу. Зараз нічого певного ми сказати не можемо.

Помічник судді зняв з носа окуляри в товстій оправі і, витираючи хустинкою очі, спроквола мовив:

— Власне кажучи, ми не маємо наміру звертатися ні до цілого комітету, ні до половини його. Ви, присутні тут, можете підписатись, кожен зокрема, чи ні? Знайдеться тут хоч кілька чоловік, хто взяв би на себе таку відповідальність?

— Ні, добродію, цього зробити ми не можемо, — мовив Мангаль, а Накчхеді притакнув йому.

— Тоді я змушений буду... — багатозначно протягнув помічник. Він ще не докінчив, як Мадгурі несподівано засміялась:

— Заарештувати нас?

— Так, а що ж мені лишається робити? Та ви, як я бачу, не дуже цього боїтесь...

Знову пролунав сміх. Усі були вражені такою поведінкою Мадгурі. Майже все селище вже зібралось тут. Чоловіки, жінки, старі, ді-

ти — різноманітний люд щільним кільцем оточив прибулих представників влади й поліцейських.

Мадгурі, виступивши наперед, вхопила Накчхеді за руку і потягла за собою:

— Дядечку, чого ж ви стоїте? Ходімо в машину, хоч покатаємося! Мангалю, Канхаї і Джалесар! Ходімо ж!

Вона рішуче попростувала до поліцейської машини, вилізла на неї і замахала руками, кличучи всіх до себе. Мангаль і собі рушив до машини, за ним Джалесар і Канхаї. Найостаннішим на машину виліз Накчхеді.

Сталося те, чого зовсім не сподівалися власті й поліція. Так і не діставши від рибалок ніяких зобов'язань, помічник судді невдоволено поморщився і вмовстився на своє сидіння в кабіні. Решта урядовців, які супроводжували його, теж мовчки позалазили на машину. Останнім зайняв своє місце водій.

Зненацька Мадгурі помітила в натовпі Тіру. Мадгурі махнула їй рукою, і коли та підійшла, підбадьорливо погладила її долонею по щоці й промовила:

— Передай батьку й матері, щоб вони не переживали! Ми скоро повернемось. І дивись, щоб мати вчасно приймала ліки. Сама давай їй. Ага, іще одне: доглянь там маленького...

Загук мотор. Ще раз погладивши сестричку, Мадгурі опустилась на лавку в кузові.

Проте Мадгурі не заспокоїлась. Вона протиснулась до заднього борту машини і тримаючись лівою рукою за ланцюжок, що висів угорі, почала вигукувати лозунги, правою рукою помахуючи в повітрі. І відразу до її голосу долучилися й інші голоси:

— Хай живе революція!

— Хай живе рибальська спілка!

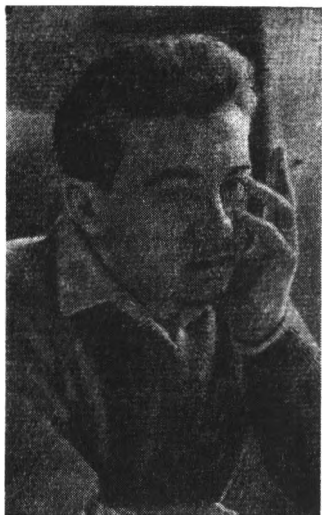
— Боротимемось до кінця!

— Ми переможемо! Ми переможемо!

— Гарокхар наш! Гарокхар наш!

Поліцейська машина рушила, але вигуки не вщухали.

*З гінді переклав
Степан НАЛИВАЙКО*

МИРОСЛАВ ВАЛЕК

Мирослав Валек (нар. 1927 р.) — відомий словацький поет, автор поетичних збірок «Дотики» (1959), «Тяжіння» (1961), «Неспокій» (1963), «Любов у гусячій шкірі» (1965) та ін. Лауреат Державної премії. Нині — міністр культури Словацької Соціалістичної Республіки.

АРМАТУРНИКИ

На вулиці Вука Караджича,
на розі
два чоловіки згинають сталеві прuti.
Їхня праця досить-таки поетична.
Залізо, як вірш, опирається волі людини.
Але рядок за рядком,
рядок за рядком —
і ось уже готовий чудовий вірш.
А над усіма цими строфами,
на третьому поверсі
оселяється блакитноока влучна кінцівка.
Вона оглядатиме свої чотири стіни:
вони збудовані міцно,
але скільки сил потребує такий мур!

Якби мені міцніші м'язи — я б також став арматурником.

НЕЗБАГНЕННІ РЕЧІ

Іноді помічаєш
навкруги незбагненні речі.
«Для чого це і на що це схоже?»
Зубчасте коліщатко, розкручене в пальцях,
довершує свій суверенний рух.

Але годинник не йде.
Яблуня оживає в кінці січня.
Проте зима не кінчається.

Виразне відчуття, наче тебе хтось гукає.
Але вулиця безлюдна.

І ще інші речі,
стократ почуті:
«Він покинув її, бо любив...»
«...вони життя собі труїли,
бо не могли одне без одного...»

Звідкіля приходять оті слова,
без логічного обґрунтування,
без взаємних зв'язків,
дивні
і незбагненні?

Незбагненні речі,
прийміть мене до себе,
увійдіть у всі мої почуття,
доторкайтеся так до мене,
як смичок торкається скрипки.

Ви всередині нас,
незбагненні речі.
Я вимовляю тихо слова
і чекаю, поки вони спалахнуть зсередини.

СЛУХ

Нажахано
схоплюється з ліжка,
зачувши шум далеких галактик,
приголомшливо високий свист падаючих зірок,
і переконує себе
знову й знову,
що у нього ненормальний слух.
Він стоїть серед хати, затиснувши вуха,
в яких все гучніше гуде
лункий прибій темряви.
Він засинає лише тоді,
коли на липах під вікном вже пробуджуються птахи.

Я знову його бачив.
Він ішов вулицею
як людина, заглиблена в себе;
ступив —
і раптом
почув свої кроки — аж іскри
летіли з-під ніг —
збентежений тупіт настійливих слів.
Озирнувся,
збагнув, що волосся його зайнялося,

відчув гаряче запаморочення.
І — нічого більше.

«Усе це вигадки,— говорив шофер.—
Помітивши цього рудого,
я сигналив, як божевільний,
але він і гадки не мав оглянутися.
От і все.
І хто б міг подумати,
такий гарний хлопець
і глухий, як поліно».

ДОТИКИ

Від рання вам несуть телеграми,
море листів заповнює хату,
телефони задзвонили в усьому кварталі відразу.

Нічого, зовсім нічого не сталося,
лиш я безперервно волаю,
нав'язую перерваний зв'язок.
Ах, добре, що мені повірили
на пошті й на телеграфі,
що я тобі мільйони вітань посилаю
і благаю тебе мільйон разів:
Не гнівайся, люба, не треба,
це справді страшенно важливо,
я від цього зовсім збожеволів,
я безмежно тебе кохаю,
покинь усе так, як було,
хай у ванні горить вода,
хай кухню заливає газ,
хай кружляють у спальні перелякані дзеркала.
а ти хутчіш приїзди найпершим поїздом,
приїжджай по мене, на широку рівнину!
Біля поїзда будуть чекати на тебе
сім коней вороних,
кожен з зірочкою білою на лобі,
тоді цвістиме жасмин
і з персиків осипатиметься пилок,
ніжніший від пудри твоєї.
Поспішай, бо на розі
вже вечір сурмить, пофарбований в синє, як старий
автомобіль,
міське сонце, потерта, заграна пластинка ховається за обрій,
а наше — мідна, начищена сковорідка, поволі сідає,
і коли доторкнеться до краю землі, навколо дзвінкішають
звуки.

Чорний бик оксамитовим басом
в кооперативній стайні доспівав своє ліричне інтермеццо,
рівнина падає на коліна і вкладається спати.
Настав час здійснення чобіт,

тупотнява в окрузі, немов на параді,
бо тут в кожній хаті хлопці, мов залізні,
та й звукові досить місця для розгону,
досить вимкнути радіо —
і почувеш, що кому сниться...

Сниться:

скло,
каміння,
метали,
пестоші рук,
зігнутий вказівний палець, що стукає у вікно,
і перебіжний усміх, якого ти чекав,
сниться щось невимовне,
сняться речі казкові й прості, як пролісок,
сниться мені твоя голова на моєму плечі,
і мої очі на дні твоїх очей,
щось нам сниться,
сниться
і все, наче в капелюсі фокусника.

Ніч — чорний капелюх з довгими крисами,
а вивертається навиворіт — ранок.

Аж тепер бачиш, які сни відчутні.
Нервові пальці телевізійних антен проколюють темряву,
шеренги нових будинків мчать риссю в село,
ранок задушний, як танцювальна зала після балу,
самотня сумна ворона крутиться в небі, як вентилятор,
налите колосся непритомніє від жаху,
коли місцеве радіо хрипко волає: «Всі на жнива, всі на
жнива!»

За мить село спорожніло, як видуте яйце.
Тільки бабуса сидить на порозі і тихо співає:

«Ой сіяла я борошенце
та й через діряве ряденце...»

Бабуса наша, сліпа, бідолашна!

Колись доїла корови в маєтку Герца,
молилася, щоб довго жити й щасливо померти.
Життя шмаґонуло її батогом — їй ще й досі боляче.
Вона тепер навіть не знає, що це за світ.

Не пам'ятає імен своїх онуків,
налякано здригається, коли хтось засміється в хаті,
їй вечір приносить дивний, чужий запах бензину,
і тільки земля, коли бабуса візьме її в жменю, така ж добра,
така ж зрозуміла і добра...

Ні крепдешинового плаття, ні довгої коси, ні шістнадцяти років.
але поле залишилося, поле вічне,
хіба що дихає швидше й гучніше.

На свято тут літають смажені гуси,
яструб стартує перпендикулярно до неба, як ракета,
восени фіолетові дощі шумлять у садах,
і сливи важкими краплями падають на стомлену землю.

Рівнина плоди віддала, їй нема чого сказати, вона мовчить.
Заспана,
заляпана мелясою і цукром, натягає на себе ватянку.
А на святого Мартина
падає перший сніг.

БАТЬКІВЩИНА — ЦЕ РУКИ, НА ЯКИХ ТИ МОЖЕШ ПЛАКАТИ

А було ж розмов, коли загинув Іван Грозний,
учитель історії з вічно сумним обличчям!
Він наклав на себе руки і не сплатив податку!
Так і висів він там,
так і висів він там, бешкетник,
висолопивши на весь світ язика,
чого йому ніколи не проститься.
Обличчям до вулиці, п'ятами до дверей,
немов той, хто лишень увійшов і стоїть за заслоною,
з нахиленою головою, так, ніби уникав удару,
а під ногами повітря, цілий оберемок.
О, устеляйте повітря для тих, що відходять,
устеляйте повні пригорщі запахуючого повітря,
яке їх відділяє від землі!
Туди, на те повітря, вони поскладають собі свої жалі, як
сорочки
на білу, житню солому повітря.

Якби ходив хтось, що так висів,
він мусив би грізно похитувати головою,
він мусив би дзвеніти жакливо.

Щодня я зав'язував краватку,
після дзвоника я залишався у класі.
Пригадую: він завжди звертав нашу увагу на дивну послідов-
ність історичних подій — і справді, уже в 1638 році помер
Йоганнес Альтгаус, староста емденський, котрий усе своє
життя розвивав думку про суверенність народу, а на 300 ро-
ків пізніше щось трапилося з кордонами нашої держави. Так
воно, безперечно, і є, як він казав нам: якраз історію витво-
рює сила особи, а обставини лише підкоряються волі генія.

Але в той час мені було вже байдуже,
Я грав у футбол
і кохав Гелену Данькову з «З-Б».

Уже перед другою Пунічною війною ми трималися таємно за
руки,
а через сім сторінок я вже відчував,
що запах, який лине від неї,— запах
кориці, трохи перемішаної з кропом.

Під час гімнастики ми сиділи на підвіконні
і, дригаючи ногами,
слухали монотонну пісню:
«...Gallia est omnis divisa...»
Тоді я ще не знав про те, що станеться пізніше,
і не знав, як життя обертається до нас спиною.
Одного дня я відчинив двері класу, але її там не було,
і ступив на підлогу,
як на палахкітливу траву.
Того дня несла вона своє чеське ім'я до Праги.

Я думав,
що то була безвихідність долі або воля богів,
щось таке,
як раптове падіння яблука на вістря ножа,
але суть була в чомусь іншому.

Адже тринадцятирічне кохання також має свою історію,
криваву
й сумну, як вода.

Ще сьогодні бачу її,
її маленькі ноги в червоних сандалях,
вкритих пилюкою доріг,—
ростуть півонії корінням догори,
мають прапори під квітами.

Урешті-решт,
те гарне чеське ім'я було ні до чого.
Багатьом швидко знелюбилося її оливкова шкіра,
і синявий блиск волосся,
що нагадує дуло пістоleta.
За готичними вікнами єпископської гімназії
ми якраз розбирали таїнства вічної правди:
«Пам'ятай, людино, ти — порох
і на порох обернешся...»

Так вона тоді перетворилася в порох.

Далі події розвивалися цілком природно. Оскільки історію
творить сила особи, а обставини лише підкоряються волі ге-
нія, вирішили собі Франтішек Капланек, водій із Червоного
Хреста, а також йому подібні, кожен з краплиною чужої кро-
ві у свідоцтві про народження, що змінять хід світових подій
у місцевому масштабі. У зв'язку з цим я пригадую один вірш,
трохи сентиментальний. Я почув — у ньому б'ються нічні ме-
телики об віконну шибку, як дощ і каміння.

Але в той час,
у ночі повного затемнення місяця й зір,
люди почули щось інше,
невловне простим вухом:
шелестіння піску в шибках вікон,
відчайдушне зусилля столу

зростися з підлогою,
і не гнутися,
і кроною шуміти,
а потім зненацька
до темряви
гострий викрик свічок.

О покірне і тихе братерство ключів,
не видавай руці того ключа, що відімкне.
Божевільна ніч сидить на стрісі
і висвистує на дірявому комині,
флейти бузку грають у садах.
Пересилити той страх,
відчинити двері
і бачити, що діється!
Мамо! Мамо!
Чоботи на сходах.

А потім вдома посуд мила,
ту бляшану славу недільного обіду,
(лиш одна миска лишилася чистою).

А потім вдома поливала квіти,
шкребла від бруду підлогу,
натирала до блиску вікна,
і вічно порожні були її руки.
Роздивлялася їх ввечері коло лампи,
здивовано
прикладала їх до себе і відхиляла,
прикладала, відхиляла.
Що було межі ними, нікому не оповідала.

Це якраз і була суверенність народу:
руки, руки.
Руки, що благають допомоги,
ті чорні стовбури спаленого лісу,
над яким світла іволга не пролетить,
лише дурник-вітер
там віко попелу підіймає.

Минулося це,
зникло назавжди,
та залишається глибоко в горлі
гіркий смак мигдалинок,
проковтнутих разом із сіллю.

Сльоза і кров.
Мила, не плач.

Підеш колись до школи,
і будуть тебе запитувати.

Але ти їм скажи: «Не знаю.
Моя пам'ять — дзеркало,

яке хтось затуманив диханням.
Не пам'ятаю».

Буде стара криниця,
і буде відерце крові.
Не пий.
Кров Освенціму,
кров Кремнічки,
кров Лідіце.

Кров — не водиця,
ти її не пий.

Адже тринадцятирічне кохання також має свою історію,
криваву
й сумну, як вода.
Мила, не плач.
Ти не доживеш до цього,
не плач,
Я куплю тобі глобус, що крутиться гарно,
і будемо мандрувати.

Сім мертвих океанів підмивають береги пам'яті.
Сім мертвих океанів, перев'язаних ланцюгом.

Але там,
на віддалі руки,
чорні лампи зір.
Дощ іде.
Самотня вода на обличчі.
Франтішек Капланек, водій з Червоного Хреста, і такі, як він,
дивляться на нас,
тупотять,
як сердиті діти на екскурсії за містом,
і кричать:
«Нам тут холодно.
Іде дощ.
Хочемо йти вже додому».

Батьківщина — це свіжа вода у зарошеному дзбані.
Батьківщина — це руки, що лежать на столі
у недільній тиші, після роботи,
порожні й очікувальні,
всемогутні,
ті єдині, які творять історію.

Батьківщина — це руки, на яких ти можеш плакати.
Вони сховують твоє обличчя, змокріле від поту й від сліз.
Вони можуть тебе приголубити, захистити й зігріти.
Але можуть і стиснути пальцями горло.

Щодня я зав'язую краватку,
щодня я думаю про це.

ЗАГИБЕЛЬ «ТИТАНІКА»

(уривок)

Отже, мертвий уже
Джон Фітцджеральд Кеннеді.
Мертвий так неймовірно й абсурдно —
камені задкують, наче раки,
і люди набирають у рот води, щоб ридати,
і море незрозуміло шумить,
від кінця перечитуючи Гомера.

Усе це в останню мить перед відкриттям Америки,—
Ганнібал ще не перейшов через Альпи,
не продавався ще препарований мозок Ейнштейна,
і Аттіла, бич божий, не виступав ще в ООН.
Але час летить, і небо клацає щелепами,
надокучливі уявлення Вільяма Шекспіра,
доги датських принців,
як заіржавлені замки, висять на брамах долі:
Бути чи...?

Ні!

Швидше, ніж він устиг врятувати капіталізм,
капіталізм пожертвував йому
чудову перлину для краватки.
О, Кароліно,
окарина дитинства пищить фальшиво.
«Час не працює на нас».

Ні!

У халупах свого існування,
маленьких-малесеньких,
що можна їх засклити крильцями мушок,
довго розплутуємо вузлове письмо нашого життя,
ніч за вікнами викрикує приголосні жаху,
і непрочитана вода підписує мовчання.

Отже, мертвий уже
Джон Фітцджеральд Кеннеді,
камінний ангел капіталізму,
метафора,
символ,
людина!
О, як відвертав голову кінь у похоронній процесії,
як усе плакало в ньому
чистими кінськими сльозами,—
Америго,
він змив твою ганьбу.

Море чорні рукавиці поклало на берег.
Тиша, від якої горб у світу росте.
Тиша. Тиша. Пальці на очах.

Загратоване місто, схиливши голову,
біжить, як звір з переполоху.

Ми не поспішаємо?
Час працює на нас?
Так, це наше століття
і наша епоха!

КРИЛА

Так, це літо. Сліпці в Багоні спинаються
над мурами, над дротом,
щоб роздивитися поїзди, довгі й тонкі, як посвист,
виполнують бур'яни і кашляють.
Біля Ціферу, розкинувши руки,
загорає дівчина, над головою
бурові вишки ідуть до залізниці,
всі погоджуються і думають про одне.

За календарем — 15 серпня, Маріїн день, четверта
пополудні,

сонце в пиві, гроза в повітрі,
парк повен яскравої зелені,
а тебе нема.

Я завше тобі казав:

приходь вчасно,
приходь, поки б'ють барабани,
якраз ополудні,
коли роздають у повітрі свої автографи ластівки,
а речі мовчать,
приходь повна гніву,
приходь смутна і весела.

Знову забудь голоси у вікнах, все буде в порядку,
знову буде все на своєму місці,
проведемо вечір у нашому саду,
ляснемо пальцями — і спалахнуть абрикоси,
їх жовті вогні зігнуться над нами:
а тоді трава була синя й студена, мов джерельна вода,
і дощ виснув із хмари, немов крапчаста краватка,
блискавка починалася в небі і кінчалася нашим цілунком.

Оскільки та гроза тривала довго
і надто гучно гриміла по блясі грому,
ти сказала, що тебе шукатимуть...

У темряві я побачив тебе, як ти летіла над подвір'ям.

Тієї ночі змістилася земна вісь,
виникли всі зорі,
всесвіт трусивсь, мов овечка,
і шукав свого власного центру.

На другий день після сотворіння світу грало радіо,
ходили по кімнатах,
ходили, говорили,

ламали хліб,
дзвонили ложками,
дзвонили,
але твоїх крил, прозорих і легких,
не помічав ніхто.

Ми тебе хвалили — незрячість зрілого віку,
нам було добре,
і сталося те, що сталося.
Через п'ятнадцять років, такої ж суботи,
якийсь Авель,
з котрим ми купували квитки на футбол,
сказав мені,
що ми давно програли,
що ніяких крил у нас нема —
і це дуже сумно.
Тепер я вдома, тримаюся землі,
земля крутиться разом зі мною,
моя земля,
площина звичайнісіньких людей,
робітників з «Металоемалі» і з атомної електростанції,
котрі шість днів на тиждень заступають бога
на будівництві світу, що так безбожно відстало,
бо всі святі,
відповідальні за порядок, брали хабарі,
і божі млини мололи тільки для панів.
Я вдома. Очі повні землі, руки повні рук, я востаю в себе.
Літо в повітрі. Літо на кожному кроці.
Літо — жовте, немов оса, весь час кружляє над нами.

За кривавою смугою горизонту,
у божих садах,
де, як твердять богослови, повинен бути рай,
де чорти шиплять від гніву, вибухають яблука гранат,
і ангели в протигазах,
з огненними мечами замикають свої сліпі кола,—
там записано людські долі.
Але з тих пір, як ми дізналися,
що матерія — тільки певна форма енергії,
нам легше розпростерти свої крила,
однаково вільно пересуваємося в просторі й часі
і знаємо, що рай тут, у нас, на землі.
Ми заповідаємо вам,
солодкі, передчувані, що зароджується з нашої крові:
думайте про нас,
ми — ваша доля,
так само, як ви — доля тих,
що прийдуть після вас
переступити прикордонну смугу життя.

*Зі словацької переклав
Петро МАРУСИК*

ТЕРЕЗА БАТІСТА ПРАГНЕ ЖИТИ СПОКІЙНО

Малюнки бразільського художника
К. НЕТУ.

24

Хто посмів би кинути виклик живому докторові, з канчуком у руці, сеньйоре лейтенант? Не бачу такого сміливця ні серед знайомих, ні взагалі в нашому пісенному краї, де населення зростає буквально на очах і де наш брат гітарист нині переважає серед мешканців північного сходу. Заробляти на прожиток такому трубадурові, авторові пісень-одноденок дуже нелегко, сеньйоре капітан. Ласкавий сеньйор не капітан? Даруйте за помилку, сеньйоре майор. Сеньйор не капітан? Не майор? Взагалі не військовий? Простий цивільний? Радий це знати. Але що тут такого, якби вам і справді наділи форму й погони?

А при живому докторові — яке там уже натхнення! Задля більшої поетичної вільності в пісеньках, задля красот в описуваних подіях нікому не хочеться дістати в пику або їсти папір, хай навіть у надрукованих там віршах чимало солі й перцю. Гітара — це зброя свят, і зроблена вона не для того, щоб відбиватися від канчука, кинджала й пістолета. А коли на дорогах сертану і тут, на вулицях Баїї, першої столиці бразільців, виблискує оздоблений сріблом канчук, жоден божевільний не наважиться співати про доктора та його коханку. Поки він жив, не так легко було побачити того, хто взявся б римувати слова «згуба» й «люба».

Можливо, Тотінью й дістане вам щось з опублікованого тут, у Баїї, наприклад: «Вхопив старого грець в хвилину ракування», — вірші одного початківця, кострубаті, з бідненькою римою, така собі дрібничка, і «Хазяїна служниця до смерті довела» майстра Посідоніу де Алагойнйаса. Тут усе переплутано, з доктора зроблено лихого хазяї-

на, а з неї розпусну служницю — разом з дурною хазяйкою вони довели бідолошного старого до того, що він гинув з переляку. Просто не віриться в авторство такого майстра, як Посідоніу. Для повного безглуздя на гравюрі докторові начеплено ципину борідку, а замість гладенького чорного волосся в Терези шорсткі кучері. Родина Гедесів заплатила добрі гроші за цілий тираж пісень, але двоє любителів багатенько їх приховали, щоб потім продати нишком. Не варто й читати, чого лишень не напишуть, щоб людей розсмішити.

Але найбільше я дав маху — треба ж було мені назвати на ім'я всіх розпусників, а не обмежитися самою докторовою смертю: я розповів про всі родинні болячки — зради, розтрата, неоплачені векселі, контрабанду, про сестер, синів та зятя і ще про всяку всячину, одне слово, уклав цілу збірку. Я відкопав у в'язниці родичів, і вони майже задарма настачили мені матеріалу на цілу книжку. Їхній адвокат привів до мене додому комісара поліції, порвав і знищив деякі примірники, які я сховав під матрацом і беріг для того, щоб повеселити друзів. Вони погрожували мені тюрмою й побоями, якщо бодай один примірник з'явиться в продажу. Бачите, як ризикує своєю шкорою бідний трубадур?

25

— Поглянь, як цей тип схожий на доктора Еміліану Гедеса! Можна подумати, близнюки...— дивувався Валеріу Гама, комерсант з Ітабуни, який виїхав з Естансії юнаком і тепер, у сорок років, розбагатів, приїхав провідати своїх батьків.

— Ну що ти. Це він сам власною персоною, гуляє з шикарною шлюхою,— пояснила двоюрідна сестра Дада, яка завжди була в курсі всіх справ і дуже гостра на язик.— Доктор уже не один рік утримує наложницю. Це сором для нашого міста...

— Не жартуй...

— Хіба ти ніколи не чув, брате, що води Піауїтінгі чудодійно відновлюють силу? Старий тут знову став мужчиною. — Хоч у її голосі й пролунала насмішка, але вона була незлостива: в Естансії, місті гостинному й доброму, навіть старі святенниці дивляться крізь пальці на любові й коханців.

Колишній сертанець швиденько побіг уперед, щоб перевірити цю плітку. Хома невірний! Доктор з Терезою повільно йшли вулицею, тішачись вечірнім бризом. Ставши перед ними, комерсант аж рота роззявив: сестра таки не брехала, це справді доктор Еміліану Гедес, а не його двійник, прогулюється любесенько під руку з молододу спокусливою жінкою. Вражений і збентежений, він потягнувся рукою до капелюха, щоб привітатися з банкіром. Доктор відповів на його привітання:

— Добри вечір, Валеріу Гама. Вернулися на батьківщину? — Еміліану назавжди запам'ятовував обличчя й імена тих, з ким йому доводилося мати стосунки. Валеріу був клієнтом його банку.

— Так, сеньйоре доктор. Я ваш покірний слуга...

Його розгубленість викликала в Терези посмішку:

— Він ніби побачив привид...

— Привид — це я. Досі Валеріу зустрічав мене лише в банку,

завжди дуже заклопотаного, й ось я раптом в Естансії блукаю вулицями в товаристві вродливої жінки. Це дивина навіть для ітабунського комерсанта. Повернувшись додому, він матиме про що розповідати...

— Краще б ти не показувався отак на людях разом зі мною...

— Не говори дурниць, Чарунко Меду. Ніякі плітки не зможуть позбавити мене вітхи прогулюватися з тобою. Заздрощів однаково не уникнути, Терезо, бо ти належиш мені. Якби я захотів убити заздрощами півсвіту, то взяв би тебе з собою до Баїї, до Ріо, і там справді став би притчею во язицех. — Він засміявся. — Але я надто великий егоїст, щоб показувати всім щось справді коштовне — я хочу володіти коштовністю сам один. — Він подав Терезі руку, щоб допомогти їй зійти на брук. — Власне, я роблю несправедливо, тримаючи тебе тут, в Естансії, саму, між чотирьох стін, майже як полонянку.

— Я маю тут усе, що захочу, я щаслива.

Взяти її в світ, показувати всім? Боронь боже, докторе! Капітанові подобалося викликати заздрощі в забіяк, горлорізів, причеп. Він водив Терезу на бої півнів, щоб бачити, як каламутно блищать від пожадливості очі в його знайомих. Але хіба можна порівняти доктора з капітаном?

— Я хочу, щоб ти належала тільки мені одному.

Вечері з друзями, купання в Піауїтінзі, вечірні прогулянки, нічні вилазки, міст на річці Піаїї, пристань з човнами. Для Терези цього було досить, навіть якщо заради цього їй доводилося сидіти дома під замком. Аби тільки Еміліану не почував якоїсь незручності.

Вони задумали ще раз прогулятися по околицях. Попливти шлюпкою до гирла річки Реал, що на кордоні двох штатів — Баїї, та Сержіпе, щоб помилуватися морським прибоєм на Манге Секу, величезними дюнами, одвідати Саку, рибальське селище. Живучи безвиїзно в місті, Тереза ніколи не була ще о такій порі на морі. Їй часом хотілося на природу, але вона ніколи не просила, щоб доктор повіз її кудись за місто. Їй вистачало присутності доктора вдома, можливості говорити з ним, сміятися, слухати його повчань, кохатися з ним.

Короткі були ті хвилини, які доктор присвячував Терезі і які він крав у цукроварні, в банку, в комерції, в родині. Вони проводили їх завжди на самоті, на дачі. Для доктора це був перепочинок, для Терези — життя.

У місті звикли до постійної й тимчасової присутності доктора — ось він у плавках, з квіткою в руці, разом з коханкою на річці, ось вони стоять перед фасадами старовинних особняків чи розмовляють у Сумному парку, спершись на поруччя мосту, зовсім байдужі до того, що про них кажуть люди. Доктор утратив всяку скромність; багатий молодик, — з цим тут усі згодні, — має право утримувати коханку в окремому домі й сипати грішми, але одруженому все-таки не гоже з'являтися на людях з подругою, порушуючи добрі звичаї.

З роками в Естансії до докторової поведінки звикли, і потрібне було повернення додому блудного сина, щоб знову почали завзято, як колись, перемивати кісточки докторові Еміліану Гедесові та його вродливій коханці. Патріотка Дада вихваляла заслуги міста, грядки квітів, зоряне небо, безсоромний місяць, великодушну й терплячу людність, ідеальний притулок для таємних любощів:

— Ось послухай, брате, що каже старий майор Атіліу: він приїхав сюди зовсім знесилений, розбитий паралічем, на жінок уже багато років не дивився, забув навіть смак гріха. А в Естансії не минуло й місяця, як він знов знайшов собі коханку. Він хвалиться про це всім підряд. Вода тут, брате, чудодійна!

— Докторовій коханці, сестро, не треба ніяких чудес. Досить глянути на неї, то й мертвий устане.

26

Від скупого світла свічки розплющені очі доктора здавалися живими, сповненими лукавства, ніби він стежив за Терезиними думками.

Не дивися на мене такими ніжними очима, Еміліану, я не хочу згадувати ночі твоєї смерті. А чому, Терезо? Хіба я не помер у твоїх обіймах, не перейшов у тебе через кохання? Воно в нас було зіткане з ніжності й насолоди. Якщо ти не хочеш цього згадувати, то згадуватиму я, Еміліану Гедес, великий майстер утіхи, яка принесла мені смерть.

Ні, Еміліану, не згадуй про це більше, відведи від мене свої лукаві очі, забудьмо про всі наші прекрасні хвилини. Між нами все було ідилією, хай там собі думають що завгодно, Чарунко Меду. Що ти пригадувала ще зовсім недавно, готуючи мене до неминучої зустрічі з урочистістю смерті і вдихаючи запах чоловічого одеколону? Ах, Еміліану, тепер ці спогади, аромати й пахощі для мене скінчилися. Ні, Терезо, коли я тобі щось і заповідаю, то це радість і вітху, і не марнуй часу на щось інше.

Одразу після прибуття до Естансії доктор навчив Терезу приймати ванну з солями і мастями. Уранці холодне обливання біля річки. Пізно увечері або вночі млість літепла, ароматні речовини. Маючи великий вибір парфумів, вона помітила схильність доктора до одного одеколону, безперечно, закордонного. Еміліану вживав його завжди після гоління й ванни.

Щоб догодити йому, якимось після вечірньої ванни Тереза взяла флакон і побризкалася цим одеколоном; потім пішла до нього. Підвівшись їй назустріч і зачувши запах одеколону, Еміліану зайшовся zalивчастим сміхом:

— Що ти робиш, Терезо? Це ж чоловічий одеколон!

— Я бачу, що ви охоче пахтитеся ним, от і я теж напахтилася, думаючи...

27

Чимало поговорів викликали уроки, що їх Тереза давала вуличним дітям: навіть знаючи, що через це можна втратити цукрозаводчика, Тереза готувалася стати вчителькою початкових класів. А святенниці заводи суперечки про те, кому вона дістанеться, коли зрештою Гедес її покине.

Жартома звинувачуючи доктора в шпигунстві, Тереза запитувала його, коли це він зібрав такі відомості, перебуваючи здебільшого поза Естансією.

— Я знаю геть усе, Терезо, про тих, хто мене цікавить. Не тільки про тебе, Чарунко Меду. Я знаю все про кожного з моїх підлеглих — і те, що вони роблять, і те, що думають, навіть коли я нічого не кажу і вдаю, ніби нічого не знаю.

У голосі Еміліану звучала вдавана гіркота. Тереза пробувала його розсмішити:

— Доктор накидає мені стільки кандидатів, що можна подумати, неначе він хоче мене спекатися...

— Чарунко Меду, ніколи не кажи такого навіть жартома, я тобі це забороняю. — Він поцілував її в очі. — Ти собі й не уявляєш, яка це була б для мене втрата, якби ти одного дня покинула мене. Я часто боюся, що тобі набридне це замкнуте, обмежене, сумне життя.

Тереза споважніла:

— Я не вважаю своє життя сумним.

— Це правда, Терезо?

— Я маю чим зайнятися, коли сеньйора тут нема: дім, дівчатка, уроки, добір кухонних рецептів до вашого повернення. Крім того, я слухаю радіо, вчуся музики. Не маю жодної вільної хвилини...

— Навіть для того, щоб думати про мене?

— Про вас я думаю цілий день. Якби ви перестали приїжджати, тоді б я, може, й сумувала.

— Тобі хотілося б, щоб я залишився тут назавжди, Терезо?

— Я добре знаю, що ви не можете залишитися, то як же я можу цього хотіти? Я вдовольняюся тим, що випадає на мою долю.

— Тим, що я тобі даю, Терезо? Тобі чогось бракує? Чому ти ніколи нічого не просиш у мене?

— Бо я не люблю просити, а до того ж мені нічого не треба. Ви й так даєте мені аж занадто, і я не знаю, що з усім цим робити. Тому я нічого не говорю про це, ви й самі добре знаєте.

— Авжеж знаю, Терезо. А ти? Ти знаєш, що мені теж сумно залишати тебе саму? Послухай: я не можу звикнути до життя без тебе. Коли я далеко, то маю лише одне бажання: бути поруч із тобою...

Шість років, ціле життя, стільки згадок. Чи ж так уже їх багато? Адже нічого драматичного й поважного не сталося, жодного незвичайного випадку, що заслуговував би сторінки роману, майже все життя пройшло тихо-мирно.

— Моє життя — це готовий роман, треба тільки вміти його написати... — запевняла патетично кравчиня Фауста.

Нічого подібного не можна було сказати про Терезине життя в Естансії; спокійне й веселе, воно не дуже надавалося для роману. З нього можна було б скласти хіба що якусь любовну пісеньку, романс

За відсутності доктора тисяча всяких дрібних справ заповнювала час чекання; з його приїздом починалася ідилія кохання, в якій не було нічого, гідного опису. Принаймні зовні. Вони веселилися від усієї душі. Одного дня вона показала доктору вірші, написані й прислані поетом Амінтасом Руфу.

— Якщо ви обіцяєте не сердитись, то я вам щось покажу. Я зберегла це лише для того, щоб показати вам.

Вірші прийшли поштою на адресу дони Терези Батісти, вулиця Жузе-де-Доме, номер сім. В кінці двох сторінок стояв підпис і титул

автора: Амінтас Флавіу Руфу, безнадійно закоханий поет. Доктор прочитав строфи.

— Ти заслуговуєш чогось кращого, Чарунко Меду.

— А хіба ці вірші не гарні?

— Гарні? Тобі так здається? Якщо комусь щось здається гарним, то це ще не означає, що воно й справді гарне. Ці вірші дуже погані. Казна-що. — Він повернув Терезі сторінки, змережані примхливим почерком. — Але ввечері, Терезо, під час прогулянки, ми зайдемо до крамниці, де працює твій поет...

— Ви тільки так говорите, але не зробите цього...

— А я й не збираюся нічого робити. Це зробиш ти. Повернеш йому вірші, щоб більше не писав.

Тримавши аркушки в руці, Тереза задумалася.

— Ні, докторе, я туди не піду. Цей хлопець нічого поганого мені не зробив. Це ж не лист чи записка, не освідчення в коханні й не огидна пропозиція, то чого ото мені йти особисто вертати йому вірші? Та ще й разом з вами. Навіщо так ображати хлопця. Це буде недобре і для мене, і для вас.

— Я скажу тобі, чому я на цім наполягаю. Якщо негайно не присадити цього бевзя, то він зробиться зовсім нахабним, а я не потерплю, щоб хтось до тебе в'язнув. Чи, може, тобі ці вірші дорогі, й ти хочеш залишити їх собі на згадку?

— Я вже сказала, що вважаю ці вірші гарними. Не буду брехати — я не дуже розбираюся, де золото, а де підробка. Але я вже казала, що зберегла їх лише для того, щоб показати вам. Я верну їх — так само, як і одержала — поштою, і в такий спосіб не ображу того, хто не образив мене.

Весь гнів Еміліану Гедеса куди й подівся. Він усміхнувся:

— Чудово, Терезо! В тебе розумніша голова, ніж у мене. Я ніколи не навчуся такту. Твоя правда — даймо поетові спокій. Якби я пішов до крамниці й спробував принизити бідолаху, то цим принизив би лише себе.

Він гукнув Лулу й замовив морозиво та напої:

— А все це через те, що я заборонив усім дивитися на тебе. Це, звичайно, безглуздя. Терезо, ти поступаєш як справжня сеньйора. А тепер ходімо вип'ємо за музу поетів Естансії, за мою Чарунку Меду.

Сеньйора? На початку їхньої дружби він казав: я хочу бачити тебе сеньйорою, але якщо ти не хочеш, то й не треба.

Тереза навіть не знала до пуття, якою має бути сеньйора. Звичайно, дона Бріжіда, вдова лікаря й політичного діяча, була за чоловікового життя вельми поважною сеньйорою. Але коли Тереза познайомилася з нею, вона їй видалася скоріше несповна розуму. Під час нічних пиятик Габі хвалилася, що вона була сеньйорою Габіною Кастру, дружиною шевця, перед тим як стати Габі де Падре й закінчити хазяйкою борделю. Безперечно, справжньою сеньйорою вона ніколи не була.

Сеньйори Естансії, котрих вона знала, тільки те й робили, що з-поза жалюзі стежили, куди вона йде і як одягнена. Чоловіки декотрих, вищі чиновники, представники влади, бачили її тут, коли приходили з візитами до доктора, заклопотані й улесливі. Серед Терезиних знайомих, бідних сусідів, сеньйор не зустрічалося. Ці жінки тяжко працювали, щоб прогодувати дітей на мізерну платню

своїх чоловіків. І все-таки між нею й дамами Естансії встановилися якісь зв'язки.

Якось уранці, коли доктора не було, Тереза прийняла Фаусту Ларрету, знамениту й дорогу кравчиню:

— Пробачте мені, що турбую вас, але я прийшла від імені дони Леди, дружини доктора Жервазіу, податкового інспектора.

Доктор Жервазіу, худючий і блідий, не раз відвідував Еміліану; його дружину Тереза бачила в крамниці, коли та вибирала товар. Вродлива, ставна, пишнотіла аристократка вирішила зробити дрібні покупки.

— Мені тут ніщо не подобається, сеу Гастан. Треба поліпшити асортимент.

Розмовляючи з продавцем, вона одним оком стежила за Терезою. Уже відходячи — будьте, сеу Гастан, я все-таки сподіваюся знайти в Баї набивний крепдешин — дона Леда всміхнулася до Терези. Ця несподівана усмішка збентежила дівчину.

Кравчиня сіла: розмова відбувалася в їдальні.

— Дона Леда прислала мене з проханням, чи не позичите ви їй бежево-зелену сукню з великими накладними кишенями, знаєте, яку?

— Авжеж, знаю.

— Вона хоче зняти з неї викрійку, бо ця сукня їй сподобалася і мені також. Говорять, що ця сукня з Парижа, це правда?

Тереза розсміялася. Доктор купив їй цю сукню в баїянському салоні мод. Йому подобалося самому вибирати їй обнови. Він дбав про те, щоб Тереза була елегантно вдягнена не тільки на прогулянках, а і вдома. В кожну подорож вони вирушали з повними валізами туалетів, пошитих за останньою модою на всі випадки. З Парижа? Невже так говорять в Естансії? В це важко навіть повірити!

Тереза підвелася, щоб піти до кімнати по сукню. Кравчиня рушила слідом, охаючи й ахаючи з цікавості, коли Тереза почала відчиняти дверці великих старосвітських гардеробів. Оце так! Ах, боже! Такого гардеробу нема ні в кого в Естансії! Вона хотіла побачити все зблизька, помацати крам, роздивитися підкладки й шви, прочитати етикетки баїянських магазинів. У двох шафах висіли чоловічі костюми; Фауста Ларрета соромливо перевела очі на Терезин одяг:

— Ах! Цей англійський костюм просто розкіш! Коли я розкажу своїм клієнткам, вони зомліють від заздрощів...

Поки Тереза загортала сукню, розхвильована кравчиня викладала все навпростець. Деякі сеньйори кусали лікті від заздрощів, бачачи, як Тереза ходить під руку з доктором, чепурна і елегантна, вони казна-що плескали про неї своїми язиками, безсоромниці. Зате інші, як, наприклад, дона Леда, віддаючи належне її туалетам і модам, вважали її не тільки гарною й елегантною, але й вихованою і скромною. Серед гордовитих сеньйор, дуже чутливих до всього, що стосується публічної моралі, Терезу цінували по заслугі: вона знає своє місце, не пробує лізти в чужі двері, хіба цього мало? Більше того, одна знатна дама, дружина текстильного фабриканта, казала: замість критикувати дівчину вони всі повинні дякувати їй за те, що вона вдовольняється купанням у річці, прогулянками з доктором. Авжеж, бо якщо вона попросила б у Гедеса брати її на бали, добитися для неї місця в комісіях по організації церковних свят — різдва, Нового року, дев'ятин і сороковин, — в общині поклонників серця Ісусового, в товаристві друзів бібліотеки, якби вона попросила

ввести її в знатні родини і він вволив би її волю, хто був би тоді першою фігурою в Естансії? Хіба хто-небудь здатний протівитися якійсь вимозі Еміліану Гедеса, власника банку Баїї та Сержіпе?

Менші лицемірки навіть шкодували, що в Естансії такі суворі звичаї й не дозволяли дамам з вищого товариства підтримувати стосунки з коханками одружених чоловіків. Тереза, безперечно, дуже добре розуміла, чому сеньйори уникають її особисто. Дона Леда, посилаючи посередницею Фаусту, висловилася недвозначно:

— Якби я жила в Баїї, то прийшла б до неї сама. А тут не можу, відсталість не дозволяє.

Дедалі частіше жінки позичали у Терези сукні, блузи, жакети, сорочки. Жодна з них ніколи не віталася з Терезою на вулиці, але дона Леда послала їй у подарунок штуку доморобного мережива зі штату Сеара, а дона Клеменсія подарувала їй маленьку розмальовану статуетку святої Терези з немовлям Ісусом — знак уваги. З віршованою молитвою й індульгенцією від усіх гріхів.

— Вона хоче сказати, що ти, Чарунко Меду, диктуєш в Естансії моду... — Еміліану сміявся розкотистим глумливим сміхом.

— На новорічному балу було п'ять суконь, скопійованих за моїми... Я вже не кажу про білизну. Моду диктую не я, а мій кравець.

Тереза показала статуетку, одержану від дони Клеменсії, індульгенцію папи, де він звертався з молитвою до юної святої її тезки:

— Це очищення від усіх гріхів, я більше не дозволю вам торкатися мене; заберіть свою руку, сеу грішнику. — І, погрожуючи Еміліану вічною карою, вона підставила губи для поцілунку.

Старі кумасі намагалися підступитися ближче, зазирали у вікна, плетучи інтриги, розносячи погослки по всьому місту, але Тереза завжди делікатна, тверда, зачиняла двері перед носом у цих пліткарів.

За кілька днів до того, як усе скінчилося, вона розгнівалася і вигнала одну з них. Пліткарка прийшла до неї з приводу ярмарку, що мав відбутися наступної неділі, випрохала подарунок на аукціон на користь притулку для старих, а тоді почала розповідати про недавній скандал. Тереза спершу була неуважна, думала про те, як би відправити цю цокотуху, не образивши її, і якось зразу не втямила, про що йдеться.

— Хіба вам не розказували, ні? Це жах, в Аракажу тільки й розмов про це. Мовляв — їй аби тільки штани... І чоловік...

— А хто вона? — Тереза підвелася.

— Як це хто?.. Докторова дочка Апа...

— Замовни й забирайся геть!

— Що? Ти мене виганяєш? Ти теж не краща за неї — живеш на утриманні одруженого чоловіка.

— Ану, забирайся геть! Швидко!

Пліткарка хутко зникла. Так Тереза дізналася про те, чим зовсім не цікавилася. Але докторові вона про це навіть не натякнула, все відмовчувалася, а її сміх став скупий, дарма, що раніше вона любила досхочу посміятися. Тереза вдавала, ніби нічого не знає, хоч в останні місяці до неї приходили кумасі, слуги, друзі, вносячи їй у вуха всілякі прикрі й скандальні новини.

З доктором вона була ще ніжніша й ще палкіша, щоб хоч трохи віддячити йому за ту нестримну щедрість протягом шести років.

Для кумась вона була коханкою літнього чоловіка, багатого й одруженого. Для доктора — сеньйора, створена лише для нього одного. Тереза не почувала себе ні тою, ні тою — вона була лише дорослою й закоханою жінкою.

28

Крізь жалюзі в кімнату проник сонячний промінь, упав на обличчя небіжчика. На порозі з'явився доктор Амаріліу й обвів нервовим поглядом кімнату. Тереза сиділа в тій самій позі.

— Чому вони запізнюються! — пробурмотів він.

Тереза вдала, що не почула, сиділа випростана на стільці, з сухими засмученими очима. Амаріліу повільно відступив назад. Він хотів, щоб усе скінчилося якнайскоріше.

Наближається година, Еміліану, коли ми вдвох покинемо Естансію, покинемо назавжди. В цілому світі немає іншого такого гостинного й чудового міста. Ранки в річковій воді, сутінки старосвітських будинків, прогулянки під руку, нічний запах жасмину й місяць, ах, Еміліану, цього більше ніколи не буде.

Чоловіки вже не заздять докторові, старому щасливцеві! Жінки перестають обмовляти коханку, щасливу дівчину! Вони більше не побачать, як ці щасливці ходять, сміються на вулиці, кидаючи виклик моралі!

Не бійся, Еміліану. Ти не зробив з мене сеньйори, як хотів, бо мені не зрівнятися з тобою, та я цього й не прагну. Навіщо мені ставати сеньйорою? Я волю бути жінкою простою, жінкою слова. Не бійся, Еміліану: ніхто з тутешніх багатіїв ніколи мною не володітиме. Ні один з них не торкнеться навіть краю моєї сукні, твоя гордість — це також і мій спадок! Краще вже публічний заклад!

Твої не забаряться приїхати сюди, вони вже покидають бал і зараз приїдуть до свого володаря. Наше свято вже скінчилося, короткий вік троянди, розквітлої й зів'ялої. Ми йдемо звідси, Еміліану.

Вони вже прийшли по тебе й зараз понесуть твій труп. Я ж понесу в собі твоє життя і твою смерть.

29

У четвер доктор приїхав увечері. Зачувши гуркіт машини, Тереза вибігла з-під дерев, руки простягнуті, на обличчі — радість. Жінка-птах з очима-жаринами. Самий її вигляд заспокоював його похмуре серце.

Тереза помітила на обличчі коханця сліди втоми, такі явні, хоч він і намагався приховати їх. Вона цілувала його в щоки, в вуса, голову, очі, щоб прогнати його змору, досаду, сум. Пройшовши у хвіртку саду, він усе одно що входив у чарівну браму вимріяного світу, де існують тільки спокій, краса і втіха. Тут його ждали сміх, обійми Терези Батісти.

Закохані йшли до будинку, поки шофер з допомогою Лули вивантажував валізки, портфелі, пакунки, харчі, маленький велосипед, замовлений Терезою для Лазінью на день народження. Вони сіли на край ліжка, щоб привітатися поцілунком, ніжним і довгим.

— Я приїхав прямо з Баїї, на цукроварню навіть не заглянув, після дощів на дорогах страшна багнюка, — сказав він, щоб виправдати свій втомлений вигляд, але Терезу обманути було не так легко.

Доктор завжди зупинявся на цукроварні або в Аракажу, щоб поглянути, як там іде робота, побути з родичами. Відтоді, як його зять узявся керувати філією банку, він усе рідше навідувався до Аракажу, хоч йому й кортіло побачити доньку, свою улюбленицю. Тереза роззувала його, стягала шкарпетки. Колись вона мусила щовечора виконувати неприємний обов'язок невільниці — мити ноги капітанові. Капітан, село, комора, шкіряний пояс, праска — все це згубилося в далечині, забулося. Тереза щаслива. Дуже? Ні, бо вона бачить доктора печальним і його прикраси відбиваються в ній, печалють і ранять її тим більше, що він їх приховує.

У годину смерку Тереза й доктор виходять до саду. Лагідна ніч починає розливатися над деревами, будинком, людьми. Стара Евліна готує на кухні густу маніокову кашу на вечерю. Лула несе стіл, пляшки, морозиво. Еміліану, поки вона накриває, гойдається в гамаку: нарешті він дома!

Ніколи не згадуючи про інцидент з пліткаркою, Тереза починає розмову про ярмарок:

— Він буде післязавтра. В мене є прохання: скористайтеся цією нагодою й пожертвуйте абажур з барвистих черепашок, адже він вам усе одно не подобається, отой, з Аракажу, пригадуєте?

— Пригадую. Абажур справді жакликий... Його подарував мені один комерсант. Мабуть, заплатив добрі гроші. Страхіття, а не абажур.

— Для вас, може, й страхіття, а людям він здається гарним. — Вона домоглася свого: Еміліану розсміявся. — Вам важко догодити, ви дуже вимогливі. А мені абажур цей подобається.

— Чарунко Меду, ти зараз нагадуєш мені мою першу дружину Ізадору. Я ніколи тобі не казав, що через одруження я трохи не посварився зі своїм батьком? Старий був проти — як же, бідна дівчина з народу, проста кравчиня. Мати її жила з того, що пекла ласощі й продавала їх на свято, батька вона ніколи не знала. Я був ще зелений, серцем гарячий і покохав її з першого погляду. Вона не така, як усі, сказав я собі. Ми побралися, і мені довелося переїхати жити на цукроварню, працювати, відмовившись од своїх попередніх планів. Я не розкаювався, вона й справді була не така, як усі. Добра, самовіддана, чарівна, незвичайна. Батько мій зрештою полюбив Ізадору. Це вона закрила йому очі в смертну годину. Ми щасливо прожили рівно десять років. А потім вона вмерла від тифу. Вона так і не завагітніла. Чого тільки не робила, щоб мати сина: зверталася в Ріо, Сан-Паулу. Лікарі не могли нічим зарадити, знахарі теж. Бажаючи народити дитину, вона давала безглузді обітниці, ворожила в Баїї, носила ладанки, пила все, що їй казали, бідолаха. Помираючи, вона просила мене одружитися вдруге, бо знала, як я хочу ма-

ти сина. Безперечно, вона була не така, як усі. Вона була така, як ти, Чарунко Меду.

Він завагався, провадити далі чи ні. Потім похитав головою, відганяючи привиди, і змінив тему:

— То ярмарок у суботу, на Головній площі? Тобі хотілося б піти, Чарунко Меду?

— А що я робитиму там одна?

— А хто тобі каже йти одній? — Він уже почав загравати до неї, немов спогади про Ізадору повернули йому добрий настрій. — Одній іти туди я не дозволю — не хочу, щоб за тобою бігала ціла ватага залицяльників... Ти підеш туди в моєму скромному товаристві... Згодна?

Тереза з несподіванки плеснула в долоні, мов дитина.

— Чи я згодна, питаєте? — Але скоро обачливість узяла гору над ентузіазмом: — Ми дамо поживу для балачок, може, не варто?

— А тебе дуже обходять ці балачки?

— Балачки про вас, а не про мене. Про мене хай балакають, скільки хочуть.

— Так само й про мене, Терезо. Отже, дамо славному люду Естансії, де нас частують з такою гостинністю і де обмаль новин, поживу для балачок, та ще й добре приперчену. Запам'ятай собі раз і назавжди, Терезо, я не збираюся ховати тебе від будь-кого. Годі сперечатися, ходімо вип'ємо за зустріч.

— Це ще не все, ні, сеньйоре. Адже в суботу в нас вечеряють сеньйор Жуан, доктор Амаріліу й падре Вінісіус.

— Перенесемо вечерю на завтра, вони теж захочуть піти на ярмарок. А до падре пошлемо Лулу, щоб попередити.

— Я така рада...

Суботнього вечора на площі вирував ярмарок, влаштований високопоставленими сеньйорами на користь притулку для старих. Численні ятки, два імпровізовані бари, де продавали фруктів, свіжі напої, пиво, сандвічі, гарячі сосиски, лимонну горілку, арахіс, мандарини та всякі інші ласощі, містечко розваг Жуана Перейри з каруселями, летючими човниками, чортовим колесом, заповнили дівчата й хлопці з вищого товариства. Ось тут і з'явилися під руку доктор та його коханка. Всі одразу витріщилися на них. Тереза така гарна й так добре одягнута — навіть справжні сеньйори мусили визнати, що в Естансії нема їй рівні. Сивоголовий старий і бронзова дівчина протискувалися між людом, переходили від ятки до ятки.

Доктор поводився, як хлопчак. Він купив Терезі блакитну повітряну кульку, виграв у стрільбі по мішені нагороду — набір шпильок і наперсток, програв у рулетку, потім узяв участь в аукціоні. Не поцікавившись навіть, за що дають десять крузейро, він одразу вигукнув «сто!» й одержав це страхіття, абажур з розмальованих черепашок. Тереза не могла стриматися від дзвінкого сміху, коли аукціоніст шанобливо підніс йому абажур. Досі Терезу дратували косі погляди сеньйор і святенниць. Але тепер, сміючись до упаду, байдужа до роззяв, які супроводжували їх, вона йшла під руку з доктором, безмежно щаслива.

Мимоволі у неї вихопилося:

— Мечі давно хотілося покататися на чортовому колесі.

— А хіба ти ніколи не каталася, Чарунко Меду?

— Не траплялося нагоди.

— Ну, то ходімо покатаємось.

Вони постояли в черзі, перш ніж звільнилася кабіна. Помалу підіймалися вгору, колесо раз по раз зупинялося, висаджуючи й підбираючи клієнтів. Схвильована Тереза взяла в долоні ліву руку доктора, він обняв її за плечі. Ось їхня кабіна зупинилася в найвищій точці. Внизу лежало місто. Натопт розважався — невиразний гомін і сміх, різноколірні вогні в павільйонах, на каруселях і довкола площі. Вгорі було безмежне небо, велике від зірок і місяця Естансії. Тереза підкинула блакитну повітряну кульку, вітер поніс її до пристані — а може, до далекого моря, хто знає?

— Ох, як гарно! — прошепотіла вона схвильовано.

Еміліану пригорнув її до себе, й вона схилила йому на плече голову. Еміліану пестив її чорне волосся, гладив обличчя й цілував у губи довгим прилюдним поцілунком. Неподобство! Зухвальство! Розкіш! Ах, які щасливіці!

До Терези долинув гуркіт авто. Скільки їх? Ну, звичайно, одне. Вони таки приїхали, Еміліану. Твоя родина, твої люди. Зараз заволодіють тобою, заберуть тебе. Але поки ти в домі, я теж буду тут. Мені нема чого ховати тебе від людей, казав ти. Знаю, тобі байдуже, що мене бачать, і також знаю, що якби ти був живий і вони зайшли б зненацька, ти сказав би їм: «Це Тереза, моя дружина».

31

Травнева неділя минула в щасті звичних утіх. Ранішнє купання в річці, звідки вони повернулися бігом, бо починався дощ: потоки води мили небесне лице.

Увечері прийшов мер і попросив Еміліану допомогти вибити у властей штату якісь гроші: слівце знатного городянина Естансії — а ви ж наш, — закинуте перед губернатором, безперечно, вирішить усе. Доктор прийняв його в саду, де відпочивала Тереза. Вона хотіла піти, щоб не заважати їм, але Еміліану взяв її за руку й не відпускав. Він сам покликав Лулу й послав його по напої та міцну чорну каву.

До нього повернулася колишня жвавість, він сміявся, жартував, сперечався з мером, давав вказівки, знов доводив себе до втоми. Кілька днів, проведених в Естансії з коханкою, здавалося, зарубцювали його рани, пом'якшили печаль. Ранкова злива вмила небо, неділя була сонячна й погідна. Під час вечері Тереза всміхалася: спокійний день відпочинку перейшов у незабутню ніч ярмарку, чортового колеса, в ніч казкову, безглузду, але найщасливішу в її житті.

Незабутню не тільки для неї, але й для доктора. Після вечері вони пішли на прогулянку аж до мосту й старої пристані. Еміліану сказав:

— Уже багато років не розважався я так, як сьогодні. Ти маєш дар веселості, Чарунко Меду.

Це був, так би мовити, початок їхньої останньої розмови. Тереза знов пригадала, як, повертаючись з ярмарку, доктор удавав, ніби раз у раз спотикається. На мосту він упустив і розбив на друзки абажур з кольорових черепашок, виголосивши комічну епітафію: спочинь у мирі, мій коштовний скарбе, прощай назавжди! Але Еміліану вже не сміявся, був знов роздратований, його мучили якісь прикрощі й досада, і хоч як Тереза намагалася його розвеселити й розсмішити, все намарно. Такий настрій у нього тривав аж до цієї фатальної ночі.

Ох, якби ж то Тереза могла взяти на себе все, що пригнічувало його. Сама вона вже звикла до поганого в житті. Докторові зносити прикрощі життя було куди важче.

Опинившись у саду, Еміліану зразу сказав:

— Я хочу побалакати з тобою, Терезо. Залишимося тут, у гамаку.

У четвер він наважився відкрити свою душу: говорив про перше одруження, згадував Ізадору. Прийшов час поділитися своїм тягарем, полегшити його. Тереза підійшла до гамака:

— Я готова, коханий мій.

— Лягай біля мене і слухай.

Тут, у саду, під величезним естансійським місяцем, що сочився золотом на плоди, на ароматні гарденії, він розповів їй про все. Говорив про розчарування, невдачі, невлаштованість свого родинного життя. Про братів-нездар, дружину-нещасливицю, дітей — божий пострах.

Він згайнував життя в тяжкій праці на родину Гедесів, братів та їхнє поріддя, але ще більше на власну дружину й дітей. Доктор Еміліану Гедес, найстарший з усіх Гедесів, власник цукроварні Кажазейрас — голова родини. Він виношував надії, будував плани, марив про успіхи й радощі і ради цих палких надій, цих планів та успіхів, цих радощів він пожертвував усім найкращим у житті, пожертвував рештою світу, усіма іншими людьми, навіть Терезою.

Зневажаючи чуже право, він топтав справедливість, знати не хотів про будь-чиї інтереси, крім інтересів клану Гедесів. Клану чи банди? Задля них, вічно невдоволених, загребущих, бився невтомно Еміліану, стискаючи в руці срібного батога. Найманці, слухняні виконавці його наказів, політики, податкові інспектори, судді, мери — всі були до його послуг. Все для Гедесів, в першу чергу для їх дітей.

Ох, Терезо, ніхто з них не вартий моєї тяжкої праці. Ні брати, ні їхні родичі — хай вони всі проваляться! Змарнований час, даремно виснажені сили. Ніщо не варте втрачених зусиль, прихильності, дружби, любові. Даремно заподіяно стільки кривди, вчинено стільки насильств, пролито стільки людських сліз і крові — і твоєї теж, Терезо, котру ти пролила заради них, убивши нашу дитину. Навіщо це все, Терезо?

32

За дверима озвався голос доктора Амаріліу, надзвичайно люб'язний:

— Сюди, будь ласка.

На порозі став смагливий молодик, майже такого самого високого зросту, як Еміліану, гарний і бундючний, як він, але водночас його цілковита протилежність. У хижих очах світилося лукавство, на губах застигла гримаса зневаги. Він здавався сильним і водночас слабким, вульгарним і шляхетним, потайливим і щирим. На ньому був смокінг, пошитий у дорогого кравця, — все свідчило про шик, розкішне життя.

Амаріліу відрекомендував його:

— Терезо, цей сеньйор — доктор Туліо Бокателлі, зять доктора Еміліану.

Так, ти мав рацію, Еміліану: досить було одного погляду, щоб розпізнати багатого туза, власника кавової плантації. Тереза його ніколи не бачила, але всі вони, незалежно від рангу, мали в собі щось спільне.

— Добровечір... — привітався хлопець.

Очі його втупилися в Терезу, складаючи їй ціну. Гарна, куди краща, ніж йому казали, мадонна, а не вульгарна самка, старий чорт умів вибирати: не дарма він ховав її тут, в Естансії. Він утупився в небіжчика з розплющеними очима, який здавався живим. Вістря холод-

ного леза — очі доктора проникали в саму душу. Туліо ніколи не вдавалося його ошукати. Еміліану завжди ставився до нього надзвичайно ввічливо, але ніколи не підпускав його близько до себе, навіть тоді, коли той виявив непогані здібності адміністратора, здатного вести справи й заробляти гроші. З першого дня їхнього знайомства зять помічав у тестевих очах лише зневагу й погорду. На цукроварні Туліо ніколи не почував себе в цілковитій безпеці: а що, як старий накаже одному з цих медоточивих і бувалих у бувальцях найманців усунути його? Навіть зараз тесть стежить за ним скорботними очима.

— Хазяїн здається живим.

Еміліану здавався живим, але лежав мертвий — він упокоївся. Нарешті Туліо Бокателлі став багатим; йому подобалося демонструвати своє нахабство, цинізм і твердість.

З зали долинали голоси жінок і чоловіків, і серед них голос падре Вінісіуса. Туліо ввійшов до кімнати, звільнивши двері, щоб у них могла пройти Апаресіда Гедес Бокателлі. Декільте бальної сукні відкривало пишні білі груди. Апа була викапаний батько: те саме чуттєве обличчя, яскрава аж до агресивності врода, хтивий рот, точнісінько як в Еміліану, але в того хтивість ховалася під срібними вусами. Апаресіда була досить висока й похитувалася під час ходи. На балу вона трохи випила й танцювала з вірним Олаву Біттенкуром, молодим психоаналітиком, своїм останнім коханцем. Апа любила міняти коханців. По дорозі до Естансії вона видудлила майже цілу пляшку віскі.

Апаресіда спиралася на руку Олаву. Побачивши батькове тіло, тьмяно освітлене недогарками чотирьох свічок і передсвітанковою сірістю, вона впала навколішки біля ліжка, поряд зі стільцем, на якому сиділа Тереза.

— Ах, таточку!

До неї співчутливо схилювся молодий лікар, готовий підтримати її якоюсь таблеткою, барбітуратом, ін'єкцією, потиском руки, миттєвим поцілунком. Туліо з цікавістю стежив за емоціями Апаресіди, але не втручався. Не те, щоб він був байдужий до страждання дружини: просто як людина досвідчена й розумна, він знав — у таку годину лікар і коханець для неї куди корисніший і зручніший, ніж чоловік. У таких делікатних питаннях Туліо Бокателлі був самим втіленням такту.

Проте заслізнені очі Апаресіди шукали допомоги не в коханця, а в чоловіка. Якщо в родині хто й здатний був узяти на себе керівництво і забезпечити їй даліше безжурне життя, то це був тільки він один, син графа Фассіні з Рима, Туліо Бокателлі. Він усміхнувся дружині: їх зв'язували міцні узи, бізнес, майже такий самий міцний, як кохання.

Із зали долинув галас суперечки. Прорвався пронизливий жіночий голос:

— Я не зайду, поки звідти не вийде та дівка. Її присутність біля нього — образа для бідолашної Іріс і для всіх нас.

— Заспокойся, Марино, не хвилюйся... — почувся тремтячий чоловічий голос.

— Ідіть ви, як хочете, ви звикли мати справу з повіями. Падре, заберіть звідти ту жінку.

Безперечно, це була дружина Крістована. Чоловік її п'яничка, і для неї, привченої з допомогою ворожок переслідувати його коханку

й незаконних дітей, насилати на них смертні чари, писати анонімні листи, лаяти по телефону, Тереза була повія, дівка з-під вуличного ліхтаря...

Тереза підвелася, схилила своє кам'яне лице над крейidianим обличчям небіжчика: прощай, Еміліану. Торкнувшись пальцями його повік, закрила очі. Потім пройшла між родичами до дверей. Апа підвела голову, щоб побачити коханку свого батька. Туліо закусив нижню губу: краля!

Тепер у кімнаті залишилося лише тіло небіжчика, труп доктора Еміліану Гедеса, колишнього володаря Кажазейраса.

— Ах, тату! — стогне Апаресіда.

Хазяїн помер, хай живе хазяїн! Туліо Бокателлі дихає на повні груди, він — новий володар Кажазейраса.

33

— Навіщо це все, Терезо?

Тремтячий від сорому, хрипкий від гніву й палкої пристрасі голос доктора розривала досада. Досада? Ні, Терезо, сум.

Золотий місяць ллється на старого й дівчину, а річкове плесо як сама ласка. Ніч для ніжних слів, любовних клятв, ідилії. Вони дійшли сюди, але позаду лише мертва дорога пустелі, піски ненависті й гіркоти. Важкий шлях, жорстоке випробування для Терези. В лагідності травня, в ночі Естансії життя і смерть билися без перепочинку, без пощади за право на серце старого кабальєро. Прикрившись любов'ю, щоб захистити його, Тереза разом з ним сходила кров'ю. Нарешті вони прийшли сюди, в сад ідилії.

А спершу були тільки гнів і сум, голе й зранене серце:

— Знаєш, що я почуваю? Що мене обкидано болотом, вивалено в грязюці.

Страшно було слухати, як він говорить про родину — різкий у виразах, невтішний, безжальний, неблаганний:

— Я вирвав їх із свого серця, Терезо.

Невже це правда? Невже це хтось може зробити й жити далі? Невже це не те саме, що вирвати з грудей власне серце?

— Навіть кинувши працювати й битися для них, я почуваюся їхнім рабом. Навіть порожнє, моє серце б'ється для них. Навіть проти моєї волі.

Уявляючи себе багатим сільським сеньйором, його брат Мілтон чіплявся на цукроварні до дівчат, байдуже, гарні вони були чи ні. Дружина Ірена народила йому лише одного сина, майбутнього священика; в родині Гедесів завжди знаходився хтось, кого жертвували на службу богів; останнім був дядько Жузе Карлос, знаменитий латиніст, який помер у дев'яностих роках в ореолі святості. Ірена не відпускала майбутнього падре від своєї спідниці — тримала якнайдалі від горілки, друзів, гріхів.

— З нього вийшов не священик, а гомосексуаліст. Вона мусила послати його до Ріо, щоб бідолашний Мілтон не спіймав сина на гарячому. А спіймав його я, Терезо.— В голосі Еміліану бриніло обурення.

Коли Тереза вийшла до алькова, Марина в супроводі чоловіка кинулася до кімнати.

— Еміліану, мій друже, яке це для нас нещастя! — впавши навколiшки перед ліжком і плачучи та бідкаючись, вона б'є себе в груди. — Ах, Еміліану, мій шурине!

Крістован безтямно дивиться на брата, вражений горем і досі не вірячи в його смерть. Без Еміліану він почувається сиротою. Після смерті батька він змалку у всьому залежав од брата. Що ж йому тепер робити? Хто займе місце Еміліану, візьме в свої руки кермо влади? Мілтон? Йому бракує досвіду. На цукроварні він ще потягне. Але в банківських операціях, питаннях імпорту й експорту, фрахтування суден Мілтон нічого не тямить. Так само й він, Крістован, і Жаїру. Жаїру знається лише на конях, з такими хазяями маєтку Гедесів вистачить ненадовго. Жаїру — нікчема, й Еміліану це добре знав.

— Ах, мій шурине біднесенький! — Марина, на правах найближчої родички, заходиться плачем.

Туліо виходить з кімнати. Апа й далі стоїть навколiшках біля небіжчика, схиливши на його крейдяне лице голову, заморочену алкоголем.

35

Розбійник сертану Еміліану Гедес зробився міським гангстером, і те, що в агресте¹ було доблестю, на асфальті переродилося в порок, «велич Гедесів з Кажазейраса сконала в гульні», написав газетний скоробреха Гаролду Пера в своєму бридкому пасквілі. Доктор не раз розмірковував над цією дошкульною фразою.

— Мені теж не треба було приїжджати до столиці. Але коли в мене народилися діти, я запалився бажанням заробити для них якнайбільше грошей, примножити родинне багатство.

Додому Еміліану повернувся зрілим мужчиною, і після смерті дружини підшукав собі наречену в родині великих землевласників. Багата спадкоємиця, Іріс збільшила чоловікові статки й народила йому двох дітей — Жаїру й Апаресіду.

З Іріс Еміліану намагався бути палким і ніжним, що свідчило про його любов до неї, але зазнав невдачі. Тоді він почав дбати лише про забезпечення їй комфорту й розкоші, а зона більшого й не бажала і після народження дітей дала чоловікові деяку свободу. Апатична, хвороблива, Іріс нічим не цікавилася, навіть дітьми. Їх виховував Еміліану: він вирішив зробити сина багатієм, а дочку королевою.

Ох, діти! Постійне джерело радості й мрій, для них Еміліану жив і тяжко працював.

— Заради них я наказував катувати й катувався сам, Терезо. Він зазнав повного краху. Як і кузени, Жаїру вивчав право, але для гульні йому не вистачало навіть Баїї. Він поїхав до Парижа. Буцім-

¹ Агресте — степові посушливі райони Бразилії.

то навчатися в Сорбонні, але в університет ніколи й ногою не ступав, зате добре був обізнаний з усіма іподромами і всіма казино Європи. Від кого він успадкував цю пристрасть до гри? Зрештою Еміліану набридло синове гайнування грошей, і він змусив його повернутися. З багатого вибору Жаїру зупинився на керівництві філією банку в Сан-Паулу. Через рік виявили розтрату, брак кількох мільйонів, які він прогайнував на скакових жеребців і кобил, на гру в карти й рулетку. Скандал якось удалося зам'яти, але чутки все одно ширилися. Банк і так ледве існував, і цей скандал солідно підірвав його престиж.

— Я не можу тобі розповісти, Терезо, що я почуваю, це просто жах...

Вигнаний із цукроварні, Жаїру з ранку до ночі слухав платівки, якщо не їздив на півнячі бої.

— Скажи, що мені з ним робити, Терезо?

А тут іще, на лихо, Апаресіда закохалась й несподівано для родини одружилася в Ріо, повідомила батьків про весілля телеграмою, в якій просила грошей для медового місяця на Ніагарі. «Одруження баїанської мільйонерки з італійським графом»,— повідомила світська хроніка.

Еміліану дізнався, хто він, цей несподіваний зять, лженащадок римського патриція. Туліо Бокателлі справді народився в графському палаці, де його батько поєднував обов'язки швейцара з шоферськими. Однак хлопець покинув вогні підвали палацу в пошуках фортуни. Він побував у руках низького гатунку краль і відсидів за ґратами. Він був швейцаром у кабаре, світським левом, гідом, альфонсом підстаркуватих північноамериканок. Вів легке життя, але почувався невдоволеним. Йому хотілося справжнього багатства. У двадцять дев'ять років він приїхав до Бразилії в бажанні наслідувати приклад свого кузена, який одружився з багачкою зі штату Сан-Паулу. Щоб викликати заздрість у бідних родичів, кузен прислав з Сан-Паулу фото плантації кофейних дерев, зебу, будинку в місті, вирізки з газет з описами свят і вечірок. Словом, це було солодке життя, вимріяне Туліо, справжнє багатство, садиба, худоба, будинки, рахунок у банку. Він зійшов з пароплава в порту Сантус, маючи струнку фігуру, два костюми й титул графа. Через шість місяців дружина кузена відрекомендувала його Апаресіді Гедес на святі в Ріо-де-Жанейро. Кохання, заручини, одруження— все це відбулося в блискавичному темпі, бо кузен не мав бажання утримувати волоцюгу, хай навіть цей був його земляк і родич.

— Спершу я хотів послати його чорноробом на цукроварню. Але, побачивши, яка щаслива дочка, й згадавши свою нещасну Ізодору, я пожалів цього вискочня і звелів Алфреданові поки що його не брати на службу. Навіть якщо він поведеться нечесно з Апою.

Але вона перша почала наставляти йому роги. Вірний собі, він платив їй тією самою монетою. Кожне з них чинило, як йому чи їй заманеться, але вони й надалі залишалися друзями, живучи в злагоді. Кінець світу, та й годі. Еміліану так і не зміг цього збагнути:

— Природжений роконосець...

Зять роконосець, а дочка? Апа, одиначка, його улюблениця. Він збирався зробити Жаїру багатієм, а Апаресіду королевою. Замість багатія вийшов шахрай, а замість королеви — повія.

Вони мають спільних дітей, двох хлопчиків, спільні фінансові інтереси й спільний цинізм.

До того ж, якщо його усунуть, то хто поведе корабель після смерті Еміліану? Цей вискочень не осел, він тямить у справах, здатний керувати, жаль, що він гнилий і заразив Апаресіду. Заразив Апаресіду? Хіба в неї самої не гнила кров?

— О, Терезо, до чого докотяться Гедеси з Кажазейраса!

У надщербленому голосі замість гніву сум, холодне залізо очей відбиває втому. Від Гедесів завтра не залишиться й імені. Завтра будуть Бокателлі.

— Погана моя кров, Терезо. Гнила.

36

Дослухаючись до розмов, Ніна подає в їдальні каву. В манерах і голосі Туліо вона впізнає господаря, світського лева, чоловіка докторової дочки. Проходячи повз нього з опущеними очима, вона злегка зачіпає його.

В супроводі лікаря Туліо вже обійшов майже весь будинок, зробив інвентаризацію власності. Лишилося оглянути вітальню й старовинний альков.

— Він власний чи найнятий?

— Будинок? Власний. Доктор купив його з меблями й усією обстановкою. Потім перебудував його і поміняв меблі. — Амаріліу поринув у спогади: — Сюди він завжди привозив повну машину. Тут жила його любов. Бачите оцю капличку? Я відкрив її в глухій дірі, за три милі звідси, в садибі одного пацієнта й сказав докторові Еміліану. Він одразу ж захотів побачити її, і наступного ранку ми поїхали туди кіньми. Хазяїн, бідолаха, не знав, скільки за неї правити. Доктор сам визначив ціну.

— Скільки часу тривав цей зв'язок?

Амаріліу замислюється, підраховує в думці.

— Років десь понад шість...

Тільки наприкінці життя старий знайшов своє домашнє вогнище, справжній дім, де в нього була справжня подруга. Туліо сподівався, що він ніколи не відчуватиме потреби в домашньому вогнищі, в спокої, сні, мирі, розлитому тут навіть у смерті. Щодо жінки, то він цілком задоволений з Апи. Живи й дай жити іншим — ось девіз Туліо Бокателлі. Тільки відтепер треба контролювати видатки. Хазяїн міг бути марнотратником, він народився багатим, ще його прадіди володіли землею й рабами, він ніколи не знав, що таке нужда. Туліо не раз голодував, він знає справжню ціну грошам і правитиме маєтком твердою рукою.

— На чие ім'я записано цей будинок?

— На докторове. Мені він переходить за духівницею. Мені й майстрові Жуану... Гарний будинок. Мабуть, він коштує чимало.

— Тут, в Естансії, нерухоме майно дешеве.

Якби будинок був в Аракажу, кращого місця для любовних зустрічей годі й придумати. А в Естансії він без користі. Краще про-

дати його або здати в оренду. Перевезти меблі до Баїї. Тулію заду-
мав поставити їх у себе дома в столиці. З Аракажу покінчено.

Амаріліу приніс посвідчення про смерть. Тулію сховав його в ки-
шеню.

— Він помер уві сні?

— Уві сні? Не зовсім...

— Що? Він помер в її обіймах? Оце так пригода! Вона після цьо-
го збирається тут і залишитися?

— Не думаю. Вона каже, що виїде геть.

— Як, по-вашому — днів п'ятнадцять-двадцять вистачить, щоб во-
на вибралася з дому? Родина, звісно, захоче його продати або ко-
мусь найняти, щоб народ чимскоріш забув про цю подію.

— По-моєму, вистачить. Я можу з нею побалакати.

— Я побалакаю сам...

Вони підвелися й рушили до вітальні, переобладнаної доктором
у робочий кабінет, куди відчинялися двері до старовинного алькова.
Там були Терезині книжки й речі, і вона саме складала валізу. Тулію
вп'явся очима в дівчину, знов роздивився її. Нічогенька, цікаво, кому
вона тепер дістанеться? Він підступив ближче:

— Послухайте, красуне. Ви можете залишитися тут аж до кінця
травня.

— Не маю в цьому потреби.

Спалах у чорних очах, таких ворожих, як холодні блакитні очі
доктора. Тулію втрачає свою звичну самовпевненість, але відразу ж
оговтується: ця дівка не зможе послати його на цукроварню. Тепер
усім маєтком розпоряджатиметься тільки він, Тулію Бокателлі.

— Чи можу я бути вам у чому-небудь корисний?

— Ні.

Він знов міряє її поглядом з голови до п'ят і двозначно посміха-
ється.

— Тоді приходьте в Аракажу до банку. Поговоримо про ваше
життя. Не марнуйте часу...

Він не встиг докінчити фразу, як двері алькова зачинилися перед
самим його носом.

Амаріліу робить непевний жест — йому не до вподоби ця кош-
марна ніч. Він візьме карету швидкої допомоги й відвезе тіло. Ама-
ріліу супроводжує Тулію до саду, де спить у гамаку психоаналітик
Олаву Біттенкур.

— Викличте швидку допомогу. Скажете, що він був тяжко хво-
рий, що в нього стався інфаркт чи крововилив, на ваш вибір, докторе
Амаріліу. Людина такого високого становища повинна вмерти при-
стойно.

Вдалині почулася пронизлива сирена карети швидкої допомоги,
розганяючи роззяв. Незабаром карета зупинилася біля воріт вілли.
Вийшли санітари з ношами.

— Докторе Амаріліу, вам краще супроводити його аж до Арака-
жу. Для видимості.

Цьому кошмару не видно кінця! Амаріліу думає про те, який він
подасть рахунок, і згоджується. По дорозі він заскочить на хвилинку
додому, щоб заспокоїти дружину. Після повернення він матиме що їй
розповісти.

Туліо, падре Вінісіус і Ніна рушають до кімнати, поки лікар і Лула ідуть назустріч санітарам. Сирена швидкої допомоги скликає слуг, сусідів і доктора Олаву Биттенкура, щоб він швидше біг на допомогу покинутій Апі. Якого біса він заснув у гамаку? В ідальні він натикається на Терезу.

Тереза зайшла до кімнати так, ніби там нікого не було. Мовчки підійшла до ліжка й на мить зупинилася, вдивляючись в обличчя коханого.

— Заберіть звідси цю шльондру!..— вигукнула Марина.

— Годі, сто чортів! Заткни пельку!— спалахнув Туліо.

Ніби нічого не чуючи, Тереза нахилилася над небіжчиком, торкнулася рукою обличчя, вусів, губ, чола. Пора вирушати, Еміліану. Вони тільки заберуть твоє тіло, але сам ти підеш зі мною. Вона поцілувала його в очі, всміхнулася йому. Санітари кладуть на ноші тіло цукрозаводчика, директора банку, підприємця, великого землевласника, знатного городянина й виносять, щоб він помер пристойно у кареті швидкої допомоги по дорозі до лікарні, від інфаркту чи крововиливу в мозок, це вже як визнає за краще лікар Амаріліу.

37

— Гнила кров, Терезо. У мене і в моїх родичів гнила кров.— Ці дві години — навіть трохи більше — видалися їм цілою вічністю. Еміліану розкажує й обвинувачує, гостро й жорстоко, не дбаючи про слова. Тереза ніколи не сподівалася почути з уст доктора таке про братів, сина й дочку. В домі коханки він ніколи не згадував про родину, і якщо за ці шість років іноді й вихоплювалося про неї якесь слово, то лише похвальне. Одного разу він показав їй портрет Апи, дівчинки з блакитними, як у батька, очима й чуттєвим ротом, напрочуд гарної. Вона прекрасна, Терезо, сказав він їй розчулено, це мій скарб. Цього травневого недільного вечора Тереза усвідомила його нещастя чіткіше, ніж могла уявити це собі з чуток, окремих слів і фраз, кинутих друзями й незнайомими, з мовчанки Еміліану. Певне, йому не легко було здаватися щирим, сердечним, сміхотливим, триматися весело з нею й приятелями, приховуючи від них свої прикрощі й досаду. Але вони його таки допекли.

— Диявольське поріддя, виродки.

Тільки двоє людей не розчарували Еміліану, виправдали його довіру. Це Ізадора і Тереза, вони його не ошукали. Мабуть, думаючи про Ізадору, бідну кравчиню, зразкову, незабутню дружину, цукрозаводчик вирішив скасувати наказ щодо Туліо Бокателлі, який він дав Алфреданові.

— Добру кров, Терезо, мають люди з народу. Коли б мені хто повернув молодість, щоб я міг мати від тебе дітей, про яких мрію...

Крутими шляхами пройшли вони до присяг у вірності, до ніжної ідилії. Після того, як Еміліану з гіркотою й гнівом сказав їй, що ніколи не думав довіряти родичеві, компаньйонові чи другові, він схопив її в обійми і, цілуючи в губи, простогнав:

— Надто пізно, Терезо. Я це усвідомлюю. Пізно мати дітей, але ще не пізно жити. На світі я маю лиш тебе одну. Як я міг бути такий несправедливий і скупий?

— Несправедливий? Зі мною? Скупий? Не кажіть такого, це неправда. Сеньйор дав мені все. Та я й не заслужила більшого.

— Під час нашої прогулянки до пристані я раптом усвідомив, що коли б помер наглою смертю, ти залишилася б ще бідніша, ніж була, бо твої потреби тепер зросли. Всі ці шість років я ніколи не думав про це. Я думав не про тебе, а про себе, про втіхи, які ти мені давала.

— Не кажіть такого, я не хочу нічого слухати.

— Завтра вранці я викличу Лулу, щоб він негайно переписав цей будинок на твоє ім'я і вніс доповнення в мій заповіт: я хочу забезпечити тебе на випадок моєї смерті. Я вже старий, Терезо.

— Не кажіть такого, будь ласка... — повторила вона. — Прощу вас.

— Гаразд, не буду, а просто вживу всіх необхідних заходів, щоб виправити, принаймні частково, цю несправедливість. Ти даєш мені спокій, радість, любов, а я замість цього тримаю тебе під замком, мов якусь річ, предмет, полонянку. Я хазяїн, ти служниця, досі ти ставилася до мене, як до свого володаря. Я був такий самий жорстокий з тобою, як капітан. Еміліану Гедес і Жустініану Дуарті да Роза — одне й те саме.

— Ох, не порівнюйте себе з ним! Ви і він зовсім різні. Ображаючи отак себе, ви ображаєте й мене. Якби ви були з ним однакові, то чого б я залишалася тут? Для мене ви завжди були добрі, вчили мене бути щирою й тішитися життям.

Чуючи такі палкі слова, Еміліану воскрес з попелу.

— Ти знаєш, на що я здатний. Вирви з грудей моє серце, але воно не вмере, бо воно з тобою.

Як ця несподівана юнацька несміливість, зажура й беззахисність не схожі на владність і твердість, а при потребі зухвалість і бундючність великого пана! Голос Еміліану майже нечутний; схвильований:

— Тоді на ярмарку почалося наше справжнє життя, Терезо. Відтоді весь світ належить нам. Я вже не покину тебе саму, відтепер ми завжди будемо разом, тут чи десь-інде. Ти їздитимеш зі мною. Ми більше не будемо критися зі своєю любов'ю, Терезо.

Перед тим, як підвестися — висока, мов дерево, постать — і взяти її на руки, Еміліану Гедес на закінчення своєї любовної промови сказав:

— Я хотів би бути нежонатим, щоб одружитися з тобою. Не тому, що це щось би змінило в моєму ставленні до тебе. Ти й так моя дружина.

Після поцілунку вона прошепотіла:

— Ах, Еміліану, коханий мій.

— Відтепер усе буде інакше.

— Так, Еміліану.

Шість років збігло з тієї ночі, коли він забрав її з публічного дому. Доктор Еміліану взяв Терезу на руки й поніс до спальні. Вони подолали останні перешкоди, Еміліану Гедес і Тереза Батіста. Срібноголовий чоловік і бронзова дівчина.

Швидка допомога поїхала, гурт цікавих залишився стояти на бруківці напроти вілли й обговорювати цю подію. Прогнавши дітей, Ніна пристала до них і дала волю своєму языку.

Тереза скінчила пакувати валізу. На робочому столі Еміліану, на паперах — оздоблений сріблом канчук. Вона вирішила забрати його. А втім, навіщо їй канчук? Краще троянду. Тереза запнула чорною шаллю з червоними квітками, останнім подарунком Еміліану, привезеним минулого четверга.

В саду вона зірвала найсоковитішу і найяскравішу троянду — плоть і кров. Треба було б попрощатися з дітьми й старою Евліною, але Ніна заховала дітей, а куховарка приходить лише о шостій.

З валізою в правій руці, з трояндою в лівій, запнута чорною шаллю, Тереза відчиняє двері. Проходить між цікавими, ніби нічого не бачачи. Твердим кроком, з сухими очима йде вона на зупинку, щоб сісти на п'ятигодинний автобус до Салгади, звідки ходить Східний експрес.

ВЕСІЛЛЯ ТЕРЕЗИ БАТІСТИ, АБО СТРАЙК ЗАКРИТОГО ЛОНА У БАЇІ, АБО ТЕРЕЗА БАТІСТА СКИДАЄ СМЕРТЬ У МОРЕ

1

Ласкаво просимо, сідайте в нашому домі на террейро Шанго, поки я готую стіл і мушлі для огляду. Вам треба щось з'ясувати? Одержати лиш маленьку довідку? Вас рекомендує мій шановний друг, я до ваших послуг, у нас тут править дружба, іншого володаря я не знаю.

Ви хочете дізнатися, хто ж у Терези святий заступник, хто спрямовує її життя й боронить від зла, хто її ангел-охоронець, верховний володар? Ви наслухалися про неї в Баїї всякого, часто такого безглузлого і суперечливого? Ви збентежені? Але ж ця суперечливість цілком природна: в нинішні часи ніхто не хоче признатися, що він чогось не знає.

Тереза прибула з Ошоссі — лісової пущі, рідкого агресте, сухої каатінги, спустошеного посухою сертану. Під плащем Єманжі вона перетнула затоку, щоб запалити зорю в Реконкаво, після того, як досхожу навоювалась. У жорстокій життєвій битві їй допомагають насамперед Янсан, Шанго й Ошумаре, Еуа та Оссані².

2

Терезу Батісту чекала тут нова несподіванка: в неї вдруге попросили руки. Щоправда, першого разу той, хто сватався, прийшов до неї п'яний як чіп. Але сказати, що він п'яничка, було б несправед-

² Ошумаре — змія, богиня всіх семи барв веселки. Еуа — богиня річок і джерел. Оссані — бог трав.

ливо. Марселу Розаду, чоловік тихий, сором'язливий, ніколи не пив, він ковтнув лише для хоробрості, бо йому не стало духу з'явитися до Терези й попросити в неї руку й серце. Захмеливши себе кашасою, він з незвички в найвідповідальніший момент освідчення почав блювати.

Тереза не образилася, а просто не повірила в наміри бухгалтера вплогової фірми «Рамус і Манезес». Вона навіть не стала шукати серйознішої причини для відмови, просто взяла його на сміх, і на цьому все й скінчилося. Засоромлений Марселу втік. Але він ніколи не зміг забути Терези. Укритий ганьбою, він подався до Гойяса і там через рік одружився з жінкою, схожою на незрівнянну танцівницю кабаре, яка відмовила йому в кварталі Масею.

Після тих далеких араказьких часів Терезі вже не доводилося відчувати, як у неї в жилах вирує кров, обмінюватися з коханим ніжними й палкими поглядами. Вона вмерла для кохання. Вмерла? Ні, неправда: кохання й далі пекло її серце — кинджал, застромлений у груди, гірка туга, остання крихка надія. Жануаріу Жереба, куди ти заплив, у яке далеке море?

3

Чи не зумисне Тавіана сприяла знайомству Терези Батісти з Алмеріу дас Невесом, приємним балакучим власником пекарні в Бротасі? Хоч він був і небагатий, зате справи його йшли вгору. П'ятнадцять років тому він познайомився у її закладі з дівчиною Наталією, званою за білу шкіру Ната Молочна. Потрапила вона туди недавно й належала до тих дівчат, які народилися — за словами Тавіани — для сім'ї, для материнства.

Алмеріу тоді тільки починав своє діло і, щоб добитися процвітання скромної пекарні в сусідстві з теперішньою, тяжко працював день і ніч. Після кількох зустрічей з Наталією він почув сумну історію про те, як її вигнав з дому нелюд-батько, коли довідався про її гріх з коханим у студентській мансарді. Потім коханий кудись зник, не залишивши адреси, не сказавши їй останнього прощай. Юна й приваблива жертва долі та двох негідників до глибини душі зворушила Алмеріу. Він витяг Нату Молочну з дому розпусти й одружився з нею. Ната показала себе працювитою й кришталево чесною — кращої дружини він не знайшов би ніде. Щоправда, вона не народила йому дітей. Це була єдина вада цього щасливого шлюбу. Коли з роками справи в них пішли на краще й Наталія змогла покинути касу, де вона сиділа цілий день, вони вирішили всиновити хлопця, круглого сироту. Мати його померла при пологах, а через півроку пневмонія забрала й батька, пекаревого помічника. Наталія й Алмеріу переписали дитину на себе й дали їй нове ім'я. І ось раптово їхнє родинне щастя розбив один молодий гультьяй з багатої сім'ї. Женучи на скаженій швидкості машину, він переїхав біля самої пекарні Наталію й залишив Алмеріу в розпачі, а хлопця вдруге сиротою. В пошуках розради вдівець удався до Тавіани, давньої приятельки, й тут познайомився з Терезою.

Це був огрядний мулат зі світлою шкірою, спокійний і пишномовний. Щоб зробити Тавіані приємність, Тереза погодилася з ним зустрічатися.

Поки пекарі вчиняли тісто й напалювали піч, Алмеріу йшов до «Квітки лотоса» станцювати самбу, танго, румбу, вихилити кухоль пива й перекинутися з Терезою словечком. Не раз, повертаючись до пекарні, він проводив дівчину аж до дверей її дому. Вона цінувала його товариство, чемні розмови, коректність.

Напередодні своєї пропозиції Алмеріу сидів у «Квітці лотоса» й чекав, поки Тереза звільниться. Виходячи, він запросив її поїхати з ним до Бротаса оглядати нову пекарню. Таксі вже чекало, за півгодини вона повернеться додому. Хоча це запрошення здалося Терезі дивним, проте вона не бачила причини відмовляти Алмеріу. Адже він уже не раз розповідав їй про велику піч. Тепер можна побачити її на власні очі.

Алмеріу з гордістю показував їй обладнання, діжі з тістом, затоплену піч, величезні дерев'яні лопати, четверо дверей, розчинених на вулицю, де чекала клієнтура.

— А ще я відкрию нову крамницю. Ох, якби була жива моя незабутня Ната! З коханою дружиною чоловікові працюється так легко...

Тереза, як і годиться, все хвалила й з усміхом прийняла першу хлібину ранкової випічки. Вона збиралася вже сісти в таксі, та Алмеріу запросив її ще на хвилику зазирнути до його оселі, пофарбованого в блакитний і білий колір будинку з зеленими віконницями. Будинок стояв у садку з двома пальмами й був оточений штахетами, порослими плющем. Зразу було видно, що тут живе дбайливий господар.

— Бачили б ви, який був сад і будинок за її життя. Тепер тут усе запущене.

Пройшовши коридор, вони увійшли до дитячої кімнати. В колісці з плюшевим ведмедиком в обіймах спав хлопчик. Соска випала йому з рота й лежала на грудях.

— Це наш Зекес... Насправді його звати Жузе, а Зекес прізвисько.

— Який гарненький! — Тереза торкнулася дитячого личка, погратися дрібними кучериками.

Постоявши, зворушена, над дитиною, вона вийшла навшпиньках, щоб не розбудити її. В таксі Тереза спитала:

— Скільки йому?

— Два роки. Навіть два з половиною.

— Та колиска для нього вже замала.

— Авжеж. Треба купити ліжко. Сьогодні ж куплю. Дитина росте без материнської ласки.

Лише наступного дня Тереза все зрозуміла. Алмеріу запросив її на прогулянку. Так само, як п'ятнадцять літ тому Наталію, Нату Молочну з білою шкірою, дівчину несміливої вдачі. Палаючи, як і тоді, жагою, Алмеріу сказав ті самі слова:

— Ходімо на природу.

4

Був пізній вечір. Поринувши в задуму, Тереза сиділа на широкому мурі навпроти каплиці Монте-Серрат, звідки відкривалася панорама міста Баїї, розташованого на горі, й спокійних вод затоки з віт-

рильниками рибалок. Біля неї зручно примостився Алмеріу. Чудове місце для освідчення в коханні. Тут він просив руки в Наталії. Це була зворушлива сцена, і він не проти був, щоб вона повторилася й нині.

— Дозвольте, Терезо, відкрити вам свою душу. Я весь у полоні збурених почуттів. Людина не володіє собою, коли до неї приходить кохання.

«Гарні слова, — подумала Тереза, — і справедливі». Вона це добре знала й сама: кохання не питає дозволу, воно приходить до тебе, опановує всі твої почуття, і ти нічим тут не зарадиш. Тереза зітхнула. Алмеріу дас Невес прийняв її зітхання як заохочення й повів ще палкіше:

— Я закоханий у вас, Терезо, я відчуваю, як мене пожирає вогонь кохання.

Тон його голосу й спроба взяти її за руку стривожили Терезу. Відірвавшись від краєвиду й думок про Жану, вона глянула на Алмеріу й побачила, що він весь аж палає:

— Я закоханий, Терезо, закоханий у вас по вуха. Покладіть руку на серце й скажіть щиро: чи ви згодні піти за мене?

Тереза здивовано слухала його освідчення: як він накинув на неї оком у перший же день знайомства, як його зачарувала не тільки її врода — «Ви найпрекрасніша квітка в саду життя», — а й манери та поведінка.

— Я втратив розум від кохання, й не можу втримати в серці свого почуття. Ви ошчасливите мене, дозволивши повести вас до падре й до мера.

Її відвідини закладу Тавіани для нього нічого не означають. Він там зустрів незабутню Наталію, й жодна інша жінка не дала б йому більшого щастя. Минуле для нього не має ніякої ваги. Відтепер починається нове життя. Для неї, для нього й для Зекеса, особливо для Зекеса. Якщо це єдина перешкода, то все розв'язується само собою. Він поклав свою руку на Терезині; не забираючи її, вона відповіла:

— Ні, не єдина, є й інша. Але спершу я хочу сказати вам, що мене дуже схвилювало ваше прохання, це для мене ніби дорогий подарунок, велика шана, не знаю, як вам і дякувати. Ви добра людина, і я вас дуже ціную. Але вийти за вас не можу. Шкода, але не можу.

— А чому, якщо це не таємниця?

— Бо я кохаю іншого. Якщо він колись повернеться й покличе мене, то хоч би де я була, хоч би що робила, я кину все й піду за ним. Знаючи про це, хіба ви можете зі мною одружитися, скажіть?

Пекар замовк і засмутився, втупившись поглядом кудись у далечінь. Теж німа й сумна, Тереза стежила, як затоку перетинають вітрильники, пливучи в бік Реконкаво. Розливаючи на обрії кров, над містом і морем западали сутінки. Нарешті приголомшений Алмеріу здобувся на слово й урвав гнітючу мовчанку:

— А я знаю його?

— По-моєму, ні. Він власник рибальського вітрильника, принаймні був власником. А тоді найнявся матросом на велике судно й поплив невідомо куди і наскільки.

Тереза взяла руку Алмеріу і повернула її долонею догори.

— Я вам зараз про все розповім.

І розповіла йому про все від початку до кінця. Коли вона змовкла, на березі вже горіли вогні, вітрильники в морі здавалися привидами.

— Овдовівши, він шукав мене скрізь, але не знайшов. Коли я приїхала сюди, його вже тут не було. Я вирішила чекати його повернення. — Вона обережно випустила руку Алмеріу: — Ви ще зустрінете таку жінку, яка стане вам дружиною й матір'ю хлопчиків. А я не можу, даруйте мені й не гнівайтесь.

Добрий Алмеріу, зворушений до сліз, підніс до вогких очей носову хусточку. Терезині очі залишалися сухі, як дві згаслі жарини. Проте він не хотів змиритися з поразкою і не вважав свою справу програною остаточно:

— Вам нема чого виправдуватися, така вже наша доля. Не судилося. Але я теж чекатиму. Хто знає, може, одного дня...

Тере́за нічого не відповіла — навіщо рани́ти його, завдава́ти болю? Якщо́ Жану не поверне́ться, стоя́чи біля стерна́ рибальського чо́вна або на щоглі́ судна́ під чужоземним пра́пором, Тере́за дові́ку носитиме в серці́ вдовину́ жалобу́.

5

У той ве́чір Тере́за майже́ сло́во в сло́во повто́рила Алме́ріу да́с Неве́су за́певненн́я Кае́тану Гу́нзи:

— О́дного дн́я, без уся́кого по́передже́ння, кум ви́садитьс́я в на́ших кра́ях.

Та́к сказа́в майсте́р Гу́нза, по́пихкую́чи лю́лькою на ко́рмі ба́ркаса. Тере́за те́пер то́льки й жи́ла цим спо́дівання́м. Рома́нтик Алме́ріу да́с Неве́с слуха́в з во́гкими очима́, ве́сь схви́люваний: не розпові́дь, а ра́діо-пе́са! Хо́ч як хо́тів він одру́житися з Тере́зою Ба́тістою і хо́ч як бу́в у не́ї зако́ханий, але́ якби́ ціє́ї ми́ті ра́птом з'я́вився Жа́нуарі́у Же́ребу, узя́в би за ру́ку поки́нуту й засму́чену ко́хану і в ка́плиці Мо́нте-Се́ррат по́єдна́вся з нею́ мі́стичним шлю́бом (йо́му стра́шенно по́добався це́й вислі́в, почу́тий у я́кійсь ра́діо-пе́сі), то́ Алме́ріу пе́рший приві́тав би і́х. Ві́н гото́вий бу́в по́жертвува́ти со́бою за́для щаст́я ко́хано́ї.

Уривки́ фраз, підхо́плених півде́нним ві́тром, бу́ряна ні́ч, суму́вання́ під ро́кіт неспо́кійного океа́ну. Ку́ди ж по́їхав Жа́нуарі́у Же́реба, моря́к панамського́ судна́? В го́лосі май́стра Кае́тану Гу́нзи чу́лося стрима́не хви́лювання́. Чи́ ж він не бу́в його́ кумо́м, друго́м ди́тинства́.

Ді́знавши́сь про прибу́ття «Вента́нії», Тере́за побі́гла ту́ди, де сто́яв на рейді́ ба́ркас. Кае́тану Гу́нза не́вимовно зра́дів, побачи́вши її́ живо́ю: ви́ходить, чу́тка про її́ сме́рть під ча́с поше́сті чо́рної ві́спи́ бу́ла непра́вдива́.

По́над мі́сяць Тере́за щодн́я при́ходила до Ме́ркаду Мо́делу й Ра́мпи ді́знати́ся, чи́ не поверну́лася з пла́вання «Вента́нія». Во́на шука́ла в гава́ні си́лует ба́ркаса, котри́й запам'я́тала то́ді, як він сто́яв у По́нте-де-Ара́кажу, ко́ли брав ва́нтаж цу́кру. Де́сь півто́ра мі́сяця то́му «Вента́нія» ви́рушила на півде́нь шта́ту, нава́нтажена ша́рке³ й бо́чками трі́ски. Ні́хто не мі́г їй сказа́ти, ко́ли во́на поверне́ться наза́д: ві́трильни́ки зале́жать од ва́нтажy, ві́тру й мо́рських те́чій, зале́жать од то́го, чи́ дасть ї́м Є́манжа до́бру пого́ду.

У Ба́її Тере́за Ба́тіста то́льки те́ й ро́била, що́ че́кала та зби́рала ві́домості́ про май́стра Жа́нуарі́у Же́ребу, чо́вняра «Кві́тки мо́рів». В́сі відпові́дали ї́й че́мнене́ько, але́ сло́ва бу́ли супе́речливі́. То́льки май́стер Кае́тану змі́г розпо́вісти ї́й у́сю пере́дисторі́ю.

Тере́за спе́ршу шу́кала Же́ребу не́ дуже ене́ргійно — а́ що, як він у́же одру́жився? Во́на при́їхала не́ для то́го, що́б бала́мутити́ йо́му житт́я. Ї́й хо́тілося то́льки ді́знати́ся, де́ він, і ру́шити́ слі́дом, не по́казуючи́сь йо́му. Ці́каво, чи́ йо́му те́ж хо́тілося побачи́ти «Кві́тку мо́рів», ха́й наві́ть здале́ку?

У Ра́мпі й Ме́ркаду Же́ребу в́сі зна́ли й ша́нували, але́ ні́хто не мі́г що́сь по́відоми́ти про́ нього́. То́чніше́, ко́жен гово́рив о́хоче про́

³ Ша́рке — су́шена або со́лона я́лсвичина́.

рибалку, але щоразу інше. Сумніву, однак, не викликало те, що дружина Жануаріу не так давно померла.

На кандомбле в Богуні, де вона багато років була оганом⁴, іялориша підтвердила: Жереба втратив дружину, вона померла від сухот, бідолашна. Подивившись на Терезу, іялориша одразу впізнала її:

— Це з вами він познайомився в Аракажу. Після похорону дружини Жануаріу залишився на террейро, очищаючи тіло, перш ніж вирушити в дуже важливу для нього, як він казав, подорож. Виходить, це він вас так чекав? Відтоді він тут більше не з'являвся. Мабуть, повернувшись з однієї подорожі, подався в другу.

Одна подорож чи дві? Живий її моряк чи мертвий? Пропав безвісти? Де? Отак Тереза дошукувалася правди, коли з півдня штату повернулася навантажена какао «Вентанія».

Розмова відбувалася на кормі баркаса, що кинув якір у тихих водах затоки; південний вітер здіймав хвилю, на березі танцювали міські вогні. На морі в таку ніч небезпечно, для рибалок це лиха ніч. У пошуках молодого для весілля в океанських глибинах Жанаїна⁵ здіймає бурю, пояснив майстер Гунза. Хазяїн вітрильника зустрів Терезу приязно, але не весело.

— Я знав, що ви в Баїї й шукаєте мене. Я став на рейді, щоб уранці пришвартуватися для розвантаження.

Чорне Терезине волосся маяло на вітрі. З трюму йшов аромат какао. Боячись почути невтішну відповідь, Тереза спитала:

— Що сталося з Жану? Куди він поїхав? У Баїї я вже два місяці, але мені й досі не пощастило дізнатися про нього щось певне. Кожен говорить своє. Не викликає сумніву лише смерть його дружини.

— Сердешна, аби ви були бачили, яка вона стала: самі шкура й кісті. Він не відходив од неї й на крок, аж поки не закрив їй очі. В останні дні приїхав батько, щоб помиритися й забрати дочку до лікарні, але запізно. Вона згасла буквально на очах. Він дуже побивався.

Тереза мовчки слухала, і в голосі майстра Гунзи їй учувався голос Жануаріу, який казав їй на березі: «Я її викрав у батьків здорову, веселу й гарну, а тепер вона хвора, негарна й сумна. Не можу ж я її вигнати на вулицю». Добра душа в цього Жану.

— Потім він узяв два чи три фрахти, щоб заробити трохи грошей, і полишивши вітрильник на мене, вирушив шукати вас. «Пам'ятаєш, друже, Терезу Батісту, смаглявку з Аракажу? Так от, я їду шукати її, щоб жити з нею. Я збираюся знов одружитися». Так він мені сказав.

Майстер Гунза запалив люльку, погашену вітром. Баркас погойдується на хвилях, які дедалі зростають, скажений південний вітер гострим свистом накликає смерть. Тереза уявила собі, як Жану шукає її, вже без кайданів, вільний птах, готовий забрати її на свій вітрильник. Який жаль, що вони розминулися!

— Понад три місяці мандрував він, розшукуючи вас. Залишившись без копійки, він найнявся помічником шофера і об'їздив весь штат Сержіпе, перетнув Алагоас, Пернамбуко, Параїбу, побував у Наталі й зупинився лише в Сеара. Зустрів багато людей, не знайшов лише тієї, яку шукав. Він загубив її слід у Ресіфе, знов повернувся в Ара-

⁴ Оган — член поганської секти.

⁵ Жанаїна — богиня вод.

кажу, поїхав углиб Сержпє й тільки там почув, що ви померли від чорної віспи. Йому назвали день і годину вашої смерті, змалювали портрет, усе, як годиться. Не могли тільки показати могилу. Небіжчиків тоді була сила-силенна, їх не встигали ховати, по п'ять-шість трупів кидали до однієї ями. От що там розповіли моєму кумові.

Так, Тереза пішла назустріч смерті й вистояла. Навіть чорна віспа не взяла її. В цю буряну ніч Тереза сидить з камінним обличчям, люлька майстра Каетану Гунзи поблискує жаром. На лихо рибалкам розігралася буря. Жанаїна шукає для себе нареченого. У свисті вітру чути її спів сирени.

— Жануаріу змінився, став зовсім іншим, навіть свого вітрильника геть занедбав. Сидів ось тут, на кормі, мовчазний, а коли й розтуляв рота, то тільки щоб сказати: «Невже вона й справді померла, друже? Я ніяк не можу повірити».

Вітер раптово стих, і вітрильники лягли в дрейф, збиті з курсу штилем. У чистому морі Жанаїна справляла весілля з своїм нареченим.

— Ось тоді й нагодилося панамське вантажне судно. Воно ввійшло в порт, щоб госпіталізувати шестеро членів екіпажу, які захворіли на сказ. На борту сказився собака і, перш ніж його вбили, він устиг покусати шістьох моряків. Щоб продовжити плавання, капітанові треба було поповнити команду. Жануаріу найнявся перший. Перед відплиттям він попросив мене продати «Квітку морів», а гроші залишити собі. В нього не було більш нікого в світі. Я продав, але гроші поклав у банк. Якщо він повернеться, то зможе купити собі іншого човна. От як воно все сталося.

— Я залишаюся тут і чекатиму, поки він повернеться,— відповіла Тереза.— Якщо я ще йому потрібна, то він знайде мене. А як називалося те судно, майстре, ви не пригадуєте?

— Пригадую, аякже, — «Бальбоа». Воно вийшло вночі. Більше про Жануаріу я нічого не знаю. — Поблискуючи в темряві жаром люльки, Гунза додав теплим, довірливим голосом: — Ось побачите, він висадиться в наших краях, коли ми цього найменше сподіватимемося.

6

Після невдалого женихання взаємини між Терезою Батістою й Алмеріу дас Невесом дещо змінилися.

Алмеріу й далі навідувався до «Квітки лотоса», щоб випити пива, станцювати фокстрот, провести Терезу додому. І далі претендуючи на руку королеви самби, він тепер не торкався її, не дивився на неї журними очима, не набридав своїми благаннями й пропозиціями, а обмежувався лише її товариством. Інколи, щоправда, питав її: «Все ще ніяких новин? Нічого не чути про корабель?» Тереза тільки зітхала у відповідь. А то вона сама запитувала, чи її друг ще не зустрів собі когось до вподоби, жінки, здатної зайняти місце Наталії в домі й пекарні і в серці Алмеріу. Вдівець теж тільки зітхав у відповідь.

Під час цього Терезиною чекання він усіляко намагався розважити її, запрошуючи на свята й прогулянки. Вони ходили разом на кандомбле, до шкіл капоейри, на репетиції карнавальних процесій. Не нагадуючи більше про своє кохання, Алмеріу весь час був коло

Терези, щоб вона не почувала себе самотньою й покинутою. Вона була йому за це невимовно вдячна. В години меланхолії Терезу підтримували друзі: майстер Каетану Гунза, художник Женнер Августу, а також Вівіана, Марія Огнина, негритьянка Домінгас, Дулцінея, Аналія та інші подруги. Підбадьорювали її й рибалки від Рампи-до-Меркаду, з Агва-дус-Менінус, з Порту-да-Ленья.

Ні вдівство, ні приховані страждання не могли позначитися на веселій вдачі Алмеріу дас Невеса.

7

Художник зустрів її випадково на вулиці Меркаду, де вона розмовляла з Камафеу Ошоссі й двома іншими типами, якимись дивними й смішними: один був патлатий і вусатий, другий круглокий, у піджаку з розрізом ззаду. Камафеу, побачивши Терезу, зупинився перекинутися з нею слівцем — вони вже давно дружили. І тут до них підійшов художник:

— Та це ж Тереза Батіста! Як ти опинилася тут?

Він знав «Квітку лотоса», де вона розважала гостей і виступала з танцювальними номерами. Він часто з'являвся в цьому кабаре, спершу сам, а потім з ватагою богемників, бідних, але безтурботних митців.

Декому вона служила натурницею. Досить подивитися на пурпурово-блакитну богиню Єманжу роботи Маріу Краву (вусаня), на цю живу статую, сповнену людяності й величі, що поєднує в собі коханку, дружину й матір і нині належить одному приятелеві скульптора, щоб одразу впізнати обличчя Терези і її довгі чорні коси. Так само й богиня Ошун роботи Карібе, виставлена в конторі одного банку, подібна до Терези — ті самі круглі форми, вишуканість і грайливість. А хто вдихнув живу душу в мулаток Женаро де Карвалью? Задивлені в морську далечінь, всі вони тільки численні подоби Терези. А хіба цілий альбом гравюр славного Кали, зухвалого коротуна, не розповідає про Терезине життя? І хіба не з таємною надією сподобатися склав і присвятив їй пісеньку Дорівал Каїммі?

На узбережжі вже всі знали про її пошуки. Хто подасть яку-небудь вістку про панамське судно під назвою «Бальбоа»?

З допомогою майстра Гунзи вона знайшла «Квітку морів», тепер власність майстра Мануела, перехрещену в «Стрілу святого Жоржі». Тереза довго сиділа на кормі, поклавши руку на стерно. Марія-Клара, дружина Мануела, побачивши її горе, сказала:

— А ти вір, що він повернеться. Пошли ебо для Єманжі.

Після флакона парфумів і широкого гребінця Єманжа отримала двох гвінейських курок на обід і білого голуба, випущеного над морем.

8

У «Квітці лотоса» і в закладі Вівіани Тереза познайомилася з багатьма дівчатами і з деякими навіть подружилася.

Одну з них, Марію Огнину, юну вогнисту мулатку, нестримну пустунку, яку легко було розсмішити, а ще легше зворушити до сліз,

Тере́за Ба́тіста врятувала від пазурів чи краще сказати кинджала іспанця Рафаеля Ведри.

Якось увечері ця вітрогонка сиділа собі за столиком у кутку майже-безлюдного кабаре разом з подругами й чекала, коли її запросять потанцювати чи випити. Зненацька до зали вдерся галісієць, який недавно прибув з Віго, похмурий, ревнивий, палкий, остання любов невірної мавританки.

— Клята сука!

Рафаель замахнувся кинджалом, дівчина дико заверещала. На щастя Тереза втруtilась між них і встигла відвести кинджал, який тільки ковзнув по плечу Марії Огнини. Хоч крові було мало, проте її вистачило для того, щоб змити образу і спинити вбивчу руку розлюченого коханця.

На крик збіглася юрба цікавих. У таких випадках завжди знаходиться хтось бажаючий викликати поліцію. Марію повели нагору, юрба швидко розійшлася. Тереза нишком порадила переляканому іспанцеві:

— Тікай, ревнивцю, поки є час. Ти маєш де сховатися на кілька днів?

Так, його батьки живуть тут, у Баїї. Випустивши кинджал, він кинувся на сходи. Через півгодини з'явився поліцейський. Усе гаразд. Тут не було ніякої бійки. Може, сеньйор поліцейський вип'є холодного пива?

А потерпіла дівчина, яку Тереза й Алмеріу тим часом переправили до кварталу Баррокінья, одержала медичну допомогу від студента-фармацевта.

9

Через якийсь час після інциденту з Рафаелем, прийшовши на обід до Марії Огнини, Тереза не впізнала дівчину. Від рани на плечі залишився тільки маленький шрам, але куди поділися її сміх, грайлива веселість, безтурботна радість? Обличчя замкнуте, стурбоване, вигляд похмурий. І не тільки вона, а й її подруги — негритянка Домінгас, Доротей, Пекенота і Асунта, хазяйка закладу.

— Що з вами таке?

— Вони збираються поміняти зону дозволеної проституції. А ти хіба не чула? Наступного тижня, якщо ти захочеш пообідати з нами, доведеться їхати до чорта на болото, — відповіла сердито Асунта.

— А в чому річ! Я нічого не знаю.

— Сьогодні вранці Акула й детектив Кока обійшли всі оселі в Баррокіньї й попередили: мовляв, вони впорядковують ці квартали, отож нам треба звідси вибиратися, — сказала Марія Огнина.

— Дали нам тиждень часу. В понеділок, о дев'ятій ранку, ми повинні переїхати, — втомлено й похмуро мовила Асунта.

— Сказали, що переселять геть усіх. Почнуть з нас, а потім візьмуться за інших, — докинула негритянка Домінгас.

— А куди?

Асунту аж тіпало від гніву:

— В цьому-то й усе лихо! В страшну норі, на околицю біля Карне Сека, в Ладейру-до-Бакаляу, на справжній смітник. Раніше там ніхто не жив. Мені аж плакати хочеться.

Жінки мовчки жували, запиваючи страву пивом.

— Ті домовласники дуже впливові люди, родичі поліцейського комісара Котіаса. Будинок розвалюється, дах протікає, нічого не вартий? Тоді здамо його повіям, ще й дорого злупимо. Ось як роблять у жандармерії, — закінчила Асунта.

— Зграя бандитів.

— І ви таки вирішили переїхати?

— Ще питаєш! Хто що може вдіяти проти поліції?

— А кудись поскаржитися, звернутися до когось не думаєте?

— Звернутися? До кого, дитино? Де ти бачила, щоб такі, як ми, мали право чогось вимагати?

— Тоді треба придумати щось інше.

— А що тут можна придумати?

— Відмовтеся переїжджати.

— Відмовитися переїжджати? Ти ніби сама не знаєш, як воно в нашому житті. Повія не має права вимагати, вона має право лише страждати.

10

Проте не тільки повія, а й кожна знедолена людина шукає собі заступника й оборонця. Я, поет Кастру Алвіс, який помер сто років тому, встану з могили і вийду на площу мого імені і з моїм пам'ятником, щоб з трибуни, з якої колись звертався до рабів, закликати по-вій сказати своє гнівне «годі!»

11

Фірма «Сардінья і компанія» (капіталовкладення, фінансування, будівництво, оренда, нерухоме майно) купила велику територію біля підніжжя гори, з краєвидом на затоку, скориставшись пільгами, що їй уряд надає будовам, призначеним для розвитку туризму. На цій території мав вирости сучасний, зразковий архітектурний ансамбль з житловими будинками, готелями, ресторанами, магазинами, казино, супермаркетами, кондиціонерами, тропічними садами, спортивними басейнами, кемпінгами, словом, усім, чого потребує місто для комфорту своїх мешканців і для розваг приїжджиків.

Барвісті афіші закликали людей брати участь у цьому починанні — вкладати в нього капітал, одержувати акції, які буде покрито за двадцять чотири місяці. План ідеальний, прибутки гарантовані, пільги незліченні! Ставайте і ви власниками «Парку Баїя всіх святих»! Це найкраще вкладення капіталу на всьому північному сході. Ви зможете стати туристом, не виїжджаючи з Баїї: кожен акціонер матиме право двадцять днів щороку жити в одному з готелів ансамблю, платячи лише половину встановленої ціни для пожильців.

В найнижчій частині узбережжя стоять кілька бараків, занедбаних уже багато років. Житло для покидьків суспільства, прихисток капітанів пісків, парій. Для початку фірма вирішила зруйнувати ці бараки й повиганяти з них мешканців.

Вивчаючи цю ділянку в компанії інженерів, старий Іполіту Сардінья, великий багатій, здатний, на думку ділового світу, витиснути молоко з каменя, довго роздивлявся будови.

Досі вони були притулком для злодіїв і волоцюг, усілякої шпани і шахраїв? Чи ж треба зносити їх негайно, розчищаючи повністю територію, як вимагає один з інженерів? Старий Сардінья не згоден.

— Вони годяться тільки для борделів найнижчого гатунку, іншого призначення для них я не бачу,— категорично заявив інженер.

Старий мовчки вислухав цю ідею й вирішив нею скористатися.

12

Ухвала перевести зону на околицю не була вже такою несподіванкою, як це здавалося Асунті та її пожилцям. Якби вони уважно читали газети, то їх не заскочив би зненацька наказ про переселення, якого передав їм Акула й детектив Далму Кока під час ранкових відвідин. Але вони задовольнялися описами злочинів та світського життя, де знаходили достатню поживу для своїх емоцій. З одного боку, крадіжки, вбивства, насильство, сльози, скрегіт зубовний; з другого — свята, прийоми, бенкети, сміх і флірти, шампанське й ікра.

— Одного дня я ще покуштую цієї ікри...— заявила Марія Огніна, прочитавши докладний опис обіду в мадам Тете Мускат. — Шампанське мене не захоплює, я вже пила його в пампасах.

— Місцеве шампанське нічого не варте. Справжнє шампанське — це французьке, і тобі воно й не снилося,— докинула Доротей.

— А ти пила його, принцесо?

— Так. Під час гулянки в палаці полковника Жарбаса з Ітабуни. Воно все в бульбашках, таке враження, ніби ти п'єш саму піну.

Вони обговорювали бали з шампанським й ікрою, нехтуючи сторінками, на яких писали про серйозні речі.

Тож звідкіля їм було знати, що власті, відповідальні за охорону моралі, спільно ухвалили переселити повій з Баррокіньї до Ладейридо-Бакаляу.

13

— Тисячі моряків! І всі платять доларами. Ви про це подумали?

Двоє сеньйорів пробігають очима повідомлення на першій сторінці вечірньої газети — безперечно, ідея ця здається непоганою.

— А що ви, власне, пропонуєте?

Той, хто заскочив би купити сигарет чи сірників у «Бар обранців» — відоміший серед численної клієнтури під назвою «Бар повій», у кварталі Масьєл — і кинув би на них, трьох сеньйорів у краватках і в капелюхах, побіжний погляд, міг би сприйняти їх за ділових людей і якоюсь мірою не помилився б.

А проте, якби випадковий клієнт сів за сусідній столик випити кухоль пива і пильно приглянувся до трьох підприємців, то він одразу б їх упізнав — детектива Далму Гарсію, агента таємної поліції Ніколау Рамаду-Молодшого та комісара Лабана Олівейру, того, що не відмовиться облагодити вигідне дільце, коли трапиться така незвичайна нагода, як оце тепер. Не менше трьох військових кораблів північно-американської ескадри, що проводила маневри в Південній Атлантиці, на кілька діб кинуть якір у порту Баїї. Тисячі моряків, що зйдуть

У. Ядамсурен.

Щира розмова. Гуаш.

О. Цевегжав.

Приборкання аргамана. Олія.

на берег, і в кожного повні кишені доларів — як могла в маленькому мозочку Акули зародитися така чудова ідея?

— А що, як нам трохи розширити торгівлю? — закинув детектив Далму.

— Розширити? А як саме? Думаю, ти не збираєшся продавати амулети і берімбау⁶ в зоні. Це справа базарників, та й не варта заходу.

Комісар не вловив, куди хилить детектив, а проте це було неважко, беручи до уваги пропозицію поліцейського, який відповідав за сектор наркотиків.

— А хто говорить про амулети й берімбау? Я маю на увазі сигарети...

— Сигарети? — Акула робить над собою величезне зусилля, щоб збагнути, що хоче цим сказати детектив, і йому здається, ніби він розуміє, що й до чого:— Ага, я вже знаю; ти хочеш обміняти збуджувальні засоби на пачки американських сигарет, так? Теж непогано, американські сигарети — все одно, що гроші в кишені.

Очевидно, від Акули годі чекати швидкої й блискучої реакції, але комісар — чоловік розумний і досвідчений. Детектив витер з чола піт і стишив голос:

— Сигарети з травицею. З маріхуаною.

— Он воно що!

Вони мовчки обмірковували цю пропозицію. Продавати на вулиці маріхуану неможливо. Цей товар вимагає торгівлі з-під поли, подібна комерція вигідна, але досить складна. Обговорювати це в барі не годиться, подумав комісар і підвівся:

— Ходімо звідси. Це треба обміркувати в спокійній обстановці.

Тисячі моряків! Акулі з радості аж танцювати хотілося. Виходячи, він трохи не збив з ніг на порозі якогось відвідувача і, страшенно задоволений, засміявся йому в обличчя:

— Що, не подобається? То не лізь сюди!

14

Ніколау Акула, чоловік років п'ятдесяти, гладкий, нехлюйний, у чорному капелюсі, насадженому на вузьку голову, в пом'ятому піджаку, в штанах, що могли замінити підсаку при ловлі раків, з револьвером, який випинався з-під плаща, щоб викликати пошану,—де б він міг і служити, як не у відділі, що відає релігійними культами та громадською мораллю?

Він був маленьким тираном у зоні, що здирає гроші із звідників і звідниць, хазяїв і хазяйок будинків розпусти та притонів, кабаре та барів. Пив і їв задурно, вибирав собі жінку для розваги, погрожував, переслідував. Горе було тій, яка наважувалася відхилити запрошення Акули, вона дорого розплачувалася за свою зухвалість. Навіть на таких, як Тереза Батіста, він не втрачав надії, хоча вона не тільки відхилила залицяння поліцейського агента, а й виставила його на посміховисько в «Квітці лотоса», де було повно відвідувачів.

— Зарубай собі на носі! Коли мені захочеться поцілуватися із

⁶ Берімбау — невеличкий бляшаний духовий інструмент.

свинкою, то піду до свинарника.— Втомлена приставаннями й погрозами Акули, Тереза не тямила себе зі злості.

Порівняно з Акулою, детектив Далму (Кока) Гарсія був справжнім денді в добре пошитому модному костюмі, сірому капелюсі. Проте обидва поліцейські різнилися між собою тільки віком і одягом, у всьому іншому вони були однакові. Дарма, що молодий і елегантний, детектив мав гіршу славу.

Щодо комісара Лабана Олівейри, то краще не наводити його послужного списку. Незважаючи на порівняно скромну платню, він швидко багатів. Ніколи не гребуючи доброю комерцією, він уже двічі попадав під слідство, але щоразу виходив сухим з води. Залишився він незаплямованим, якщо вжити це слово, не дуже поширене в поліції, і в зоні, де стався страйк замкненого лона, про який тут, у загальних рисах, доведеться розповісти, оскільки в нього втрутилася Тереза Батіста.

15

Саме так, втрутилася. Живучи в квартирі Вівіани, Тереза могла не боятися виселення. А проте за свідченням очевидців, вона стала найзавзятішою й найкрикливішою баламуткою. А на думку Акули — навіть головною призвідницею.

Славу скандалістки, вітрогонки й грубіянки вона привезла сюди ще з сертану. Ніхто не питав її думки, то чого ж вона полізла не в свою справу? Просто в неї була манія співчувати іншим, не терпіти несправедливості, виявляти непокору, бунтарство. Яке право має повія не підкорятися законним властям, не боятися поліції, влаштовувати страйк? Де ж це таке видано? Кінець світу, не інакше!

Чи не перестаралися газети, викликаючи паніку, підбурюючи людей і сприяючи, таким чином, загальному непослуху, коли вони закликали виселити всіх повій до Ладейри-до-Бакаляу?

Страйк замкненого лона — ось як преса назвала цей рух. Ця назва пішла від благочестивої звички повій відмовлятися приймати чоловіків раз на рік — з півночі чистого четверга, коли вони «замикають лона», щоб знову відімкнути його лише в суботу опівдні, перед великоднем. Цього звичаю вони ретельно додержували.

16

Бакалавр Еліу Котіас, «джентльмен у поліції», за влучним висловом репортера Лулузінью, не міг приховати свого роздратування:

— Де ви були, чим, у біса, займалися?

Акула бурмотів щось на своє виправдання, комісар Лабан волів мовчати, втупивши в начальника підкреслено байдужий погляд. «Нікчемний бакалавр, синочок букініста, вайло. Не підвищуй на мене голос, бо я цього не терплю». Очі комісара, нерухомі й згаслі, викидали в нього тремтіння. Начальник пом'якшив тон, щоб віддати наказ:

— Я хочу бачити жінок тут. Зараз же. Всіх. Беріть автомобіль радіопатруля і привезіть їх. Побачимо, переїдуть вони чи ні.

Ідучи з Акулою до дверей, комісар почав визивно насвистувати.

Вони приїхали всі, їх було шість, й аудієнція тривала буквально кілька хвилин. Бакалавр, розходившись, грюкав кулаком об стіл. Що вони собі думають? Що в Баїї немає більше влади?

— Ніхто ж не погоджується перебиратися в такі розвалюхи, там усе згнило: підлога, шпалери, стіни,—наважилася сказати Акасія, сивоголова, сліпа на одне око хазяйка пансіону.— І сморід такий, що аж страх.

— Ось у мене висновок санітарної комісії, де сказано, що будинки ті відповідають усім вимогам гігієни. Чи, може, вам хотілося б жити в палацах від Корредора до Віторії, Барри й Граси?

— Але ж, докторе...—почала несміло Асунта.

— Помовч! Я викликав вас сюди не для того, щоб вислухувати ваші пусті балачки. Житло це чудове, схвалене санітарною комісією і поліцією. Нема чого зволікати. Даю вам строк до завтрашнього дня. Якщо завтра увечері в Баррокінії буде діяти бодай один пансіон, тоді начувайтесь. Щоб не нарікали. Я вважав своїм обов'язком вас про це попередити.

17

Увечері, проїжджаючи містом, бакалавр Еліу Котіас завернув до поліції, щоб дізнатися, як іде переселення.

— Де комісар Лабан?

— На обході, докторе.

— А Ніколау?

— Також. Вони пішли разом.

Звісно, щоб простежити за операцією. В машині чекала Кармен. Вони їхали на вечірку до депутата — туди запрошено кілька обраних пар. При думці про близьку зустріч з Бадою Котіас посміхнувся. Напередодні він назвав її танагрською статуеткою, а сьогодні скаже: ти — загадкова Джоконда Леонардо. От тільки не треба пити віскі, краще обмежитися кухлем пива.

Щоб виграти час, він звелів шоферові скоротити дорогу. Машина мчала глухими вулицями, світло фар вихоплювало з п'янки жінок, що чигали на чоловіків, ще інші стояли на дверях будинків. Кармен з цікавістю розглядала їх.

— І ці жінки тепер залежать від тебе, так? Мій Еліу, король блудниць. Як це смішно!

— Тут нема нічого смішного, це дуже важлива і відповідальна посада.

Машина вїхала у квартал Байша-дос-Сапатейрос і звернула до Назаре.

18

В царстві бакалавра Еліу Котіаса, начальника відділу релігійних культів та громадської моралі, пожвавлення — нормальне явище. В лабіринті погано освітлених вулиць жінки шукають клієнтів, пропонують себе, принаджують, переконують. Деякі повії з розмальованими обличчями вирушають на вулицю Чіле, де в готелях

звичайно зупиняються фазендейро й комерсанти, які прибули з внутрішніх районів країни.

У годину найбільшого пожвавлення деякі цікаві аристократки в товаристві чоловіків і коханців блукають вулицями зони проституції, збуджуючись від видовища розпусти, напівголих жінок, чоловіків, які заходять до будинків.

Тереза Батіста і детектив Далму Гарсія, прийшовши з різних пунктів, опинилися одночасно біля під'їзду закладу Вави.

Проходячи в парадні двері, поліцейський затримав погляд на жінці: це ж танцівниця самби з «Квітки лотоса», гарненька смаглявочка. Невже ця незвичайна скромниця й облудниця, як сказав про неї колега Акула, тепер заробляє на хліб у найбільшому закладі Баїї? Що сталося? Днями детектив Далму Кока перевірить твердження Акули, сьогодні йому ніколи — до Вави його привела важлива справа.

19

Вава займав чотириповерховий будинок. Він керував закладом, не встаючи з інвалідної коляски. Усе життя цього горбаня з величезною головою і всохлими в дитинстві ногами зосередилося в недовірливих, гострих очах та у великих, надзвичайно міцних руках: він роздушував у пальцях ліщинові й волоські горіхи. Майже завжди поруч нього був Амадеу Местре Жеге, колишній боксер, який підтримував у закладі порядок і вивозив Ваву на верхній поверх під час об'язкового щоденного обходу.

З дванадцятої дня до четвертої ночі в закладі завжди було людно. Хоч жінок тут було чимало, але клієнтів приходило ще більше, вони заповнювали хол і чекали своєї черги, попиваючи напої, які розносили ввічливий слуга на прізвисько Грета Гарбо. Якщо Вави не було в цьому залі, то він був у просторій і комфортабельній квартирі на другому поверсі, що правила водночас за кабінет і спальню: широке ліжко, ванна, письмовий стіл, радіоприймач, програвач, пластинки, божниця, де сидить Ешу Тірірі. Без заступництва Ешу Вава вже б давно вилетів у трубу, бо багато хто вперто зазіхав на його гроші.

В тому числі й поліція. Хоч комісар Лабан та десятки агентів регулярно, щомісяця, діставали хабара, вони користалися найменшим приводом ще щось урвати. Від поліції можна було чекати всього.

Одного разу за фальшивим доносом, ніби в закладі продають наркотики, поліцейські перевернули догори дном весь дім і заарештували Ваву. Щоб вийти на волю, йому довелося пожертвувати п'ятирічним заощадженням, зібраним тостан⁷ по тостану для купівлі ще одного будинку навпроти. Зате Ешу вчасно застеріг його від Алтаміранду, агента поліції й торговця наркотиками; нині, на щастя, він уже на тім світі — з Тірірі жарту погані.

Підлість поліції, зрадливість жінок. Вава закохувався не так уже й часто, але це виходило в нього завжди несподівано, і він зовсім утрачав розум, як дитина. Починалося з залицання в душі солоденьких романів, потім він поселяв свою обраницю в квартирі на другому

⁷ Тостан — старовинна португальська монета

поверсі, звільняючи її від роботи, засипаючи дарунками. Скільки з них його обкрадали? Майже всі — бісове поріддя, невдячні шлюхи. Вони й спали з ним, щоб тільки більше вкрати. Через одну з них, Анунсіасан де Крату, худу й високу, завжди усміхнену мулатку, він мало не згубив себе. Вона здавалася йому втіленням доброти. І ось одного дня, знаючи, що він не може встати з ліжка без сторонньої допомоги, вона раптом заявила, що вирішила повернутися додому — цього ж ранку, прямо звідси, тільки забере гроші, сховані в письмовому столі, вчорашню виручку. Розпусниця реготала йому просто в вічі: цієї ранньої пори, коли всі спали, в тому числі й Местре Жеге, гукати на допомогу було б марно. Вава бачив з ліжка, як вона нишпорить у столі.

Де взялася в нього сила, щоб зісковзнути з ліжка й поповзти по підлозі? Як він зумів спіймати її, вхопити за ногу своєю залізною лапою? Коли прибіг Местре Жеге, він уже повалив її й душив за горло. Якимсь дивом він не задушив її насмерть. Хто дав йому на це силу? Ще й питаєте! Хто ж іще, як не Ешу, котрий сидить у божниці перед тарілкою й склянкою?

— Я хочу поговорити з вами віч-на-віч, — заявив Далму Гарсія. «Хочеш здерти з мене гроші», — подумав Вава.

20

З трьох компаньйонів нового об'єднання, покликаного приймати, захищати й веселити героїчних захисників західної цивілізації під час нетривалого заходу в порт Баїю, детектив Кока був, безперечно, найбільшим дурнем.

Він сів у крісло перед письмовим столом і виклав усе хазяїнові закладу, навіть не попросивши усунути Амадеу Местре Жеге, свідка переговорів. Верблюди⁸, розсіяні по всій зоні, продаватимуть морякам флакончики збуджувального еліксиру, виготовленого Ероном Мадругою, знайомим Акули. Тут співробітництво Вави непотрібне, він потрібен для іншого, куди прибутковішого діла: в той час, як на вулицях ітиме жвава торгівля еліксиром, довірені люди в закладі пропонуватимуть клієнтам по доступній ціні сигарети з найкращої бразильської коноплі.

— Ви хочете продавати маріхуану тут, у моєму домі?

Та воно не зовсім так. Далму відповідальний за велику кількість замовленої вже травички, яка поступить завтра ввечері й через те шукає надійного місця, де б її можна переховати, поки вдасться пустити в роздрібну торгівлю. Кораблі прибувають через кілька днів; коли саме, ніхто не знає, це військова таємниця. Найпевніше місце — квартира Вави. Хіба там немає сейфу, вмонтованого в стіну? Авжеж, Вава поставив його після випадку з мулаткою Анунсіасан де Крату. Будинок великий, тут завжди повно людей, сховок ідеальний. Потім можна буде спокійно розподілити товар між агентами, які його продаватимуть. Серед звичного пожвавлення ніхто не помітить, скільки маріхуанників вештатиметься в закладі — тихих, скромних, зовсім не зацікавлених у тому, щоб привертати до себе увагу, муляти очі.

⁸ Верблюд — прізвисько тих, хто зв'язаний з поліцією.

— Зберігати в моєму домі? В моїй квартирі? — Очі Вави, здавалось, ось-ось вискочать з орбіт. — Це божевілля! Я ні за що не дозволю!

На щастя, в цю хвилину детектив Гарсія ще володів собою, його ніздрі ще не роздimalися від нестямної люті. Пізніше все було б інакше, навіть присутність Амадеу Местре Жеге не утримала б руку таємного агента, звиклого одним ударом затикати всім рота.

Амадеу Местре Жеге виступав усього в тридцяти поєдинках любительської і професійної категорії, програв двадцять шість за кількістю очок, з дуже великою перевагою, виграв чотири нокаутом — йому вдалося влучити суперника в підборіддя й грудну клітку. Смертельним ударом. Але, щиро відданий Ваві, чи заступився б він за нього, якби Далму надавав хазяїнові ляпасів на його очах? Чи наважився б виступити проти детектива? Це відомо тільки одному господарю.

Далму обмежився погрозами. Подумай не раз і не два, перш ніж відмовити людям з поліції в маленькій послугі. Хіба він не чув наказу про виселення? Це цілком серйозно, прийшла вказівка згорити й на її виконання дається кілька днів. Завтра переїжджають жінки з Баррокіньї до Ладейри-до-Бакаляу. За ними квартал Масіел. Борделі, розташовані тут, переїдуть у старі халупи кварталу Пілар, усього дві чи три з них придатні для житла. Будинки розпусти з центру переводять до підніжжя гори. Той, хто буде в милості в поліції, дістане пільги й переваги, але горе тому, хто попаде в чорний список! Хазяїн такого великого й добре поставленого діла, як Вава, повинен жити мирно з поліцією. Далму Кока повернеться завтра наприкінці дня, щоб уточнити деталі. Тоді ж він принесе й травичку.

Поклавши в кишеню дві пачки американських сигарет, демонстративно виставлених на письмовий стіл, детектив пішов. Стривожений Вава похнюпив голову: що його робити?

Переселення завдало б йому непоправної шкоди. Не тільки тому, що довелося б розпрощатися з закладом, але також тому, що рента від його будинків, які він геть усі здавав в оренду за високу ціну найповажнішим у світі пожилцям — зізникам і зізницям, знизилася б до звичайного рівня. Отож єдиним виходом буде взяти на схов маріхуану, щоби бодай що-небудь урятувати від повного банкрутства. А якщо це все-таки зрада? Пастка поліції? Вони привезуть маріхуану до нього на квартиру, а потім зроблять обшук, спіймають його на гарячому й поквитаються з ним раз і назавжди. Краще, мабуть, усе ж такі спитати поради в Ешу. Завтра він звелить покликати жерця Натівідаде.

Грета Гарбо з'явився на порозі кімнати:

— Там до вас прийшла одна жіночка. Вона хоче з вами поговорити. Її звати Тереза Батіста.

21

Глянувши на відвідувачку, він одразу ж закохався в неї. Раптовий спалах пристрасті? Любов з першого погляду? Можна сказати, що так: вродливу, з золотозубою усмішкою, він побачив її вперше. А можна сказати, що й ні, оскільки вона вже не раз з'являлася йому

в снах, хвилювала його уяву, як... небесне видіння. Зрештою, як воно є насправді, розсудить Ешу.

Розповіді про Терезу Батісту він чув уже не раз: про випадок з толедським кинджалом, про лють іспанця Рафаеля Ведри, обманутого Ошоссі, про те, як утрючання Терези врятувало життя Марії Огніні й водночас дозволило втекти ревнивцеві — два вчинки, похвальні в кодексі зони. Йому переказали також її зухвалу відповідь на домагання Акули. І все ж вона виявилася набагато вродливішою, ніж про неї розповідали. Схвильований Вава відразу ж забув про візит Далму Гарсії, про всі свої прикраси й клопоти. Він повторив Местре Жеже наказ привести завтра жерця Натівіаде. Після випадку з Анунсіясан де Крату краще питати в Ешу порад в амурних справах. Його оточують самі заздрісники й підступники. Тому треба тримати кругову оборону.

— Заходь і сідай.

Висока й струнка — ах, боже мій! — вона пройшла через кімнату. Сіла на той самий стілець, де щойно сидів детектив. Величезні ручиська каліки заходили ходором, коли вона присунулася ближче. Що привело її до нього?

— Сеньйор чув розмови про переведення зони?

Її ніжний голос ще більше посилив враження чарівного видіння. Блискучі чорні очі на спокійному, з легкою тінню зажури обличчі, пишне волосся, розпущене по плечах, стрункий стан, шкіра кольору міді, в рухах грайливість. Схвильований Вава погано розчув запитання. В Баї ніхто не називав його сеньйором, навіть ті, хто боявся його, а таких було немало. Як же звертатися до неї?

— Називайте мене Вавою, а я вас Терезою, так буде краще. То про що ви мене питали?

— Я питала, чи чули ви розмови про переведення зони?

— Якби й не чув, то ви щойно самі про це повідомили.

— Заклади Баррокіньї дістали строк до завтра, щоб перебраться в Ладейру-до-Бакаляу. Ви знаєте, в якому стані там халупи?

— Та дещо чув.

— А знаєте, що й іншим теж доведеться туди переселятися? Знаєте, де відвели місце кварталові Масіел?

— Знаю, в Піларі. Ви засипали мене стількома запитаннями, що я дозволю собі запитати й вас: до чого вся ця розмова?

— Жінки Баррокіньї не збираються нікуди переселятися.

— Гм. Не збираються, кажете?

Вава одразу ж прочумався від романтичного чаду, який охопив його після появи Терези, й запитально втупився в неї. В душі у нього ворухнулася недовіра. Він перепитав:

— Тобто як не збираються?

— Вони залишаться там, де жили й досі, в Баррокіньї.

— Хто це вам сказав? Стара Акасія? Асунта? Мірабел? На те, що каже Мірабел, ніхто не зважає. То стара Акасія не збирається виконувати наказ?

— Саме так. Й інші теж не збираються.

— Поліція влаштує їм веселе життя!

— Ми вже чули про це.

— Вона вижене всіх звідти в три вирви.

— Виселяють не тільки жінок. У Бакаляу не піде ніхто, навіть коли вони опиняться на вулиці.

— Або ж у в'язниці.

— Якщо їх туди й запроторять, то не надовго. Ось у цій справі я до вас і прийшла.

— В якій саме?

— Кажу, що після Баррокінї настане черга Масіела. Скажіть, якщо це не таємниця, чи сеньйор... Пробачте: чи ви... збираєтеся переселитися?

Вава не зводив з Терези допитливих і недовірливих очей, очей, у яких зосередилося життя всього його немічного тіла. Чому вона не просто гарна? Їй треба бути ще й мальованою красунею, господи боже мій!

— Якщо мені допоможуть, то, звичайно, ні.

— А якщо не допоможуть? Мірабел віддала комісарові Лабану усі свої гроші, він поклав їх у кишеню, а її покинув напризволяще, і тепер вона мусить перебиратися разом з усіма.

— Якщо мені не допоможуть? Тоді я не знаю, що й думати.

— Але якщо ніхто не переселиться, га? Ви думаєте, що поліція зможе переселити силоміць, якщо ніхто не підкориться? А по-моєму, не зможе.

Не підкоритися поліції — що за божевільна й безглузда думка! Але якщо вдалося б відстояти колишню зону, залишити її там, де вона існувала стільки років, це було б прекрасно. Думка хоч безглузда й божевільна, проте спокуслива.

— Скажіть мені одну річ: ви впевнені, що поліція зачепить заклад Тавіани, якщо їй протегує стільки впливових осіб?

— Сумніваюся.

— От бачите. Я теж сумніваюся. Сум-ні-ва-ю-ся! Можна виселити всіх, але не Тавіану. Не розумію, чому ви встряєте в цю справу, говорите так, ніби працюєте в Баррокінї або тут. Чому?

— Тому, що я скуштувала вже всякого лиха й знаю, що коли люди не будуть боротися, вони нічого не досягнуть у житті.

Чинити опір поліції — думка ця безглузда й божевільна. А втім — хто знає? А от хто знає — Ешу, батько і заступник!

— Завтра опівдні я дам вам відповідь. Я подумаю.

— Рівно опівдні я знов прийду до вас. На добраніч, Вава.

— Ви вже йдете? Може, чогось вип'єте? Ковток лікеру? У мене є дуже смачний, з какао й фіалки. Поговоримо трохи.

— У мене є ще деякі справи в місті.

— Ну, тоді до завтра. Опівдні. Ви пообідаєте зі мною, добре? Скажіть, які страви вам найбільше подобаються?

— Які будуть. Вельми вам вдячна.

Вава дивився, як вона підводиться, господи боже ж ти мій! Усміхнена Тереза почала прощатися. Рука Вави схожа на безформну лапу. Але з якою делікатністю вона торкнулася кінчиків Терезиних пальців! Їй мало, що вона гарна, вона вигадує ще якісь безглузді ідеї. Вава, не втрачай розуму, будь обережним, згадай про Анунсіасан де Крату. В грудях у нього палахкотіла справжня пожежа, як він міг бути обережним? Остерігаючись кохання, він безнадійно закохався в Терезу Батісту.

Колись повнотіла й гарна мулатка, прозвана Пауліною Безпутницею або Пауліною Бучею, обрана Королевою карнавалу і коронована в Карнавальному клубі на богиню музики й ліричної поезії Евтерпу, чия позолочена колісниця їздила вулицями міста, а тепер показна з себе звідниця Пауліна де Соуза, вельмишановна дона Пауліна, з плином часу перетворилася на гладку й спокійну хазяйку чотирьох пансіонів дівчат у Пелоурінью й Табоану. Наймогутніша фігура в зоні після Вави, вона мала вплив на численних людей. Жіноцтво поважало її: дона Пауліна сувора, проте нікого не кривдить, не так, як інші, які п'ють кров з людей.

Дона Пауліна де Соуза, хоч сама й порушувала закон, інших змушувала йому коритися. Добра й чуйна, вона не кидала жінок у біді, але не терпіла не порядку в стінах своїх пансіонів. Розпусті, кашасі, маріхуані й порокам тут не місце. Хто з цим не згоден, хай забирає свої манатки і йде, куди хоче.

Зійшовшись з Аріосту Алву Ліріу, скарбником префектури, високим і худим метисом, освіченим і манірним, дона Пауліна готувалася до заслуженого відпочинку. На ім'я Аріосту вона придбала будинок і деякі землі в Сан-Гонсалу-дус-Кампус, звідки була родом і де збиралася прожити решту життя. Коли через п'ять років Аріосту Алву вийде на пенсію, вона відпродасть пансіони, — охочих купити їх знайдеться багато, — щоб жити собі з коханцем, як з законним чоловіком.

Лише дві речі засмучували й дратували Пауліну, і одна з них — це її чоловік Телемаку де Соуза, перукар за фахом і п'яничка за покликанням. Цей упертюх і досі не піддавався могутнім чарам, які насилала на нього Пауліна, зв'язана з людьми Іфа, страшними чаклунами. Перукар побував уже у двох автомобільних аваріях, в одній з яких загинуло троє людей, а в другій двоє — вцілів лише він один. Потім він захворів на тиф, лікар уже назвав його стан безнадійним, але він так і не вмер. Напившись кашаси, він по дорозі із Ітапаки впав у море і, хоч не вмів плавати, все-таки не втонув. Він народився в сорочці, а того, хто народився в сорочці, береже Ошала. І все ж дона Пауліна не втрачала надії побачити себе вдовою й нареченою.

А ще їй шкода було грошей, витрачених на поліцію. Вона вела свої справи зі зразковим порядком, не експлуатувала неповнолітніх, не перепродувала наркотики, не допускала скандалів у пансіонах і через те почувалася обікраденою, бо доводилося брати з заощаджень, призначених для обробітку земель у Сан-Гонсалу-дус-Кампус, щоб затицати пельку таким, скажімо, типам, як Акула.

От і сьогодні цей монстр приходив до неї, щоб узяти гроші на забезпечення відповідного прийому американських моряків. Загрожував виселенням. Якщо Пауліна хоче залишитися в Пелоурінью, хай готує капшук, бо це коштуватиме досить дорого, й однаково повної гарантії дати їй він не зможе. Цього разу наказ іде прямо від уряду: вигнати всіх повій із центру міста.

Тепер я побачу, чого вартий ваш святий кандомбле. Якщо комусь буде потрібна допомога, йому доведеться чимало витратити грошви. Готуйтеся до цього заздалегідь.

Дону Пауліну де Соузу з Терезою Батістою познайомила Аналія, дуже приємна і спокійна дівчина, яка цілий день могла співати сумні пісні штату Сержіпе, мов та пташка. Вона була родом з Естансії, постійно згадувала річку Піауїтінгу, Золотий водоспад, старий міст; Тереза подружилася з нею в «Квітці лотоса», й вони разом згадували сумний парк, величезний місяць і мертвий сезон. До речі, ім'я доктора ніколи не вимовлялося: Тереза ревниво зберігала пам'ять про недавні дні веселості й любові.

Мешканка одного з пансіонів колишньої Королеви карнавалу, того, де були справжні квартири, Аналія запросила Терезу на обід. Після цього Тереза досить часто приходила до неї, і дона Пауліна полюбила цю дівчину-сертанку з вишуканими манерами й гарною мовою. Побачивши її, дона Пауліна веселіла: буде розвага на цілий вечір. Аналія сказала їй під секретом, що Тереза була коханкою одного багатія в Сержіпе. Якби вона не була така дурна, то тепер могла б жити, як королева — старий був закоханий у неї по вуха, божеволів за нею.

Побачивши Терезу, дона Пауліна, хоч і була зайнята своїми справами, все ж таки не відіслала її:

— Побудь зі мною, розкажи, що тебе привело. Тобі потрібні гроші?

— Ні, дякую. Справа зовсім не в грошах. Завтра пансіони Баррокінь повинні переїхати на нове місце.

— Це свавілля, самоуправство. Сьогодні сюди приходив такий собі Акула. Він дере з людей гроші вже в рахунок переїзду.

— Але пансіони Баррокінь не збираються нікуди переїжджати. Дона Пауліна витріщила на Терезу очі:

— Що? Вирішили не підкорятися розпорядженням властей? А хто відповідатиме за наслідки?

— Всі, якщо всі вирішать залишитися на місці. Я вже говорила з Вавою, гадаю, він нас підтримає.

— Поясни докладніше, серденько.

Тереза пояснила ще раз. Змусити до переселення кілька пансіонів дуже легко, але зовсім не легко буде поліції переселити цілу зону, якщо ніхто не захоче переїжджати. Баррокінья вирішила не перебиратися.

— Не підкоритися? А поліція...

Так, поліція застосує силу, буде погрожувати. Але непослух виявить не тільки жіноцтво — клієнти теж не захочуть іти в халупи Бакаляу.

— Це правда.

Отже, пансіони кварталу Масіел теж вирішили не переїжджати, Вава дасть відповідь завтра, але Тереза ладна побитися об заклад, що він їх підтримає. Так само й пансіони Пелоурінья, і пансіони Табоану, якщо дона Пауліна погодиться. Все залежить від неї.

— Це божевілля! Ми тільки й уміємо, що набивати кишені поліцейським агентам. Акула, цей нікчема, вже починає правити гроші...

— А якщо це не допоможе? Мірабел заплатила, але гроші її пропали — ніщо не допомогло.

У розпал розмови з'явився Аріосту Алву Ліріу, головний її компаньйон. В молодості він бавився в профспілкову діяльність, брав участь у страйку. В нього був добре підвішений язик, і він виголошував палкі промови на парадних сходах муніципального палацу; страй-

карі йому гаряче аплодували. Від слів Терези в нього залишилися приємні спогади, і він цілком схвалював думку про опір, який може дати позитивні результати.

Та дона Пауліна де Соуза була жінка обачлива й не схильна приймати покvapливі рішення. Тереза чекала, потерпаючи в душі, що дона Пауліна не підтримає її пропозицію. Якби дона Пауліна і Вава висловили свою згоду й дали відповідні розпорядження, ніхто б не переїхав, уся зона, жінки Баррокіньї залишилися б там, де вони досі жили.

— І справа для багатьох із них розв'язалася б сама собою! — прошепотіла вона.

Дона Пауліна де Соуза вирішила почути думку божества, свого наставника. Приходить завтра, сказала вона Терезі. А вам, сеу Аріосту, не треба втручатися в цю справу, інакше можете зашкодити своїй репутації в префектурі.

23

Наступної ночі Алмеріу дас Невес, танцюючи з Терезою у «Квітці лотоса», відчув, що вона чимось стурбована. Він чотири дні не бачив її, бо пролежав з грипом і, як тільки встав з ліжка, прийшов до кабаре. Тереза зраділа йому.

Танцюючи з ним румбу, вона розпитувала, чи є якісь новини про Жеребу. На жаль, нема нічого нового. Він знайшов контору фірми, що наймала тоді моряків на прохання капітана корабля. Йому пообіцяли повідомити, коли будуть якісь новини. Просили, щоб він дав номер телефону. Телефон у нього не було, і він сказав, що приходитиме час від часу сам. «Я вже побував там двічі, але й досі немає нічого». «Бальбоа», певне, пішов іншим маршрутом, ці панамські судна не дотримуються якогось певного курсу, вони плывуть туди, де є вантаж, пояснив йому іспанець Гонсалес, експедитор фірми. Терезі залишається тільки терпляче ждати, уповаючи на бога.

Алмеріу хоче знати, що вона робила протягом цих днів. Тереза вся напружена, ні танець, ні розмова не можуть її заспокоїти:

— Знаєш, з ким я сьогодні обідаю? Сумніваюся, щоб ти відгадав.

— Цікаво, з ким?

— З Вавою.

— Вава? З Масіела? Це ж дуже підозрілий тип. Ти давно зв'язалася з ним?

— Тільки-но познайомилася... Я зараз тобі поясню...

Але Тереза не встигла нічого пояснити. Хтось бігом піднявся по сходах і, ставши на порозі, вигукнув, важко відсапуючись:

— В Баррокіньї заварилася каша!

Вирвавшись із рук Алмеріу, Тереза помчала вниз. Комерсант кинувся слідом за нею. Він нічого не розумів, але не хотів кидати Терезу саму. На площі Кастру Алвіса булолюдно. З боку Баррокіньї долинали виття сирен поліцейських машин. Тереза скинула черевики, щоб бігти швидше, не помічаючи, що Алмеріу, задихаючись, біжить слідом за нею.

Дійшовши до початку вулиці, Тереза побачила Акасію, котру тягнули двоє агентів. Вивергаючи прокляття й лайку, стара відбивалася як могла. Тереза кинулася їй на підмогу. З револьвером у руці Акула помітив танцівницю з «Квітки лотоса». Нарешті прийшла жадана година помсти! Ця шльондра зараз йому дорого заплатить за своєю бундючністю.

Акула крикнув поліцейському, показуючи на дівчину:
— Лови її, переймай, не дай утекти!

Тереза тримала в руках черевики. Крутнувшись на п'ятах, вона тицьнула шпильками в скроні поліцейського, намагаючись пробитися до Акасії, перш ніж ту запхнуть до машини. Акула кинувся вперед. Тереза опинилася затиснута між Акулою й поліцейським з подряпанним обличчям. Той ревів, пінячись із люті. Ти мені за все заплатиш, паскудо! Та в цю мить між ними проїхав закритий фургон з заарештованими, й перед Акулою раптом виріс кволий дідок у білому полотняному костюмі, м'якому капелюсі і з ціпком, прикрашеним золотом галкою.

— Забирайся геть, старий дурню! — заревів Акула й наставив на нього револьвер.

Дідок, не звертаючи уваги на крик, стояв між ним і Терезою. Агент штовхнув його, але він навіть не зрушив з місця. В цю хвилину підкотило таксі з Алмеріу, комерсант відчинив дверці й затягнув Терезу досередини. Вона протестувала:

— Вони забирають Акасію!

— Вже забрали. Ти теж хочеш за ґрати? Ти що, збожеволіла?

— Я ще ніколи не бачив такого побоїща. Бити жінок — які падлюки! — зауважив водій.

Марно шукали Акула і поліцейський, куди поділася Тереза. Зник кудись і дідок, не залишивши по собі ніякого сліду.

Остання машина з заарештованими покинула Баррокінью, сиреною прокладаючи собі дорогу в натовпі роззяв на площі Кастру Алвіса.

25

Вава швидко дізнався про ці події й, стурбований, чекав приходу жерця Натівіаде. Але той не міг покинути террейро протягом дня, щоб прийти й дати йому якусь пораду. Тереза завітала в обід, проте обіцяної відповіді не одержала:

— Я скажу вам лише після півночі. Вибачте, але це залежить не тільки від мене.

Детектив з маріхуаною поки що не з'являвся, але він міг прийти першої-ліпшої хвилини. Далму Кока брав участь в облаві в Баррокінї, Вава дістав про це докладну інформацію. Там була і ця красуня, але вона врятувалася. Чудом. Сидячи в колясці, Вава уважно стежив за розвитком подій.

У пекарні Тереза розповіла Алмеріу про те, що сталося у Баррокіньї. На думку комерсанта, Терезі не варто повертатися цієї ночі до «Квітки лотоса». На неї чатує поліція. Хіба вона не бачила, як лютував Акула, цей нікчема? Їй краще переночувати тут, у кімнаті Зеке-са. Але Тереза відхилила його пропозицію. Подивившись на хлопчика, що спав у новому ліжку, вона почала прощатися.

— Тоді дозвольте мені хоч провести вас аж до самого дому.

Ні, вона туди не йде, вона поки що не повернеться додому. Спершу вона повинна дістати відповідь Вави. Сьогодні, по півночі. Якщо заклад Вави не переїде, поліція залишиться з носом. «Я уявляю собі, який вигляд матимуть поліцейські агенти, звиклі легко виселяти й переселяти людей». Алмеріу не поділяв ентузіазму Терези. Навіщо їй у це втручатися, то не її справа, вона вже стільки настраждалася, навіщо ж їй шукати ще собі лиха?

— Ну, тоді я доведу вас до закладу Вави.

Коли Алмеріу зупинив таксі й запропонував Терезі руку, щоб допомогти їй висісти, вона сказала:

— Вельми вам вдячна, Алмеріу. До завтра.

27

Вава дивився на красуню, ледве стримуючись, щоб не освідчитися їй. Він закохався в неї з першого погляду, але волів зближуватися поволі, смакуючи кожну мить, кожне слово, кожен жест. Вава мав несміливе й романтичне серце. Проте в даному разі, коли до любові домішувалися інші інтереси, він не хотів виказувати свої почуття, не порадившись з Ешу.

— Почекайте трохи. Я знаю, що ви були в Баррокіньї під час переселення. Навіщо ви туди поїхали? Чому ви так ризикуєте?

— Я приїхала надто пізно, тепер доведеться починати все наново.

— Ви нерозважні. Але мені подобаються такі задержувати люди.

— Забрали понад двадцять жінок, серед них є хазяйки пансіонів і дівчата.

— І тепер вони сидять під замком. Саме цього ви й добивалися.

— А по-вашому їм було б краще покірно переїхати? Не зможе ж поліція тримати їх у в'язниці довіку!

З коридорів долинув несподіваний гомін, невиразний тупіт. Кроки, слова, сміх — сходами квапливо спускалося багато людей. Вава прислухався: що там таке? Гомін став сильнішим, як на нижньому, так і на верхньому поверхах. На дверях кімнати з'явився схвильований Грета Гарбо.

28

У кімнаті Вави жрець Натівіададе готував мушлі для ворожіння. Амадеу Местре Жеге сидів під стіною.

— Я послав по вас, мій батьку, — провадив каліка, — бо фортуна повернулася до мене спиною, і я хочу з вами порадитися.

На шиї Вави висіло чорно-червоне намисто, таке саме, як в Ешу. Треба розвіяти один сумнів, Ваві ще ніколи не потрібна була так його допомога. Якщо поліція захоче виселити дівчат з кварталу Масіел до Пілара й таким чином розорити його, то чи повинен він підкоритися, як завжди корився, чи має послухатися поради дівчини й відмовитися? Чи повинен він дати притулок дівчатам Баррокіньї? І як бути з маріхуаною, яку детектив хоче зберігати в його квартирі? Може, краще уникнути цієї небезпеки? А тут ще, як на лихо, застрайкували його дівчата, відмовляються працювати. Що скаже про це все Ешу? Що йому робити? Він пропаде, якщо не почує поради божества.

І нарешті, скажіть мені про дівчину, щира вона чи брехлива, можна їй довіряти, чи вона здатна на ошуканство й зраду? Я вже раз пригріб на своїх грудях змію. Якщо ця особа підступна, я її прожену та й по всьому. Але якщо вона така ж щира, як і гарна, тоді я найщасливіший чоловік у світі!

Жрець Натівідаде для початку помахав аджа. Потім проспівав низьким голосом:

Бара о бебе
Тірірі лонан.

З горбика землі у божниці Ешу Тірірі весело відповів:

Ешу Тірірі
Бара о бебе
Тірірі лонан.

Мушлі випорскують з руки Натівідаде, котяться й починають говорити. «Я не хочу тут бачити ніяких наркотиків». Ожили в руках жерця мушлі відповідають на запитання.

Я хочу бачити всі лона замкненими, чоловіки, озброєні мачете, не матимуть на кому зігнати свою злість. Якщо почнеться заворуха й навіть проллється кров, не страшно, однаково все перемелеться і з кварталу Масіел ніхто нікого не переселить, якщо його не покине Ешу. Ні тут, ні десь-інде. І хай поліція перестане переслідувати народ. Так звелів не хто інший як я, Ешу.

Жрець читає на мушлях грізний присуд: горе тій дівчині, яка прийме чоловіка, перш ніж розговляться в Баррокіньї! Горе тій хазяйці пансіону, хазяїнові закладу, які залишать двері відчиненими й захочуть порушити заборону Ешу!

Таку дівчину обсядуть болячки, з'їдять пранці, розіб'є параліч, нападе сліпота, проказа. Звідник чи звідниця помруть протягом місяця страшною смертю, терплячи жахливі муки.

А що ви мені скажете про дівчину? Її звуть Тереза Батіста, я хочу знати, щира вона чи тільки приховує свою підлоту й лицемірство під личиною такої вроди.

Ешу Тірірі змусив його замовкнути. Щоб вимовити ім'я Терези, спершу витри уста. Справедливішої людини немає ні тут, ні десь-інде. Але поки є час, відмовся від неї, вона не для тебе. З застромленим у грудях кинджалом Тереза купається в горі.

— Її точить якась недуга чи любовні муки?

— Любовні муки, смертельна недуга.

— Цю недугу можна вилікувати...

Щоб усе це здійснилося, Ешу зажадав козла й півтора десятка чорних курей. Потім звелів, щоб усі розступилися, бо він іде геть:

Забудь про дівчину, я наказую. Горе тій жінці, яка ослухається мене. Я повторюю: горе!

29

— Горе такий! — повторювали по всій зоні, від Баррокіньї до Карму, від Масіела до Табоану, від Пелоуріньї до Ладейри-до-Монтаньї.

— Горе такий! — передавалася погроза від імені Вави, дони Пауліни де Соузи, старої Акасії, яку кинули в тюрму.

— Горе такий! — лунав на всіх перехрестях зони голос Ешу.

30

Начальник поліції Еліу Котіас прокинувся рано й довго розмовляв по телефону з дядьком дружини. Він самовдоволено інформував старого про те, що переселення практично закінчено, меблі в Ладейрі-до-Бакаляу, пансіони в Баррокіньї закрито; довелося діяти залізною рукою. Родич відповів йому, що він не бачить підстав для хвастощів. Було б куди краще, якби жінки переїхали спокійно, без галасу, без повідомлень у газетах та ідіотських інтерв'ю. Не кажучи вже про знімки поліцейських грузовиків, які перевозять меблі.

Роздивляючись фотографію начальника поліції в ранковій газеті, Кармен, його дружина, уроджена Сардінья, зневажливо сказала:

— Чим не герой? Король Магдалин, що карає своїх підлеглих! Поліція зробила з тебе справжнього мужчину, мій маленький Еліу.

У кожному разі, попри ці незначні неприємності, начальник поліції міг пишатися вчорашніми подіями.

Бада, переглянувши ранкові газети, зразу ж подзвонила йому. Мій герою! Ти живий-здоровий? Розповіси сьогодні ввечері? Там, де завжди, о четвертій? Мій Бонапарте!

31

Приблизно об одинадцятій ранку Еліу Котіас вийшов з автомобіля біля будинку, де містився відділ релігійних культів та громадської моралі. Він розпорядився привести затриманих повій.

Чоловіків відпустили на волю на світанні, надававши їм потиличників. Їх трохи провчили, щоб більше не плуталися під ногами в поліції.

Зате добряче перепало негритянці Домінгас за хоробру поведінку під час облави й за опір поліції. Вона була вся побита, обличчя, таке гарне й приємне, перетворилося в темну безформну масу. А Марія Огнина, яка дряпалася й кусала Далму Коку, лиш розпалила апетит детектива, і серед ночі цей охоронець моралі вдерся до в'язниці. Марія Огнина спритно ухилялась од наскоків торговця наркотиками. Поліцейські реготали, підхожуючи чемпіона. Потім їм набридло, і вони повели його геть.

Начальник поліції Котіас, побачивши обличчя негритянки Домінгас, все в синцях, здригнувся від огиди. Жінка ледве стояла на ногах. Комісар Лабан зазначив про себе, як сполохано метушаться очі в начальника, цього слинька.

— Паскуда. Скандалістка. Приставала до всіх у в'язниці, довелося її втихомирити, інакше вона б нікому не дала спати. З цієї наволоччю не варто панькатися, — пояснив комісар.

Треба звикнути не звертати уваги на цю наволоч, вона не заслуговує співчуття, вирішив начальник поліції. Ні, він не може, в нього надто слабкі нерви. І він звелів випустити на волю всіх повій. У залі залишилися тільки хазяйки пансіонів. Бакалавр обійшов вишикуваних у ряд жінок — шістьох бідолах.

— Не хочете переселятися по-доброму, вас переселять силоміць. То навіщо ж упиратися? Зробіть крок уперед ті, хто, вийшовши звідси, негайно переїдуть на нове місце. Я вас негайно відпущу.

Він сподівався, що всі відгукнуться на його заклик. Але тільки одна Мірабел спробувала зрушити з місця, як раптом почувся голос старої Акасії:

— Ми не переїдемо. Навіть якщо ви посадите нас за ґрати, ніхто не піде гнити на цей смітник.

Начальникові поліції увірвався терпець, він грюкнув кулаком по столу і тицьнув пальцем в обличчя старої:

— Тоді ви гнитимете тут. Комісаре, звеліть відвести їх знов у камери.

— А на обід і вечерю звеліть усипати їм по десять ударів кожній лінійкою по руках, — запропонував комісар. — Це добре допомагає, їм одразу ж захочеться переміняти місце, от побачите.

Без дозволу, потираючи руки від надмірного задоволення, на порозі кабінету з'явився Акула.

— Кораблі американської ескадри вже в Ітапоані! Долари самі пливуть нам у руки!

32

Схвилюваний цією доброю звісткою, комісар забув наказати начальника карцеру всипати кожній хазяйці пансіону по десять ударів лінійкою перед видачею шматка черствого хліба й холодної юшки, опівдні і ввечері. Не те, що Акула, який завжди ретельно виконував свої обов'язки. Отож порушники наказу поліції уникли такого дійового методу лікування.

По дорозі Котіас розбудив детектива й повідомив йому приємну новину: американська ескадра прибула вже в Ітапоану, кораблі, навантажені доларами, наближаються до порту Баїя, друзяко, настала пора нам діяти. Триразове «ура» матросам і морській піхоті великої північної нації, чия присутність тут — честь для міста! Хай їх зустрінуть у Баїї вродливі жінки, привітні хазяйки готелів. На сторожі безпеки непереможних вояків стануть сили поліції, так гарно представлені в особі наших трьох героїв. Авжеж, вони також герої. Скористаймося нагодою, щоб віддати їм належне, скромним, але невтомним захисникам західної цивілізації від червоних і жовтих орд, від аморальності й корупції!

А як там з цією маріхуаною, детективе Далму, друже Кока? Напередодні Камоенс не прийшов на зустріч — певне, виникли якісь непередбачені перешкоди при передачі товару. Побачення призначене на вечір. Хай тільки посміє цього разу не прийти! Якщо він знов тягтиме kota за хвіст, почне огинатися, то попаде в буцегарню за торгівлю наркотиками, знов впливе давня справа, покладена під сукно, і тоді йому каюк.

Іди негайно, розшукай його, колего, компаньйоне, друзяко, знайди цього типа і священну травичку, бо така нагода для легкого заробітку, як тепер, хтозна, чи коли ще й трапиться.

33

В одній із нір Табоану агент таємної поліції Ніколау Рамада-Молодший, відомий під прізвиськом Акула, вів грошові розрахунки з Ероном Мадругою, славетним пернамбукським хіміком. Він мав сплатити йому половину вартості п'ятисот доз еліксиру.

Честолюбний науковець Ерон Мадруга, широко відомий у сертані і в деяких столицях, зацікавився хімією й фармакологією, відколи почав працювати в Ресіфе в лабораторії докторів Доріс та Паулу Лоурейру, дуже досвідчених фахівців.

Деякі ліки, виготовлені за власним його рецептом, здобули популярність серед сільського люду і в невеличких містечках північного сходу, добре розпродувалися на ярмарках та базарах. Еліксир «Грудний», випробуваний чудовий засіб проти будь-якої недуги бронх та легенів, ліквідував епідемію грипу в штаті Пернамбуку й вилікував багатьох хронічних сухотників у штаті Алагоас. Пляшечка «Дива Капіберібе» виганяла з тіла яку завгодно інфекційну хворобу, в тому числі рак і гонорею. Ароматний лосьйон «Квітка магнолії» вбивала гниди й воші, відновлювала волосся на будь-якій стадії облісіння, як про це засвідчували документи, в тому числі й фотографії, зроблені до і після лікування. Зрештою, якщо в когось і не виросла лев'яча грива, то він міг повернути ліки й одержати назад свої гроші. Не траплялося жодного випадку рекламації.

«Вибирайте колір свого волосся за кольором етикеток! Купуйте біляві, чорні, каштанові, руді, блакитні чи зелені кучері! Зелене волосся стало модним серед аристократок».

Детектив Кока навчав «верблюдів», як правити щонайменше долар за один його флакончик. «Капітанів пісків», худих, обірваних, одвічних гендлярів баїянських вулиць, учити цього не треба було. Незабаром комісар Лабан пошле по товар, оскільки судна вже підходять до Ітапоанського маяка, повідомив Акула.

— Вони прибувають сьогодні?

— Сьогодні.

— А жінки ще так і не приймають клієнтів?

— Що це взагалі за історія?

Мадруга розповів, як напередодні він вирушив у зону й застав пансіони порожні: в кімнатах ні душі, двері позачинені. Він пояснив собі це пізньою годинаю, була вже друга година ранку. Він зазирнув у бар «Квітка святого Мігуела». В залі було повно жінок, але жодна не приймала. Там він дізнався, що повії оголосили страйк, аж поки їхні подруги з Баррокіні не повернуться до своїх домів.

Акула не надав цьому факту великого значення, але зразу ж нашорошив вуха, як тільки Ерон Мадруга вимовив ім'я однієї з жінок, мальованої кралі, з котрою він познайомився в Ресіфе кілька років тому. Звати її Тереза Батіста.

Почувши це ненависне ім'я, Акула аж запінився зі злості:

— Учора ця негідниця уникнула моїх рук, я й досі не знаю, як це їй удалося. Але незабаром вона мені за все заплатить! Добре, що я дізнався, що це вона підбурює жінок проти нашого брата!

34

Детектив Далму Гарсія залишає двох добродіїв у машині, старому буюку, що належав одному з них, кривоокому, відомому в світі злодіїв під прізвиськом Камоенс Лютий — і підіймається сходами, що ведуть до дверей борделю. Ще тільки вчоріс, і спека стоїть нестерпна. Двері виявляються зачиненими.

Детектив стукає, гукає — ні звуку. Далму Кока раптом усвідомлює, що на вулиці лише випадкові перехожі, і жодної дівки. Заклад на замку. Детектив Далму Гарсія нічого не розуміє. Він ще раз грюкає в двері, кличе Ваву. Ніхто не відповідає.

Він спускається сходами, сідає в автомобіль.

— Ну що? — питає Камоенс Лютий.

Навіть у компанії цього захисника громадського порядку, працівника поліції, він не відчуває себе в безпеці. Передусім він не довіряє Далму. Цей агент таємної поліції безсовісний, та ще й розбещений наркотиками. Де ж обіцяні гроші? Детектив призначив їм зустріч пізнього вечора, пообіцявши принести кругленьку суму. Але з'явився він одразу ж по обіді, без копійки, удавано веселий. Кораблі наближаються до порту! Камоенс Лютий відчувається невпевнено:

— Ну що? — перепитує він, приготувавшись до найгіршого.

— Не знаю... Нема нікого, всі повії наче крізь землю провалилися. Куди вони могли подітися?

На майже безлюдній вулиці сліпий Беларміну, при звичаєний уже багато років жебрати на цьому вигідному місці, розклав з допомогою хлопчика-поводиря чашу, газету, взяв у руки кавакіньйо і, як завжди дочекавшись двох-трьох роззяв, готових послухати, заспівав пісню.

Камоенс Лютий, втрачаючи самовладання, наказує своєму спілчнику, мовчазному пігмееві, який сидить за кермом:

— Їдьмо звідси геть...

35

Дехто залишився в пансіонах, скориставшись перепочинком, щоб полатати білизну, написати додому листи, сповнені брехні, чи просто відпочити. У межах зони жодна повія не мала права приймати клієнтів, аж до нового наказу. Хто наважиться порушити мовчазне зобо-

в'язання, взяте напередодні? Ешу нашле хворобу і смерть, сліпоту, проказу.

Більшість жінок вирішили піти на прогулянку, й місто сповнилося їхнім сміхом, веселощами, жартами. Вони здавалися робітницями, студентками, домогосподарками, матерями родин, які вийшли з дому зробити покупки, побувати на ранкових сеансах кіно, прогулятися до найдальших околиць, парами, маленькими веселими групами, по-під руку з друзками, щебечучи й сміючись — цілі юрми вродливих дівчаток, чепурних сеньйорит, поважних і спокійних сеньйор.

Деякі з них пішли до своїх дітей, відданих на виховання чужим людям. І тепер ці найніжніші в світі матері несли своїх малюків або вели їх за руку, частуючи без міри морозивом, прохолоджувальними напоями й цукерками, без ліку цілуючи їх і пестячи.

Дехто із старших жінок подався на свято весни. Цього дня, коли їм не треба було пудритися, щоб приховати зморшки й зів'ялу шкіру, їхній вік і підтоптаність особливо впадали в око.

Розкошуючи незвичним дозвіллям, повії бігали босоніж по луках, сиділи на моріжках садів, розглядали в зоопарку хижаків, макак і птахів, купували в церкві Бонфіма чудотворні образки.

Ті, що пішли на узгір'я помилуватися затокою, могли о третій годині дня побачити, як у гавань заходять три військові кораблі.

36

Близько четвертої години пополудні сеньйор губернатор приймає в палаці головнокомандувача північноамериканських військових кораблів, що кинули якір на рейді. Адмірал обмінюється промовами з губернатором і запрошує його завтра вранці одвідати флагман, пообідати з офіцерами.

Клацають блиці, фотографи метушаться, фіксуючи усмішки, потиски рук. Адмірал повідомляє, що ввечері морякам буде дозволено зійти на берег.

37

У своєму великому випуску новин о четвертій годині радіостанція «Абаете» передає докладний репортаж про перебування північноамериканських військових кораблів у Баїї. «Абаете» завжди передає найсвіжіші вісті, «Абаете» ніколи не відстає від подій, мікрофон «Абаете» доносить голос історії, — повторюють диктори під час передачі. «Якщо новин і немає, то «Абаете» їх вигадуює», — іронізують конкуренти радіокомпанії.

Після докладної розповіді про візит вищого офіцерства до губернатора радіостанція повідомляє багато цікавих подробиць про кораблі: назви, дату спуску на воду, кількість офіцерів і моряків, гармат, вогневу потужність, крейсерську швидкість, бойові заслуги командного складу — повні дані. Репортаж завершується повідомленням про те, що моряки зійдуть на берег увечері, мабуть, о восьмій.

О п'ятій годині, поки Бада приймає душ, Еліу Котіас, щасливий коханець, вмикає радіо й солодко потягається під музику.

Заслужений відпочинок після палких обіймів: ця Бада — вулкан, вогонь, а не жінка. Щойно, тримаючи її в обіймах, він шепотів на вушко: «Ти Жозефіна, моя Жозефіна!»

— Чому Жозефіна? Таке негарне ім'я!

— А хіба я не твій Наполеон, не твій Бонапарт? Хіба ти не знаєш, що він був одружений з Жозефіною?

— Я волю бути Марією-Антуанеттою.

— Краще не треба, ясочко, адже Марія...

— А мені байдуже! — затуляє вона йому рота палким поцілунком.

Покурюючи, слухаючи італійську музику, бакалавр дивиться у вікно на три кораблі, що стоять на якорі в гавані.

Перед побаченням з Бадюю він з обов'язку служби зазирнув у поліцію. Комісар Лабан відрапортував йому, що всюди повний порядок: матроси зйдуть на берег надвечір чи трохи пізніше, зона під поліційним наглядом, щоб запобігти будь-яким вуличним сутичкам, цивільну поліцію підкріплено військовою. Щодо хазяйок пансіонів Баррокінї, то вони й далі вперто відмовляються перебратися на нове місце. Для того, щоб вони не опиналися, треба дати їм доброї прочуханки, відлупцювати кийками. Це краще зробити вранці, коли зона збезлюдніє. А поки що вони діставатимуть по десять ударів лінійкою по руках і сидітимуть на голоднім пайку. Трохи терпіння, докторе, і руїни Бакаляу буде здано по пристойній ціні новим пожильцям.

Бада закручує кран, плюскіт води змовкає. Вся мокра, вона підходить до коханця. Музика по радіо раптом уривається, й голос диктора оголошує: «Увага! Увага! Становище в зоні проституції непокоїть власті. Моряки о двадцятій годині зйдуть на пристань, а публічні будинки й досі зачинені. Комісар Лабан Олівейра, якого наш кореспондент зустрів у кварталі Масіел, де комісар уживає відповідних заходів, запевнив його, що порядок буде відновлено ще до висадки моряків. Ми не зрадімо їхніх сподівань, заспокоїв він нас і додав: чого варті були б переваги нашого ладу, якби сталося таке безглуздя? Енергійне втручання поліції забезпечить роботу пансіонів, поліція — господар становища. Ви слухали передачу баїянської радіостанції «Гремію».

Бакалавр Еліу Котіас витріщає очі, намагаючись звільнитися від обіймів Бади. Що означає ця звістка? Чому становище в зоні проституції непокоїть власті? Знов лунає музика, тужлива неаполітанська пісня. Котіас крутить ручку й знову чує голос диктора: «...без змін. Страйк у зоні проституції триває, наші репортери вирушають на місце, через кілька хвилин ми будемо вести передачу прямо з кварталу Масіел, куди стягаються сили поліції. Залиште свої приймачі настроєними на хвилю радіостанції «Абаете», за хвилину ми передамо нові повідомлення».

Розлючена Бада кидає додолу радіоприймач. Еліу Котіас схоплюється з ліжка: треба їхати, служба. Бада намагається його затримати, але дарма.

— Я мушу негайно їхати, люба. Пустити мене, будь ласка.

Але він не знає Бади, не уявляє силу її жаги. Вона впивається устами в його вуста. З підлоги кричить радіо: «Ми ведемо пряму передачу з Пелоурінью. Поліція вирішила силою відчинити публічні будинки».

39

В товаристві Каліла Аналія з веселим сміхом аплодує весняному параді хлопчиків і дівчаток, згадуючи свої шкільні роки.

Вони обідали в ресторані «Порту», де подавалися португальські страви, і під тріску студент замовляв зелене вино; вони пили його за вічну любов. Виходячи, він купив їй букетик фіалок, вона прищепила його до коміра свого легенького білого плаття. Щоб віддячити йому, зупинилася коло пам'ятника журналістові Джаванні Гімараенсу і підставила хлопцеві губи для палкого поцілунку. В Аналії паморочилося в голові, вона безперервно сміялася, блукаючи з коханим вулицями міста.

Посилаючись на велику зайнятість в університеті, Каліл залишив старого в антикварній крамниці самого й вирішив весь день присвятити Аналії. Вперше за десять місяців вони проводять укупі цілий день.

Побравшись за руки, веселі, безтурботні, вони гуляли по місту, лежали на траві біля маяка, пили кокосову воду в Амараліні, підвечерювали смаженим акарасе, купалися в морі в Піатані, милувалися заходом сонця й нічого не знали про події в місті, про військові кораблі, що кинули якір у баїанському порту, про захоплення поліцією кварталів Масіел, Пелоурінью, Табоану, про переселення повій. З берега вони пішли тільки пізнього вечора. Перш ніж зайти до ресторану Жангадейру, Аналія зупинилася біля старої катеринки поворожити, і зелений папуга витягнув їй папірця з таким написом:

Хочеш жениха обрати,
Обирай по капелюху.
Як на ньому буде стрічка,
Не люби цього макуху.

Вони сміялися, самі не знаючи чому. Для Аналії це був найщасливіший день, який тільки міг випасти їй у Баїї раз навесні.

40

У відділенні поліції, відповідальний за дотримання культів і звичаїв комісар Лабан Олівейра виклав перед Еліу Котіасом план операції:

— Полишіть це на мене. Я верну цих шльондр, хай би там що. Або вони перестануть страйкувати через годину, або я більше не Лабан Олівейра.

Це ім'я кидало в дрож повій і хазяйок пансіонів, волоцюг, правопорушників, усяку наволоч і чесних громадян, тих, кому так чи інакше доводилося стикатись з охоронцем моралі й добрих звичаїв. Ходили чутки про вбивства, які холоднокрівно чинить поліція, про трупи, закопувані потайки, про різні жахи. Але коли деякі обвинувачення й потрапляли на сторінки газет, то доказів не було однаково.

Цього вечора навіть бували агенти, давні співробітники й компанії комісара в багатьох ділах злякалися його лиховісного погляду. Саме лиховісного — краще й не скажеш. Сам начальник поліції, бакалавр Еліу Котіас, людина із слабкими нервами, почував себе зле і сміявся нервовим сміхом, схвалюючи плани досвідченого комісара. Він насилу володів собою, а тут ще давалася взнаки втома після вечора, проведеного з тою лошицею. Щоб якось розрядити гнітючу атмосферу, він запропонував дати операції назву «Веселе повернення до роботи».

41

У «Барі обранців» чи «Барі повій», на вибір, бо його власникові це байдуже, там, де комісар Лабан збирається провести зі своїм штабом останню нараду перед славетною кампанією проти збунтованих сил пороку, Камоєнс Дим, наркоман і розпусник, намагається одержати гроші за доставку величезної партії маріхуани. Зникнення Вави поставило під загрозу детектива Коку — він утратив сховок для такого небезпечного товару й кредитора, з якого треба було здерти гроші.

Долари, які він так розраховував заробити, опинилися під загрозою внаслідок вибрику цих шльондр. Комісар прошиває зухвальця лиховісним поглядом, але одноокий не з лякливого десятка. Огорнутий хмарою дурманного диму, він живе, не знаючи ніякого страху.

Вже сидючи в розбитому бюїку, детектив раптом ляснув себе по лобі: як ця думка раніше не спала йому в голову? Він поїде до Ладейри-до-Бакаляу і сховає маріхуану в бараках. Потім, безперервно стежачи за Камоєнсом, зв'яжеться з торговцями, відповідальними за продаж тютюну морякам. Вони вирушать до Бакаляу і там чекатимуть сигналу. Як тільки ситуація проясниться, буде відновлено порядок і повернено повій, він пошле гінця, і вони подадуться в зону збирати долари. Ніякого шахрайства, все чисто. Після роботи — нагорода: крім комісійних готівкою, травичка. Все буде якнайкраще, ось тільки Камоєнс набридає, вимагаючи грошей.

— Геть з моїх очей! — кричить комісар.

Наркоман відчуває, що він більше не витримає без курива. Йому треба повернутися в Бакаляу, узяти товар, перенести в бюїк і привезти назад.

42

Поки комісар пов'язує між собою окремі деталі операції, задуманої для того, щоб відкрити будинки розпусти й повернути повій, — операції «Веселого повернення до роботи» — по місту ширяться тривозні чутки, викликані радіопередачами.

Популярний спортивний коментатор у вечірньому випуску новин ні сіло ні впало після розповіді про спортивні заняття моряків на американській ескадрі, — на одному з кораблів, що кинули якір у порту,

знайшовся чемпіон з боксу в найлегшій вазі, — переходить до проблеми замкненого лона.

Голос спортивного коментатора набирає драматичного забарвлення, ніби йдеться про призначення пенальті: якщо зусилля поліції виявляться марними і повії вперто триматимуться своєї гідної осуду позиції, нехтуватимуть закликм співробітничати з властями, то що буде тоді? Ах! Тоді може статися все, що завгодно: Звиклий вести репортажі про хвилюючі футбольні матчі, Неру Вернек зважає всі можливі результати, вагається, заражає слухачів тривогою.

Скупчення військових у зоні проституції майже завжди приводить до кривавих інцидентів. З огляду на присутність чужоземців, ця небезпека ще збільшується, бо тоді нерідко виникають сварки між гостями й місцевим населенням, переростаючи в збройну вуличну сутичку, в конфлікт з непередбаченими наслідками. Він навів численні випадки, згадав дні війни.

43

Депутат муніципальної ради Режіналду Павану ніколи не пропускає нагоди, щоб виступити, похизуватися. Це невинуватий красномовець, облудний політикан, крутій. Цього вечора він теж опинився в зоні.

Подавшись у Пелоурінья надвечір після засідання муніципальної ради, на якому було ухвалено про гостинно зустріти кораблі північноамериканської ескадри, він завітав, як завжди, до будинку дони Пауліни де Соузи. Опасиста хазяйка перепрошує свого доброго друга за мимовільну прикрість — сьогодні він піде звідси ні з чим.

У дони Пауліни була саме танцівниця з кабаре «Квітка лотоса», богиня з вогненними очима, Венера. Вона підтвердила: становище не зміниться, доки хазяйки пансіонів Баррокіньї, заарештовані напередодні, не повернуться до захоплених будинків, і вигнані дівчата не займуть знов свої приміщення, звідки їх повикидали на вулицю. Життєрадісна, енергійна, палка, красуня сподобалася депутатові муніципальної ради. Режіналду Павану вирішує відвідувати «Квітку лотоса». Ця дівчина — мов небесне видіння.

Депутат подався до поліції, де його вислухав бакалавр Еліу Котіас, привітний і коректний. Дорогий депутате, тут уже нічого не можна вдіяти, є наказ згори: начальник жестом показує, з якої висоти дано цю вказівку.

44

Надвечір зона проституції опиняється в стані облоги. Поліцейські машини підвозять підкріплення, викликані комісаром фургони завбачливо перекривають перехрестя вулиць, завулки.

Сліпий Беларміну, який уже понад двадцять років просив милостиню перед людним закладом Вави, нині пішов жебрати на паперть собору. Для кожного місця в нього був свій репертуар:

Слава нашому Ісусу,
Чиїм іменем хрещуся,
І святому Сан-Жузе,
Без якого було б зле,
Й богородиці Марії,
Нашій радості й надії.

У кварталі Масіел, вимахуючи револьвером, комісар Лабан Олівейра дає поліції команду рушати в наступ. В кварталі Пелоурінью з хвилининим запізненням на чолі агентів і охоронців виступає Акула.

— Битва починається! — оголошує диктор радіо «Абаете». — «Абаете» ніколи не відстає від подій.

— В зоні сум'яття! — дзвенить в ефірі голос Пінту Скотта, солов'я баїянської радіостанції «Гремію».

45

З револьвером у руці комісар Лабан Олівейра особисто керує штурмом закладу Вави. Він біжить нагору сходами разом з кількома довіреними агентами, проникає досередини. На двох поверхах величезного будинку ані душі. Кімнати порожні, скрізь панує цілковита тиша. Куди подівся хазяїн? Якщо Олівейра його знайде, то він уже знає, як змусити його скасувати свій наказ, звеліти повіям стати до роботи. Він розраховував з допомогою Вави добитися швидкої перемоги, оскільки хазяїн у зоні — тільки Вава, його слово — закон. Де ж заховався цей сучий син, цей каліка?

На знак Лабана агенти висаджують двері квартири, захоплюють кімнату паралітика. Вави ніде й сліду. Розлючені, вони зривають з ліжка простирадла, трощать речі, ламають замки письмового столу, розсипають і шматують папери, намагаються відчинити сейф, вмурований у стіну. Марно.

Безстрашний комісар Лабан рушає до божниці й починає її нищити. Жоден підлеглий не наважується йому допомагати. Де їхня хоробрість? Найретельніший агент Амаріу, холоднокровний убивця, раптом жахається й кричить:

— Комісаре, не робіть цього. Ви збожеволіли! Не займайте Ешу!

— Паскуди! Згряя боягузів! Чхав я на Ешу!

Летять спис і ніж — свята зброя Ешу, розсипається земляний горбик, на якому він сидить, у різних кутках опиняється їжа й питво: смажена козлятина й голови десятка чорних курей. Агенти вражено дивляться, як комісар розбиває на друзки божницю, плює з люттю й огидою:

— Чого стовбичите, роззявивши роти? Ану тягніть шльондр на роботу, згряя страхополохів! Чи, може, ви боїтеся їх?

Він дивиться на годинник. Часу лишається зовсім мало: скоро на берег зійдуть моряки.

46

Вигнані на вулицю, жінки тікають, ховаються хто куди. Солдати кінної поліції намагаються оточити їх кільцем, але це не так легко. По всій зоні починається за ними гонитва.

Завсідники барів кидають під копита коней порожні пляшки.

— Зона загорілася! — ця фраза одного з дикторів радіо тільки посилює паніку в місті: багато слухачів сприймають її в прямому, а не в переносному розумінні. Починають ширитися чутки про пожежі. Блізи фоторепортерів освітлюють перелякані й гнівні обличчя повій.

47

Режіналду Павану бере мікрофон і кидає зворушливий заклик до повій: «Я вірю в патріотизм наших співвітчизниць, котрих житейські знегоди кинули в лупанар⁹.

Вони не допустять, щоб ошукалися в своїх сподіваннях сміливці, які важать своєю головою для того, щоб усі ми, в тім числі й ви, дорогі наші співвітчизниці, прекрасні магдалини, тішилися щастям і благами цивілізації. Ваша недоречна стриманість загрожує дипломатичними ускладненнями, подумайте про це, любі мої сестри во гріху».

Далі шановний депутат муніципальної ради звертається до губернатора: «Звеліть, ваше превосходительство, випустити хазяйок пансіонів, котрі ще й досі сидять під арештом, і дозвольте їм знов відкрити будинки, закриті вчора поліцією для того, щоб переселити їх із Баррокіньї в Ладейру-до-Бакаляу. Скасуйте наказ про переселення, сеньйоре губернатор, не дайте, щоб конфлікт, досі утримуваний у межах зони, набрав розмірів національної, а може, й міжнародної катастрофи!»

У місті паніка, люди замикають двері квартир, телефони в палаці губернатора й кабінеті начальника поліції без угаву дзеленчать. Обивателі вимагають вжити заходів безпеки.

48

Сидячи в бюїку, захищеному серед чагарників, Камоенс та його компаньйон слухають заклик депутата муніципальної ради Режіналду Павану. Вони ввімкнули радіо, щоб приємніше було курити маріхуану. Камоенс нашорошує вуха:

— Діло зірвалося. Їдьмо по товар, поки ще є час.

— Гаразд, — погоджується його низькорослий колега.

Він веде бюїк до Бакаляу. Обидва компаньйони сповнені рішучості повернути собі товар і перевезти його назад до міста.

«Капітани пісків», яким було доручено продавати маріхуану, саме завершували в бараку розподіл дорогоцінного товару під досвідченим керівництвом Сінсінату Гату Прету.

Більшу частину меблів, що їх напередодні поліція повикидала в Баррокіньї на вулицю, порозтягали волоцюги й жебраки. Вцілілі матраци хлопчаки перенесли в залу барака й повлягалися на них. Їм кор-

⁹ Лупанар — дім розпусти в стародавньому Римі.

тіло закурити сигарети з маріхуаною. Після короткої суперечки вони дійшли висновку, що заборона детектива Далму Коки безглузда. Хіба це така велика втрата, якщо вони скурять по одній чи дві сигарети, поки почнеться торгівля? Сінсінату Гату Прету зрештою погоджується, йому теж кортить закурити.

Вони з насолодою затягуються сигаретами, як раптом до зали вриваються Камоенс Дим з коротуном. Сінсінату Гату Прету підводить голову, розглядає прибульців і впізнає їх. Вони прийшли, напевне, з наказом від шефа Коки:

— Вже пора?

Камоенс розказує, що справа, задумана детективом, зазнала краху. В зоні коїться щось жахливе, поліція лютує, лунає стрілянина, й тільки божевільний може наважитись продавати там товар. Скептично настроєний Сінсінату не вірить жодному слову Камоенса. Той закінчує свою розповідь категоричною заявою:

— Вони не заплатять нам жодного тостана. Ми приїхали забрати наш товар.

— Забрати, дурню? — Гату Прету сідає на матраці: — Забрати, дурню?

Камоенс Дим, збуджений маріхуаною, нічого не боїться:

— Від дурня чую!

Дехто з хлопців зривається на ноги, починається бійка. Чиясь закурена сигарета падає в суху соломку дірявого матраца. В'ється цівка диму, потім вихоплюються язички полум'я.

49

Під час штурму головного будинку дони Пауліни де Соузи, штурму, персонально керованого Акулою, повії, не покладаючись на міцність замків, забарикадували громіздкими меблями двері, ускладнивши поліцейським їхнє нелегке завдання.

Нарешті двері висаджено, Акула кидається в коридор і... Хто ж це стоїть перед ним? Ця відьма й бунтівниця Тереза Батіста. Не встиг він отямитись, як Тереза вдарила його носом черевичка.

— Ой!

Нелюдський крик Акули паралізує штурмові загони, Тереза прошигає поміж поліцейських і вискакує надвір у супроводі інших жінок. Акула падає. Лише через хвилину, коли йому допомогли устати двоє агентів, з вуст його зриваються прокляття.

Дона Пауліна де Соуза йде величною ходою поміж чотирьох агентів і піднімається в поліцейську машину, де вже сидять її дівчата, затримані раніше. Вона їх заспокоює: не треба боятися, Огум Морська Риба сказав, що все скінчиться щасливо, хто не ризикує, той ніколи не виграє.

Тереза прослизає на паперть церкви Розаріу-дус-Негрус і зупиняється під дверима. Інші жінки роблять те ж саме; коні не можуть піднятися сходами, але на паперть лізуть агенти.

Двері позаду Терези самі собою прочиняються, вона заходить до церкви і ще встигає побачити за вітарем величного старця з бородою й патерицею. Хто ж це такий — паламар, священник, святий? Навіть повії мають свого заступника, святого Онофре. Може, це він або якийсь ориша з Терезиноного почту?

50

Повечерявши мокекою з холодним пивом, Аналія й Каліл сідають в автобус і їдуть по кварталу Ларгу-да-Се. Дона Пауліна де Соуза звеліла всім повернутися рано, щоб уникнути можливих непорозумінь з вимогливими клієнтами. Але на площі Кастру Алвіса Каліл ляскає себе по лобі й просить Аналію вийти.

— Я знов забув.

— Що, мій любий?

— Святого Онофре для дони Пауліни.

Хоч святий Онофре сприяє торгівлі й багатству віруючих, він, крім того, ще й усіма визнаний заступник повій. У більшості закладів і пансіонів у їдальнях поряд з божницями, де сидять могутні ориша, дуже часто стоїть статуетка святого, оздоблена квітами і свічками.

Дона Пауліна давно вже шукала статуетку святого заступника, щоб поставити її в куточку, де вже були святий угодник мореплавців і свята діва непорочного зачаття. Знаючи, що Калілів батько торгує статуетками й старовинними речами, вона попросила хлопця роздобути їй зображення святого Онофре, велике, не дуже попсоване, на його розсуд. В антикварних крамницях їй ще ні разу не траплялося такої статуетки, ні старої, ні нової.

Залишивши Аналію на розі вулиці, він побіг по статуетку й незабаром повернувся із згортком під пахвою.

51

Згодом стало відомо, що деякі хазяйки пансіонів, як у кварталі Масіел, так і в Пелоурінью (одні перелякалися свавілля поліції, інші підрахували шкоду від того, що дівчата не приймуть уночі американських матросів, які платили доларами), збиралися вже порушити домовленість і відчинити двері своїх закладів.

Про цю загрозу зради негайно повідомили Ваву (його схованку й досі не знайшла поліція). Він одразу ж послав гінця до відступниць. Горе тій, яка порушить домовленість і не послухається наказів Ешу! Вона не зможе жити ні в зоні, ні взагалі в Баїї, їй доведеться негайно вибратися з міста, якщо перед тим вона не помре страшною смертю. Протягом місяця або й навіть ще того самого дня Тірірі внесе відступниці свій смертний вирок! Одностайність замкнених лон має бути витримана до кінця!

Дійшовши до кварталу Праса-да-Се, Аналія й Каліл здогадуються про сум'яття в зоні. В кварталі Террейру-де-Жезус панує збудження, люди збираються юрбами, деякі сміливці наважуються пролізти крізь кордон з поліцейських машин. Обійшовши медичний інститут, хлопець і дівчина спускаються до кварталу Ларгу-до-Пелоурінью. Аналія бере з рук Каліла статуетку святого Онофре.

Пройшовши ще кілька метрів, вони опиняються посеред юрми, оточеної поліцією. До Аналії рушає поліцейський, Каліл заступає йому дорогу, дівчина кидається тікати, але не знає куди. І тут несподівано озивається чоловічий голос, шепоче їй на вухо:

— До церкви, красуне Піауїтінги, швидко!

У вечірньому бризі голос цей лунає мелодійно й піднесено, він лагідний і водночас владний. Аналія біжить до церкви, але на паперті стоять агенти. Як його пробратися? Вона все ж таки пробирається й відчуває, як на руках її несе гарний хлопець, наче знайомий, але вона не пригадує, де його бачила й хто він такий. І ось вони вже по той бік кордону агентів, вона і статуетка святого Онофре. З прочинених дверей церкви їй видно, як Каліла тягнуть до тюремної машини двоє поліцейських. Вона хоче бігти до коханого, але інші жінки затримують її, ведуть до храму, з радістю беруть від неї статуетку святого Онофре. Схлипуючи, Аналія припадає до грудей Терези Батісти.

— Не плач, маленька, все гаразд, — утішає її Тереза. — Він довго не сидітиме. Дону Пауліну теж забрали, і ще багато інших наших подруг.

53

На площі Кастру Алвіса в таксі куняє старий водій Едгард. О цій порі вуличний рух майже завмер. Після виселення жінок з Баррокінї та учорашнього закриття пансіонів, наплив клієнтів зменшився й на околицях.

Стоїть на стоянці Едгард сам один, більшість водіїв поїхали вечеряти й ще не повернулися. Крізь дрімоту, боячись прогавити клієнта, він розплющує очі — нема нічого цікавого. Перш ніж поринути знов у сон, він кидає погляд на площу. На автобусній зупинці Жасіра Фрута Пану продає поодиноким перехожим маніокову кашу.

Очі старого раптом здивовано заокруглюються. Де статуя поета Кастру Алвіса? На високому п'єдесталі, з якого той декламував з простягнутою в бік широкого моря рукою, вимагаючи справедливості для народу, його немає. Куди й навіщо зняли статую? Мабуть, щоб почистити. Але ж досі її завжди чистили на місці. Щось, мабуть, сталося, але що саме? Завтра газети, певно, все пояснять.

Едгард знов починає куняти. Йому здається, що площа без постаті поета, зробилася меншою, дрібнішою.

Поінформований про серйозність становища, губернатор вийшов із зали, де готується бенкет на честь адмірала та офіцерів американського флоту. Він вирішив поговорити з депутатом муніципальної ради Режіналду Павану. Чоловік він, що й казати, енергійний, але не-вправний політикан. За деяких обставин Режіналду просто незамінний, але використовувати його треба обережно. Секретар прошепотів йому на вухо такі неприємні новини, що його превосходительство перепрошує гостей, підводиться й проходить до сусідньої кімнати послухати розповідь Режіналду Павану.

Патетично, із слізьми в голосі, Режіналду Павану посилається на давньогрецьку драму. Хіба шановний депутат читав Арістофана? — кортить запитати його превосходительству, але зараз не час для жартів. Він обмежується тим, що просить його зачекати, поки буде вжито необхідних заходів: заждіть тут, любий Павану, ви передасте добрі новини нашим... Як ви сказали? Це такий гарний вираз! Так, нашим сестрам во гріху.

— Проститутки теж виборці, ваше превосходительство.

Губернатор повертається до свого кабінету й зв'язується з начальником поліції.

— Що це за історія з примусовим переселенням будинків розпусти? Страйк повій — де таке видано? В Баїї та ще за мого керівництва! А з моряками що там за історія, голубе мій?

Начальник поліції починає щось плутано пояснювати, суперечачи самому собі. Але обдурити такого досвідченого й спритного політика, як губернатор, не легко. Він різко обриває лепет начальника поліції. Зараз найголовніше ліквідувати паніку, поклавши край сум'яттю в зоні, вберігши моряків од розчарування (як дещо вишукано висловився цей біснуватий Павану). Негайно припиніть це неподобство.

Назавтра, не поспішаючи і спокійно, він з'ясує це питання, розбереться в усьому, що ховається за цим покvapливим переміщенням зони. Хто знає, може, повії дадуть йому давно очікуваний привід для того, щоб замінити начальника поліції, змусити його подати у відставку? Його превосходительство любить ходити покрученими стежками.

Він повертається до кімнати, де депутат муніципальної ради підраховує, які вигоди можна здобути з цього становища. Посміхається: Режіналду тільки дрібний щур, усі його найпотаємніші думки відбиваються на підлому обличчі. Він — ідеальний емісар для передачі повіям мирного послання, думає його превосходительство.

— Любий Павану, я звелів випустити жінок, затриманих учора, і скасувати наказ про переселення. Ідіть і оголосіть цю добру новину. При бажанні зайдіть до комісара поліції Лабана і передайте йому особисто мої вказівки. — Маленький хід, щоб дискредитувати начальника поліції. — Проведіть бідолах до їхніх будинків у Баррокіньї й покладіть собі їхні голоси в кишеню жилета — це мій вам подарунок.

— Мої виборці — це виборці й вашого превосходительства! Це надійні виборці!

55

Не отямившись іще як слід від губернаторового прочухана й бачачи все навколо в чорному світі, — якщо не виявити спритність, то можна й за бортом опинитися, — начальник поліції зв'язується по телефону з комісаром, відповідальним за нагляд над релігійними культами та громадською мораллю, і передає йому наказ негайно випустити хазяйок пансіонів Баррокінї.

На тому кінці проводу підлеглий, мабуть, щось заперечує, бо начальник чуває підборіддя і каже з жалем:

— Не завжди можна зробити те, що хочеться. Випусти всіх жінок, звели нашим людям покинути зону й залиш тільки звичайні патрулі.

Він нетерпляче вриває комісара поліції:

— Це наказ губернатора, нічого не можу вдіяти. Про старого не турбуйся, я беру його на себе, я сам з ним побалакаю. Дзвони, коли щось станеться, я повинен тримати губернатора в курсі справ.

Бакалавр Еліу Котіас кладе телефонну трубку. «Старого я беру на себе». А хто візьме на себе Кармен? Дружина й тітка влаштують йому веселе життя. Він з таким задоволенням покинув би все к бісу, подав би у відставку, пішов би додому й завалився спати. В нього вже сили немає.

Невдовзі радіо повідомляє, про велику пожежу в Нижньому місті, де горять бараки Ладейри-до-Бакаляу. Комісар Лабан хапається за голову й вискакує з кабінету повз наляканого вартового.

Поважний, люб'язний, але гордовитий, як і належить посланцеві його превосходительства сеньйора губернатора, до порожнього кабінету комісара заходить депутат муніципальної ради Режіналду Павану.

56

«Бараки Ладейри-до-Бакаляу охоплені страшною пожежею! — повідомляє радіо «Абаєте» в екстреному випуску новин. — Старі будівлі, призначені поліцією для повій, вигнаних учора з Баррокінї, швидко поглинає полум'я. Машини пожежної команди мчать до місця стихійного лиха. Причини пожежі ще не встановлено, але вчора, і це напевно відомо, до бараків Бакаляу в поліційних машинах було перевезено велику кількість меблів та інших речей повій і скинуто там. Чи існує якийсь зв'язок між цією страшною пожежею, що виникла поряд з портом, і щораз гіршим становищем у зоні проституції, де сили громадської безпеки виявилися безсилими повернути повій до роботи? Сьогодні, двадцять першого вересня, в день початку весни, місто переживає години тривоги й страху. Шлюпки з американськими моряками готуються відчалити від кораблів, узявши курс на берег. Всяка обережність не зайва, радимо нашим слухачам сидіти

вдома, зачиняючи двері й вікна при найменшій ознаці заворушення. Вкладайте свої заощадження до міжштатного банку Баїї та Сержіпе і спіть спокійно. Чекайте свіжих новин!»

Поки поліційний комісар Еліу Котіас устигає віддати наказ про звільнення старої Акасії, Асунти та інших хазяйок пансіонів, у кварталі Пелоурінью двері церкви Розаріу-дус-Негрус розчиняються навстіж, і з них повільно виходять десятки й десятки повій, які знайшли притулок у божому храмі.

57

Назустріч їм кидаються журналісти, фоторепортери, радіокоментатори, щоб передати новини в екстрених випусках. Жінки заповнюють усю паперть. Попереду статуя святого Онофре.

«Повії починають демонстрацію протесту!» — вигукує диктор радіостанції «Абаете». Щоб не відстати від конкурента, радіостанція «Гремію» передає сенсаційну новину: «Повії йдуть на палац губернатора!»

Поставлена на ноші, знайдені в ризниці, статуя святого Онофре пливе на плечах чотирьох повій; серед них прикрашена синцями негрятянка Домінгас і пустотлива, як завжди, Марія Огнина. З усіх боків славетної старої площі до них поспішають агенти, шпиги, детективи, поліцейські, озброєні кастетами, гумовими палицями, револьверами, люті, злі. Шикуються вершники військової поліції, готові розігнати кіньми цю демонстрацію, процесію, чи як там вона ще зветься.

На чолі сил порядку й закону виступає комісар Лабан Олівейра, з очима лютими, як у гадюки, з отрутою в серці, топчучи підошвами черевників скляні уламки сотень розбитих флакончиків, які ще недавно були наповнені збудливим еліксиром. Він уклав у них велику суму, й вони мали принести доларові прибутки, а ці паскуди взяли й розбили його чудові плани та золоті мрії. Позаду з охканням шкутильгає агент таємної поліції Ніколау Рамада-Молодший. Комісар і Акула ще нічого не знають про долю маріхуани, останньої їхньої надії уникнути розорення.

Жінки на паперті на мить зупинилися. І раптом лунає спів Бови, не повії, а богомолки:

Аве, аве Марія!
Аве, аве Марія!

Повії підхоплюють хором, і статуя святого пливе вниз сходами.

Позаду ношів у першому ряду йде Тереза Батіста. Загледівши її, Акула забуває про біль і кидається до неї.

Кіннота суне на процесію, поліцейські вимахують кастетами, шпиги погрожують револьверами. Статуя святого Онофре падає на бруківку.

Комісар Лабан Олівейра підбігає, щоб заткнути Бові пельку, спотикається, падає на брук і не може встати. Проте він стріляє лежачи, спів уривається, над площею повисає гнітюча тиша. Поряд із статуєю

святого Онофре лежить худеньке, мізерне тіло Бови; вона вмирає з молитвою на вустах, умирає в бою, вмирає щаслива.

До комісара підбігають агенти, хочуть допомогти йому підвестися, але він не може стати на ноги: вони обидві зламані. Шпиг Амаріу, нажаханий, падає навколішки, б'є лобом об бруківку. Він же попереджав: «Ви збожеволіли, комісаре! Не займайте Ешу!»

Машини рушають до будинку управління поліції, набиті повіями. Акула поспішає: серед затриманих є Тереза Батіста.

58

По-вашому, друже, в цій історії занадто багато див? Раз у раз втручаються ориша, божества, чарівники? То раптом звідкись береться старий з бородою й патерицею, щоб заступити дорогу поліції і відчинити двері церкви, то Огум Морська Риба підказує вихід, то Ешу турляє осквернителя-комісара так, що він летить сторчка і ламає обидві ноги. — для людини зі здоровим глуздом це вже занадто, вам би хотілося почути чисту правду, а не дива, так?

Звичайно, ваше зауваження слушне, втручання надприродних сил тут справді є, але не забувайте, що дія відбувається в місті Баїя, розташованому на сході країни, землі заклять і ебо. Тут, мій голубе, диво — хліб насущний цього народу, нездатного вигадувати брехню, тим паче в таких заплутаних обставинах.

Та й скажіть мені, будь ласка, шановний: як могли б повії, вбогі, беззбройні, неписьменні жінки протистояти поліції й виграти з нею війну, якби не розраховували на допомогу святих і ориша, чарівників і поетів?

Я нічого не пояснюю, я тільки розповідаю, тому що ви просите мене про це, а таксист зобов'язаний ставитися привітно до своїх пасажирів, зробити їхню поїздку приємнішою. Той, хто прагне все на світі пояснити, розкладаючи по полочках кожен факт, підганяючи життя під рамки теорії, даруйте мені на слові, дурень.

Але найбільше з усіх почутих вами див сталося зі мною, Едгардом Рогасіану Феррейрою. Я вже вам розповідав, що бачив минулої ночі порожній п'єдестал пам'ятника поетові Кастру Алвісу на площі його імені. Потім, прокинувшись знову, вже значно пізніше, коли через площу проїжджали поліцейські машини з заарештованими жінками, я зводжу очі на пам'ятник і... що я бачу? Статуя поета знов стоїть на своєму постійному п'єдесталі, з простягнутою в бік моря рукою. Ви вже приїхали, любий друже. На добраніч вам. Будьте обережні з Ешу.

59

Наступного дня в зоні було справжнє свято. Всі пансіони відкрилися. Повій, затриманих напередодні ввечері, вранці випустили на волю.

Руїни бараків Ладейри-до-Бакаляу, спустошених вогнем, відвідав Іполіту Сардінья, голова великої фірми, зайнятої будівництвом туристичного ансамблю «Парк Баїї всіх святих». Він узяв із собою головного адвоката фірми, чудового знавця права, крутія. Хоч капіталь-

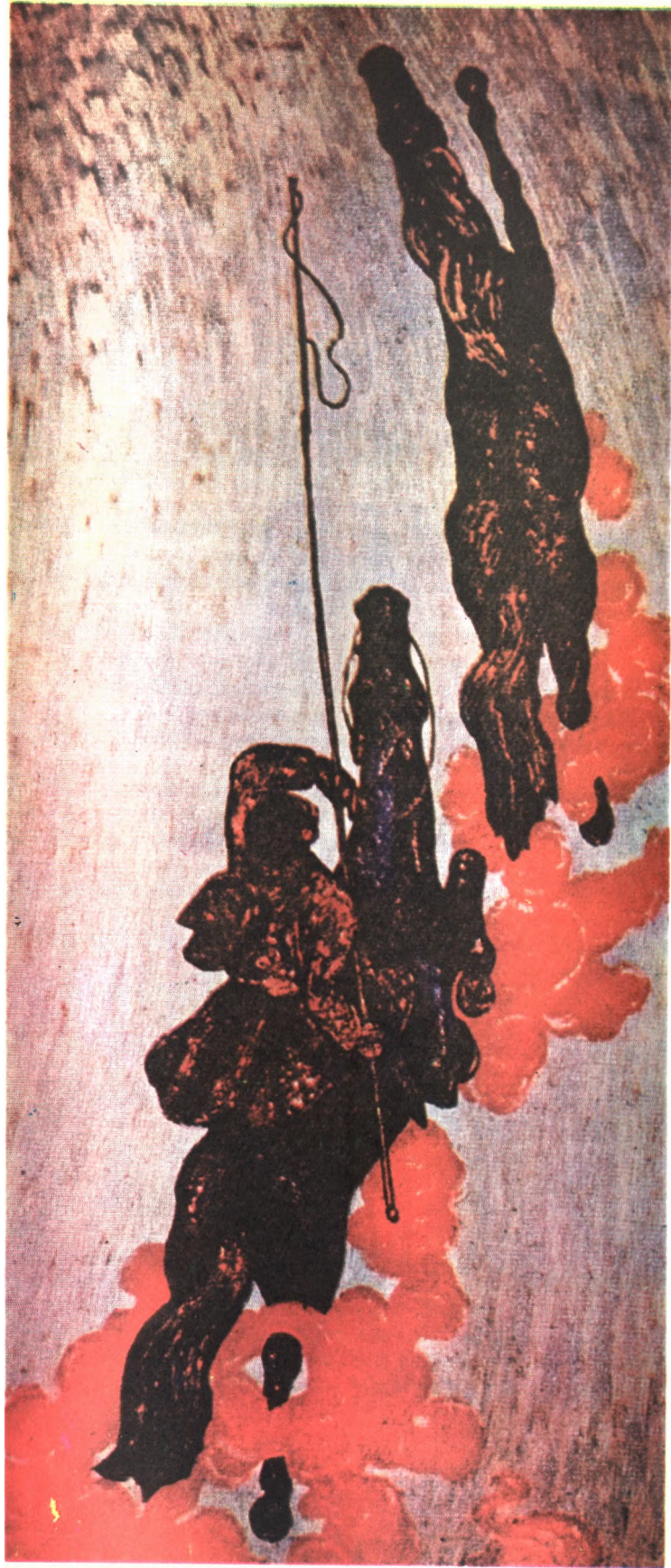
Д. Амгалан.

Перед виступом. Олія.

Л. Гава.

Кіномеханік. Олія.

Д. Амгалан.
Червоний пил.
Темпера.

ні будівлі вціліли, проте стали непридатні для оренди повіям. Знаменитий адвокат і його хазяїн сходяться на думці про те, що відповідальний за пожежу, безперечно, штат. Бараки згоріли через те, що їх було включено в зону проституції, де відбулися збройні сутички між повіями й поліцією, отож штат мусить тепер відшкодувати їх вартість власникам, що стали жертвою безпорадності відповідальних властей.

У в'язниці залишилася тільки Тереза Батіста. Про це подбав Акула.

60

Стурбований Терезиною долею, Алмеріу дас Невес піднімає на ноги всіх богів і людей, щоб визволити свою кохану. Всі наступні дні після тієї тривожної ночі, битви в кварталі Пелоурінью він ходить, мов неприкаяний. Уже північноамериканські військові кораблі покинули баїанський порт, де вони простояли три дні й три ночі, а Тереза й досі залишалася в тюрмі.

Навіть художник Женнер Августу, знайомий з кількома впливовими чиновниками, не може її звідти визволити, хоч невтомно про це клопочеться. І не тільки він, а й багато інших митців, з тих, кому вона позувала і з ким подружилася. Обіцянки, самі обіцянки: «Звільнимо її сьогодні ж, можете не турбуватися». Пусті слова.

Насправді своїм визволенням Тереза завдячує Ваві. Він діяв певніше: зв'язався безпосередньо з поліцією, пообіцяв, що не залишиться в боргу, але комісар Лабан змусив його добре потрусити гаманцем. Лабанові ноги взяли в гіпс, лежати йому доведеться не менше двох місяців, отож він вирішив хоч якоюсь мірою відшкодувати свої збитки за рахунок Вави. Він заправив з цього чоловіка чималу суму, щоб забути всі свої прикросі, й наказав випустити цю бунтівницю, котра, до того ж була полонянкою його колеги й друга. Вава заплатив, не торгуючись.

Заплатив, палаючи коханням, до того ж безнадійним, бо Ешу знову повторив, після того, як повернувся до божниці, що Тереза не для нього. Крім того, Вава навів довідки й дізнався про безнадійне кохання Алмеріу дас Невеса й про майстра Жануаріу Жеребу, який пропав безвісти у морі. І все ж таки він не дав їй згнити в тюрмі — Тереза нарешті побачила світло дня.

Біля воріт управління поліції її зустрічає Амадеу Местре Жеге й веде до квартири Вави, де вже чекає Тавіана. Тереза трохи зблідла і спала з тіла. І все ж таки вона усміхнена, весела, задоволена наслідком страйку.

Вава навіть не скористався цією нагодою, щоб поговорити з нею. Тереза не для нього.

61

В домі Ошума Терезі Батісті сниться Жануаріу Жереба. Вона бачить його посеред моря, на скелі, яку заливають високі хвилі й довкола якої плавають величезні риби. Жану простягає до неї руки, і Тереза йде до нього, ступаючи по воді, ніби по твердій суші. Вона вже

майже біля нього, та раптом з моря виринає якась мара, напівжінка-напівриба, сирена. Своїм довгим зеленим волоссям вона обвиває Жануаріу й несе з собою. Лише в останню мить, коли сирена й моряк уже зникають під водою, Тереза помічає обличчя божества — це не Єманжа, як їй спершу здалося, а скелет із черепом і двома кощавими руками. Тереза з жахом прокидається, і розповідає матері святих свій сон. Та уважно її слухає. Витлумачити його одразу важко.

— Доведеться поворожити. Тобі вже ворожили коли-небудь?

— Ні, хоч мені цього дуже хотілося.

Розмова ця відбувалася в домі Шанго, і після ранкового обряду зустрічі нового дня настала черга хатніх клопотів. Мати святих підійшла до божниці й упала ниць перед Шанго, прохаючи допомогти їй правильно витлумачити Терезин сон. З тарілки, яка стоїть у божниці, вона бере обі¹⁰ й несе його до світлиці. Вмостившись за столиком із плетених ліан, вона розрізає ножиком обі на шматочки. Узявши їх у руку, торкається нею голови й після закляття, виголошеного мовою ного, починає ворожити.

Шматочки обі котяться по скатерті, й Терезу охоплює дедалі більший страх. Вона пригадує скептичні слова доктора Еміліану, розмови про матерію й життя, які він вів з нею в Естансії, але страх, давній, успадкований від предків, усе ж таки перемагає. Вона мовчки й напружено чекає вироку.

При ворожінні присутні троє чи четверо дочок святих, а поруч іялориші сидить поважний гість — жрець Незіню, відомий своїми знаннями й досвідом. Нарешті обличчя матері святих ясніє. Залишивши чотири шматочки обі на столі, вона піднімає руки долонями догори й вигукує:

— Алафія!

— Алафія! — повторює Незіню.

— Алафія! Алафія! — підхоплюють дочки святих, і це слово радості й задоволення довго лунає над террейро.

Все плещуть у долоні. Іялориша й жрець Незіню обмінюються усмішками й кивають головою на знак згоди. Тільки тоді мати святих звертається до Терези:

— Заспокойся, дочко моя, все гаразд, тобі нічого не загрожує. Вір, ориша могутні, й вони з тобою. Я зроду не бачила їх так багато.

— І я, — підтримує її Незіню, — я ніколи не бачив, щоб вони когось так боронили.

Мати святих Сан-Гонсалу-до-Ретіру ще раз бере шматочки священного обі й, ніби на підтвердження своїх слів, після того, як торкнулася кулаком голови, кидає їх на стіл. Вона всміхається разом з Незіню, батьком кандомбле Мурітібі, й шанобливо подає йому чотири шматочки обі. Незіню підходить до Шанго й починає ворожити: результат той самий. Пильно дивлячись на Терезу, Незіню каже:

— Тебе береже Ошала.

Мати святих ще раз упевнено повторила, що їй не загрожує ніяка небезпека.

— Навіть у найважчу годину, коли тобі здаватиметься, що всьому кінець, не занепадай духом і не здавайся.

— А як він?

¹⁰ Обі, або кола, — дерево і плід цього дерева.

— Не бійся ні за себе, ні за нього. Янсан могутня, а Жануаріу її улюбленець. Не бійся нічого, іди з миром. Аше.

— Аше, Аше! — повторюють усі за нею.

62

Через кілька днів, подякувавши за гостинність, Тереза попрощалася з матір'ю святих, покинула притулок кандомбле й повернулася на квартиру дони Фіни.

За її відсутності, не знаючи нічого про подальші наміри Терези, Алінор Пінейру, власник «Квітки лотоса», найняв нову зірку самби, співачку й «людину-змію» Пататіву де Макау, яка приїхала з Ріо-Гранде-до-Норте. Тереза лишилася без роботи, але їй одразу запропонували місце в «Табарісі», найвишуканішому й найпопулярнішому кабаре, серці нічного життя Баїї. Пропозиція ця була для Терези несподівана й почесна, їй ніколи й на думку не спадало, що вона могла б виступати на сцені «Табаріса», де всі артистки були південки й навіть

чужоземки. Вона не знала, що лєвова частка акцій товариства, яке тримало кабаре, належить Баві. Їй ще доведеться трохи почекаати, поки закінчиться строк дії контракту з аргентінкою Рачеллю Пусіо. Нічого! Вона чекатиме, скільки треба: виступати в «Табарісі» — це визнання, слава.

Чекати можна, без грошей вона не залишиться. Щось їй пришло через Аналію донна Пауліна де Соуза, та й Тавіана згодна авансувати частину видатків.

Якось надвечір до Терези приходить з дорученням племінник Камафеу де Ошоссі: її негайно хоче бачити майстер Каетану Гунза, бо його баркас відпливає увечері на Камаму. Серце в Терези тьохкає: досвід і чуття їй підказують, що, мабуть, слід чекати поганої звістки. Вона запинається шаллю, яку їй подарував перед смертю доктор Еміліану, і разом з хлопчиком спускається ліфтом Ласерди¹¹.

На пристані Маркаду Камафеу каже їй, що «Вихор» стоїть на якорі поряд з Форте-до-Мар. Тереза чує щось непевне в голосі друга. Камафеу ховає від неї очі, дивиться на море, мовчазний, незвично похмурий, дарма що вона знала його як великого веселуна. Тереза покірно сідає в човна, і вони плывуть до баркаса.

Майстер Гунза не встиг ще й рота розтулити, як Тереза питає безбарвним голосом:

— Помер?

Майстер підтверджує її здогад: судно «Бальбоа» потонуло біля берегів Перу. Весь екіпаж загинув, не врятувався ніхто. Свідками цієї трагедії були матроси двох інших кораблів, вони поспішили на допомогу, але не змогли підійти до судна через страшний шторм. Вони бачили, як височезні хвилі накрили рятувальні шлюпки, повні моряків.

Майстер Каетану подає їй газету. Тереза бере й дивиться, але читати не може. Він переказує їй замітку, яку вивчив напам'ять за ці кілька скорботних годин. Трагічна ніч у Тихому океані, після «Бальбоа» потонуло ще одне судно, танкер. На тих, хто плаває в морі, чигає скрізь небезпека, що тут ще можна додати? Смерть ненажерна... Газета друкує список членів команди, найнятих у Баїї, й Тереза читає у ньому ім'я Жануаріу Жереби. Очі в неї сухі, як згаслі вуглики, в горлі застряв гіркий клубок.

Жануаріу Жереба, коханий мій Жану, я вмуру під тягарем твоєї смерті й більше не воскресну.

63

Навіщо їй було приходити в управління мореплавної компанії? Щоб почути від сеньйора Гонзало підтвердження цієї сумної звістки, слова співчуття? Хіба ж це не він подав список загиблих для преси? Щоб ще глибше загнати в серце лезо кинджала, утратити останню надію? Тут, у холодній приймальні морського управління, Тереза вислухує з вуст іспанця текст телеграми, яка сповіщає про смерть усього екіпажу «Бальбоа», в тому числі й баїянців. Чого вона сюди прийшла? Щоб ще глибше, наскільки змогла, загнати в своє серце кинджал.

¹¹ Великий пасажирський ліфт, що з'єднує Верхнє місто з Нижнім.

Квітчаста шаль, докторів подарунок, надіваний у часи веселощів, раптом обернувся в покривало вдови, саван. Зблідла, з синцями під очима, простоволоса, Тереза вертається в Верхнє місто і при вході на Парса-де-Се стикається з Акулою. Побачивши її, поліцейний агент кричить:

— Сука!

Він хотів її знов спровокувати, щоб запроторити до тюрми й натішитися помстою. Але Тереза тільки глянула на нього й пішла далі. Поліцейний агент застиг мов укопаний: це був погляд мерця, ходячого трупа.

64

Марія-Клара й майстер Мануел посадили її в рибальський човен і повезли в подорож по Реконкаву. Тереза прощається з містом, з портом, з затокою й річкою Парагуасу. Вона вирішила зовсім покинути Баїю, повернутися на землі сертану, де вона народилася й виросла.

Але спершу їй хотілося повторити маршрут Жану в човні «Стріла святого Жоржі», який раніше називався «Квітка морів» і належав майстрові Жануаріу Жеребі.

Майстер Мануел стоїть біля стерна; поруч нього на кормі Марія-Клара співає пісні про Жанаїну, богиню вод і втоплеників, Інае, що плаває під подувами бурі, Єманжі, що вкриває своїм розпущеним волоссям тіла потонулих, зеленим волоссям кольору морської безодні.

65

Човен кидає якір біля пристані Рампа-до-Меркаду. Тепер Тереза вже спокійно може покинути Баїю й повернутися до сертану. На набережній її чекає добрий Алмеріу. Сердешний тяжко страждатиме, почувши, що Тереза їде геть, але залишатися тут, дивитися на море, де плавав Жану, торкатись бортів вітрильника, стерном якого орудувала його рука — понад її сили.

Обличчя Алмеріу сумне, голос тремтить від сліз, він у великому розпачі.

— Терезо, Зекез тяжко хворий. У нього менінгіт. Лікар каже, що він не виживе.

Ридання вириваються з його грудей.

— Менінгіт?

Вона йде за Алмеріу і біля узголів'я хлопчика проводить цілих десять днів, не їсть і не спить, доглядає недужого. Недарма в неї є диплом санітарки, одержаний під час пошесті чорної віспи. Скільки разів вона боролася зі смертю, скільки разів перемагала її, Тереза Чорна Віспа. Тепер вона б'ється за життя сироти.

Лікар Сабіну, молодий педіатр, уперше за багато днів усміхається. Приймаючи подяку Алмеріу, він показує на Терезу, яка схилилася над ліжком хлопчика, що поволі починає одужувати.

— Своїм одужанням він завдячує доні Терезі, а не мені.

Він бачив, як вони обоє вболівали за хлопчиком, і натякає, хоч його ніхто й не просить:

— Якщо двоє людей вільні, то чому їм не побратися? Найбільше, що потрібне дитині, то це мати.

Сказавши це, він іде геть і залишає їх наодинці. Алмеріу зводить на Терезу очі й нарешті зважується:

— Це моє найбільше бажання...

Тереза Батіста виснажена до краю.

— Дайте мені час подумати.

— А що тут думати?

— Якщо так, то я згодна...

Алмеріу кидається до пекарні, щоб усім оголосити радісну новину.

66

Яке ви любите морозиво — пітангове чи мангове? А напій який? З кажу чи маракужі, женіпапади? Компот волієте з жаки¹² чи манго? А може, з банана, порізаного кружечками? А яке п'єте алуа¹³, ананасове чи імбирове? Яке їсте акараже, абара?¹⁴ Їх приготувала Агріпіна, краще за неї тут не готує ніхто. Не відмовляйтеся, я люблю ча-стувати. Для щирої й душевної розмови наїдки й напої просто необхідні, правда ж?

Так, я її знаю; в цей дім навідуються люди з усього світу, любий сеньйоре. Багатий і бідний, сивоголовий старець і зелений юнак, художник-портретист і художник, що розписує стіни, абат з монастиря і мати святих, скромний мудрець і самовпевнений дурень — усі приходять потиснути мені руку, з усіма я розмовляю якою завгодно мовою — господь створив мови для того, щоб люди могли розумітися між собою, а не для того, щоб це могло перешкоджати їхньому зближенню й дружбі. Я зустрічаю всіх привітно, бо я добре вихована баїянка й готова поділитися з ними усім, що знаю, чого навчилася в свої не марно прожиті шістдесят вісім років.

Кого нагадує Тереза Батіста, так бита життям, так натомлена горем і стражданням? Я вам скажу, кого вона мені нагадує.

Сидячи оце на веранді й дивлячись на ці дерева, посаджені моїми рідними й ось цими руками, що тримали рушницю в битві за какао в пушах Феррадаса, я згадую Жуана, мого небіжчика чоловіка, веселого й доброго, і сиджу не сама, а з трьома синами, моїми соколами, й трьома невістками, моїми дочками й суперницями, з онуками і правнуками, з моїми родичами й друзями, ось що я, Евлалія Леал Амаду чи Лалу, як усі називають мене ласкаво, скажу вам, любий сеньйоре.

Тереза Батіста нагадує мені сам народ. Сам бразильський багатостраждальний, але незламний народ.

Пригощайтесь. Якщо хочете, можу почастувати вас віскі, але мені воно не до смаку.

¹² Пітанга, маракужа, женіпапада, жака — бразильські дерева і плоди цих дерев.

¹³ Алуа — прохолоджувальний напій з рисового борошна й сушеної кукурудзи на цукрі.

¹⁴ Акараже, або акара, абара — делікатеси з товченої квасолі, підсмаженої на пальмовій олії й приправлені перцем.

У всьому місті тільки й розмов було, що про весілля Терези Батісти.

Чотири столи аж вгиналися під вагою всіляких наїдків. На одному з них були самі закуски — ватапа¹⁵, ефо¹⁶ в листі, мокека й шиншин¹⁷, аракаже і каруру, прохолоджувальні напої. На решті розмаїті делікатеси: холодне м'ясо, філе, смажені кури, качки, індики, двадцять кілограмів кров'янки, двоє поросят, козеня. А на десерт? Годі й перелічити: самих лише солодких страв з кокосового горіха аж п'ять. Великий вибір був і напоїв: пиво бочкове і пляшкове, всякі настоянки, вино «капелінья», віскі, вермут, коньяк, добра кашаса з Санту-Амару й прохолоджувальні напої, всі на льоду. Доктор Нелсон Табоада, голова об'єднання промисловців, прислав женихові, своєму шановному компаньйонові, подарунок — дюжину шампанського, щоб гості випили їх зразу ж після вінчання.

На це велике свято запрошено всю Баїю. Насамперед братів Алмеріу по общині церкви Бонфім і кандомбле кварталу Сан-Гонсалу-до-Ретіру. Представників інших кандомбле Креуза, Ольга з Алакету, Едуарду з Іжеша, майстра Діді й Незіну з Мурітаби, Емануеля, Фернандо Коелю, Віллеса Тейшейру. Не забула Тереза і друга Флорі Ледацюгу з «Веселого Парижа» в Аракажу.

Вінчати молодят мав дон Тімотеу, худий, аскетичний чернець-бенедиктинець і поет, записувати — вищий суддівський чиновник Сантус Круз.

Незадовго перед четвертою (о цій годині і мало початися весілля) до Алмеріу прийшов хлопчик з посланням від Терези — наречена просила відпустити її до дому дони Фіни, де вона приготується до шлюбу.

68

У домі дони Фіни Марія Огнина й Аналія допомагають Терезі Батісті одягтися й причепуритися до вінчання. Ну де ж це видано, щоб наречена була така сумна? До чого, власне, вона готується — до шлюбної церемонії чи власного похорону?

Аналія переконує подругу, що все буде добре й гаразд, що її неодмінно жде щастя.

Тереза вже вбрана й причесана, Марія Огнина вішає їй на груди намисто Янсан, осяйне й чарівне, знак перемоги у війні проти померлих, подарунок Валделойра Регу, ювеліра ориша, освячений жрицею в божниці. Аналія підносить дзеркало, щоб вона помиливалася собою. Тереза гарна, але смутна.

З коридора долинає якийсь гамір, дона Фіна когось не пускає, у відповідь чується сміх. Тереза здригається, серце тріпоче на звук незабутнього голосу:

— Виходить заміж? Можливо, але тільки за мене!

¹⁵ Ватапа — страва з маніокового борошна із шматочками риби.

¹⁶ Ефо — делікатес; приправлений з креветок і городини.

¹⁷ Шиншин — смажена курятина з сухими креветками й гострими приправами.

Вона підводиться тремтяча, не вірячи власним вухам, виходить поволі в коридор і злякано дивиться. На ганку стоїть її моряк — живий, здоровий. Тереза Батіста заходиться плачем, конвульсійно схлипує й кидається в обійми Жануаріу Жереби.

69

— Весілля не буде! — оголошує Марія Огнина, висівши з таксі біля дверей будинку Алмеріу.

Щойно повернувся майстер Жереба, і вона залишила Терезу в його обіймах. Хіба він не втонув, не пропав безвісти? Де там, живий-живісінький! Він урятувався від загибелі разом з іще одним баїяном Токіну, і три місяці добирався додому.

Алмеріу не в силі приховати свого розчарування: до вінчальної церемонії все вже готове, почали сходитися гості. Але цікавість любителя романів, фанатичного слухача мелодраматичних радіоп'єс, який звик уявляти себе на місці їхніх героїв, узяла гору над досадою, і він попросив розповісти йому про це детальніше. Через півгодини він уже остаточно змирився зі своєю долею.

— А що буде з усіма цими наїдками? — цікавиться старий Мігел, який пообідав легенько, залишаючи місце для весільних страв.

— Яка досада! — стогне негрityнка Домінгас, котра сподівалася на веселощі аж до ранку.

Алмеріу окидає поглядом залу, людей, що стоять у коридорі, щедро заставлені столи, пляшки в льоду, джаз-оркестр. На його устах з'являється усмішка, проганяючи з лагідного обличчя недавнього жениха останню тінь розчарування. Він вирішив ударити лихом об землю й гукає, щоб його почули всі присутні, все місто:

— Хоч не буде мого весілля, зате свято все одно відбудеться. Ходімо пити шампанське доктора Нелсона!

70

Під туго напруженим вітрилом рибальський човен крає затоку Баїї. Над затокою віє нічний бриз. Тереза Батіста, розпустивши чорне волосся, вдихає на повні груди запах солі й водоростей. Вона знову воскресла й пригортається до Жануаріу Жереби. Майстер Жану стоїть біля стерна й випробовує ходові якості човна: якщо він мені сподобається, то я заплачу за нього готівкою, Гунза поклав свої гроші в банк, такого друга треба пошукати. Як ми його назвемо, Терезо? Перш ніж придумати назву для човна, Тереза мовить:

— Ти знаєш, що колись я вбила одного чоловіка? Він був дуже лихий і заслуговував смерті, але він і досі в мене на совісті.

Жануаріу виймає з рота глиняну люльку:

— Ну що ж, ми скинемо його тут же у море, раз і назавжди. Хай іде до своїх акул. Тепер ти вільна від нього.

Там, на межі ранку, море й ріка.

Баїя, березень — листопад 1972.

З португальської переклав
Анатоль ПЕРЕПАДЯ

СЛОВО АВТОРА РОМАНУ «ТЕРЕЗА БАТІСТА ПРАГНЕ ЖИТИ СПОКІЙНО» ДО УКРАЇНСЬКИХ ЧИТАЧІВ

Жодна з моїх опублікованих досі двадцяти однієї книжки не приносила ще мені такої кількості листів од читачів. Роман про дівчину, биту недолею, але незламну духом, викликав нечуваний резонанс. Мимоволі задумуєшся над інтересом публіки до цього роману, що побив усі рекорди книжкової торгівлі в Бразилії: за місяць розійшлося сто тисяч примірників, а за рік двісті п'ятдесят тисяч, — явище небувале для нашої країни.

Чим пояснити такий інтерес до цього твору? Одна з дійових осіб роману, свідок Терезиного життя, каже, що Тереза — символ бразильського народу: здавалося б, уже зламаний, остаточно знівечений, він оживає знов. По-моєму, успіх роману пояснюється тим, що в ньому порушено найпекучіші проблеми Бразилії — злидні, феодалний гніт на селі, чиновницьку корупцію, забобони, що тяжіють над затурканими батраками, убогим людом. Проти цього світу й повстає дівчина Тереза, непримиренна до кривди, символ бразильського народу, воскреслого наперекір усьому, готового боротися до останнього подиху, символ передусім бразильської жінки, уродженки північного сходу, ще дівчинкою проданої в рабство до сільського поміщика, битої, змушуваної до проституції, доведеної до найубогішого животіння і все ж незламної; Тереза Батіста — народна героїня, борець низів. Ось цим, на мій погляд, пояснюється величезний успіх цієї книжки в Бразилії.

Романом «Тереза Батіста прагне жити спокійно» мені ще раз хотілось прислужитися своєму народові у його боротьбі за краще життя, за омріяну свободу, мир, добробут і щастя.

Баїя, березень 1974 року.

ДУХ

І ПОСТАТЬ

ПАБЛО НЕРУДИ

РІКА

У Темуко, далекому містечку на півдні Чілі, голос Пабло Неруди почав шукати «виходу з величезних мертвих стовбурів та велетенських кам'яних брил». Так Неруда казав про ріку, що бере початок поблизу озера Ранко. І додавав:

«І листя, яке віками падало в її плесо, і всі минулі роки намагались її зупинити. Але юна ріка відгортала мертве листя, набиралася свіжості, несла ту свіжість далі.

Я подумав: так народжується поезія. Вона приходить з незнаних вершин, таємнича й темна в своїх витоках; самотня й прохолодна, вона, як ріка, розчиняє все, що впаде в її плин, серед гір шукає шляху, а як знайде — кришталевою піснею скропить луки.

Вона дасть вологу полям, дасть голодним хліб. Подорожні тамуватимуть з неї спрагу, вона співатиме для людей, їх спочинку та боротьби».

17 січня 1962 року я відвідала в Темуко Гласфіру Массон де Рейес, літню тітку поета. Дізнавшись, що я хочу писати про Неруду, вона розповіла мені:

— Пабло був дивною дитиною — мабуть, через свій хист. Якогось вечора в моєї тітки зібралися її подруги. Пабло дивився на них своїми величезними очима. Ми грали в загадки. «А ти чому мовчиш?» — запитали його. Тоді Пабло, дивлячись на подвір'я, сказав поволі: «Має шерсть, але не вівця, має лапи, але не хапає». Відгадати не зміг ніхто. Пабло підвівся й показав: «Ота шкура». То була шкура шойно забитої вівці. Ніхто з нас не помітив би цього, навіть якби ми й звернули увагу на неї. Але він помітив. Бо він поет.

І стара своїм утомленим голосом мудрої селянки додала:

— Це ж бо і є поет: він бачить те, чого не бачить ніхто.

Донья Гласфіра на мить замовкла. Відтак я знов почула її голос:

— Пабло був дуже неквапливий у розмові. Спокійний, зовні кволий, а волю мав залізну. За перші вірші він скуштував різок. Та це його не зупинило. Ми ж не змогли на нього вплинути: нам хотілося, щоб він обрав якусь звичайну професію, заробляв гроші. Але він увесь віддався поетичному натхненню. Яке ж то було глибоке натхнення! З ним він народився. Ніякі буденні інтереси не могли збити його з гуті. Оце й треба мати: силу, щоб здійснити свій ідеал. Це в Пабло було. Тут він не схибив.

Я запитую, чи знає вона його книжки.

— Авжеж, я читала їх дуже багато. Спочатку в Пабло були труднощі — його не розуміли. Люди не вміли його сприймати. Ні, неприязні не було, просто його поезія була надто оригінальна. Здавалося, її написано якоюсь дивною мовою.

В Темуко я також була в пекаря Рауля Рейеса, сина єдиного брата Пабло. Ми відвідали з ним будинок, де минуло дитинство Неруди. Ці пер-

ші відвідини були дуже короткі: було вже пізно, до того ж важко хворіла сестра Рауля. Я ледве встигла роздивитися подвір'я та кімнати з майже голими стінами.

*Це дім
на підвалинах зливи,
два поверхи, і точна кількість вікон,
симетрія сплетінь ховає мури.*

Ніч у Темуко була прохолодна. Ми пішли десь попоїсти. В готелі «Фронтера» Рауля сповістили про смерть сестри. Ресторанний оркестр грав різні мамбо й ча-ча-ча. Рауль з Нерудою сиділи за столом. Між ними точився родинний діалог, один з отих, що завжди сповнені туги й ніжності. «Ти пам'ятаєш, як вона з'явилася в домі, тоненька, сумна?» — «У неї завжди була душа дитини». Раптом Рауль підвівся й попросив пляшку шампанського:

— Хай живе життя! — вигукнув він. — Хай живе смерть, хай живе життя!

*Вони співали і пили вино
за здоров'я, за смерть.*

*...творитиму саме лише життя,
бо смерть мені чужа.*

Пабло Неруда — поет, що, як сказав Лорка, «ближчий до крові, аніж до чорнила».

*...відомо:
доля —
на життя і на смерть.
Співаючи — помremo.*

Здавалося, ці слова водночас належать і пекареві Раулю Рейесу з Темуко, і самому Неруді, який наразі написав:

*Отож нехай де-небудь і назавше
моя теперішня існує суть —
одвічний полум'яний свідок —
себе руйнуючи, він вічності сягає
в своєму неповторному пориві.*

Неруда вмів поєднувати велич свого поетичного хисту з глибоким відчуттям своєї доби. Він багатогранний, але завжди незмінний. Його вірші про кохання — це Пісня Пісень нашої сучасної молоді. Близько сорока років тому були вперше опубліковані «Двадцять віршів про кохання та одна пісня рзспачу», але донині юнаки освідчуються в коханні словами цих поезій. Мільйона примірників сягнули видання цієї книжки (а були ще й численні нелегальні видання). Після багатьох років політичної та соціальної поезії любов знову надихає Неруду — він публікує «Сто сонетів про кохання», в яких нові й нові покоління шукатимуть слова для своєї любові. Його поезія — іноді темна, іноді проста — не втрачає свого людського, одвічного коріння.

*Я був довгою рікою, що повна
твердого каміння, воно дзвеніло
ясними звуками ночі,
темними піснями дня.*

НЕМА ІСТОРІЇ, Є ЗЕМЛЯ

Рікардо Еліесер Нефталі Рейес Басоальто — Пабло Неруда — народився 12 липня 1904 року.

Ось що розповідає він сам:

«Мої предки прийшли на поля Парраля й посадили виноград. Землі було обмаль, дітей — чимало. Всі виробляли вино — міцне, кислувате, не очищене. Поступово вони збідніли, покинули цю землю, емігрували, поверталися лише, щоб померти на курних землях центрального Чілі».

І пише у віршах:

Народилась людина
 серед безлічі
 інших,
 жила людина
 серед безлічі інших,—
 нема тут історії,
 є земля,—
 центральне Чілі, де
 в'ється зелене волосся виноградарів,
 виноградини світло п'ють,
 вино народжується з-під ніг народу.
 Парраль —
 назва цієї землі.
 Вже нема тут
 ні будинків, ні вулиць.
 побігли дикі коні-Кордільєри,
 підземні сили сколихнули небо,
 стрибнули гори,
 і упав народ.
 Цегла мурів,
 портрети на стінах,
 потрошені меблі
 в темних залах,
 тиша, яку пронизало
 гудінням мух, —
 все знову
 стало порохом:
 з нас лиш дехто зберіг
 свою форму і кров.
 Лиш дехто
 й вино.

СЕРЕД ТІНЕЙ

Роса Нефталі Басоальто Опасо, поетова мати, була вчителькою в Парралі. Вийшла заміж у жовтні 1903 року. Померла від туберкульозу наприкінці серпня 1904 року — через півтора місяця після народження Пабло.

В моїй пам'яті немає
 ані краєвидів, ні часу,
 нема ні силуетів, ні облич,
 є лиш невловна курява,
 хвіст літа
 і цвинтар,
 куди мене привели,
 щоб я між могил побачив,
 як спить моя мати.
 Її обличчя я не бачив ніколи —
 серед мерців її кликав —
 хотів побачити,
 але вона, подібна до інших мерців,
 не чула, не відповідала,
 лишилася там без сина,
 самотня й недосяжна —
 серед тіней.

Пабло ще не виповнився рік, коли його родина перебралася з Парралі в Темуко. Арауканія, Темуко — це історія його родини і його поезії.

ЗАЛІЗНИЧНИК РЕЙЄС

Дата народження Хосе дель Кармена Рейєса Моралеса, батька Неруди, невідома. Помер він у Темуко 7 травня 1938 року. Коли Неруду сповістили, що дон Хосе дель Кармен важко хворий, він поїхав до Темуко й зупинився

там у доктора Мануеля Маріна, свого давнього приятеля й батькового лікаря. Доктор Марін розповів мені, що в ніч, коли помер батько, Неруда замкнувся в кабінеті й щось писав. Уранці доктор Марін знайшов написане:

*Ніч, сніг, пісок —
ось тіло мого краю,
вся тиша світу в його довгім тілі,
вся піна — в його морських прибої,
він сповнений торканнями вугілля.*

— Коли я приїхав,— розповідав мені Неруда,— батько лежав непритомний. Коли опритомнював, починав мене напучувати: «Чому ти так горбишся,— шепотів він,— вирівняйся». Очі Неруди виблискували гордістю і захопленням, коли він згадував про батька.— Життя хліборобів центру країни було важке. Мій дід Хосе Анхель Рейес мав мало землі та багато дітей. Імена моїх родичів нагадували мені загадкові імена принців: Амос, Осеас, Хоель, Абдіас. Мого батька звали Хосе дель Кармен. Він ще замолоду покинув рідні землі й працював у порту Талкагуано, а потім — залізничником у Темуко.

Всі, хто знав поетового батька, твердять, що він був схожий на патріарха. Дон Хосе дель Кармен мав дуже великий вплив на Неруду, котрому не раз доводилося чинити опір цій жорстокій, суворій людині. Батько не схвалював його захоплення поезією.

— Мій батько,— розповідає Неруда,— помер у Темуко, цей клімат був не для нього. Батько був гоганим хліборобом, посереднім робітником у порту Талкагуано, але добрим залізничником.

Через кілька місяців після смерті дона Хосе дель Кармена померла його друга дружина. Неруда був на похороні. Він бачив також, як переносили батькові останки до останків дружини. Через деякий час Неруда написав «Келих крові» — оповідання, що дуже рідко друкувалося й чомусь не увійшло до повного зібрання його творів.

Коли я повертаюся зда- леку в хисткій непевності поїзда — так мої предки поверталися кінями, — я ніби лечу понад сном, мій зір протинає темряву років—так сніг пронизує все довкола — і торкається жорстокого вітру з моєї уяви: мене породила бідна південна земля — Арауканія, я існую з прадавніх часів, та земля пралісів і правічних дощів береже якусь мою таємницю — я не знаю її, я не знаю, але мушу знати, я відшукую її несамовито, сліпо, досліджуючи довгі ріки, незбагненні рослини, громаддя деревини, південні моря, поринаючи в зело й зливи, — я не можу сягнути тієї землі, тих хвиль, тієї морської піни, того піску. І коли нічний поїзд здригається, нашттовхуючись у морі ночі на підводні брили, я відчуваю

себе маленьким школярем, дитиною в холоднечі нашого півдня, де є маленька школа, де коло серця — величезні вологі ліси. Заходжу на подвір'я, весь у чорному, на мені краватка поета, зібралася вся моя рідня, всі кремезні, під деревами — гітари й ножі, пісні перериває терпке вино. Потім перерізають горло баранцеві — він тремтить, — келих гарячої крові підносять до мого рота — стрілянина й пісні, — я відчуваю агонію, як той баранець, — і блідий, нерішучий, заблудлий серед пустки дитинства, я підношу і п'ю цей келих крові.

Щойно помер мій батько — подія звичайна для цього світу, проте щось жахливе й скорботне сталося в його могилі. Час розповісти про це. За кілька тижнів — згідно з газетною заміткою, від якої робиться моторошно, — померла також моя мачуха, і для того, щоб батько спочивав поряд з нею, ми мусили перенести його тіло. Опівдні ми з братом та кількома залізничниками, батьковими друзями, попросили відкрити замуровану нішу й витягли з неї труну. Труна була в лишайнику, на ній лежала пальмова гілка та чорні зів'ялі квіти. Від вогкості в дошках утворилася тріщина, й коли труну знімали, з неї полилася вода, нескінченні потоки води.

Ця жахлива вода була дощем, — можливо, дощем лише одного дня, можливо, лише однієї години нашої південної зими, цей дощ пройшов крізь стелю, цеглини, інших небіжчиків і затопив батькову труну. Ця жахлива вода тепер полилася з свого похмурого сховища, ця страшна вода попереджала мене, своїм таємничим потоком являла мені мій нескінченний зв'язок з цим краєм, з життям і смертю.

Цей прозовий фрагмент датовано приблизно 1938 роком. Можливо, Неруда ніколи не читав його більше, принаймні, він не включав його до своїх наступних видань.

Протягом наступних років Неруда продовжує присвячувати поезії своєму батькові:

*Батько — засмаглий — вертається
з своїх поїздів:*

*чути
вночі
паровозний
гудок,
він розпанахує дощ,
вие і стугонить,
здрігаються двері:
вітер з батьком
входить до хати...*

*...Залізничник — це моряк на землі,
повз маленькі порти без моря
поїзд мчить без упину
і розчахує ліс.
Коли довгий поїзд спочиває,
збираються друзі,
прочиняються двері мого дитинства,
стіл здрігається,
у шкарубких руках дзвенять склянки,
виблискують очі вина.
Мій батько
кохався в житті,
знав смак чоловічої дружби і повної чарки.
Його життя —
від гудка до гудка,
від повернення до розлуки,
від зливи до зливи.
Залізничник Хосе дель Кармен Рейес
сів у поїзд смерті
й ще досі не повернувся.*

«...Плащ з товстого сірого сукна... Я примусив той плащ послужити поезії».

МОНХЕ

Я знайшла те фото в домі Гласфіри Массон де Рейес. Неруда задоволено подивився на нього.

— Так, — промовив він, — я дуже добре пам'ятаю, коли робили цю фотографію на нашому подвір'ї. Пам'ятаю також: в останню мить я, засоромившись, утік і заховався. Я повинен був стояти тут, біля Раміро Франко, мого друга. А оце — мій дядько Рамон, він переписував мої вірші.

Пабло Неруда був дуже сором'язливою дитиною. Його родичі розповідають, що він майже не розмовляв. Він сам пише про це:

*Я тільки я збагнув, що існую,
що моє існування триватиме...
я зблід і змарнів,
не хотів говорити, аби не видати
голосу, ховав погляд, аби не бачили
мене, коли я ходив — тулився до стін,
наче химерна тінь.*

Але в цього полохливого хлопчика були друзі. Своїх перших друзів Неруда не забував ніколи.

*...Я пам'ятаю в моєму дитинстві
поїзди, на яких працював мій батько,
діти негоди
в лахмітті,
з обличчями, в які вкарбувалися
дощ і пісок,
з рубцями на чолах
приносили мені
яйця куріпки,
зелених жуків,
шпанських мушок кольору місяця,
всі ці скарби,
що потрапляли з рук велетнів
до моїх, дитячих,
примушували мене сміятися і плакати,
думати й співати
там, у дощових лісах
мого дитинства.*

Ця дитина — захоплена природою, екзотичною красою земних комах та морських молюсків, насіння та птахів, — зближується з простими чілійцями.

Моїх товаришів звали Шанакес, Шелер, Гаузерс, Смітс, Тайтос, Сераніс. Між нами не було різниці, хоч були й сефардські прізвища: Албалас, Франкос, — і ірландські: Мак-Гуйтис, — і польські: Янішевський. Виблискували темним світлом арауканські прізвища, вони мали запах деревини й води: Мелівілус, Катрілеос.

Неруда згадує, як він страшенно здивувався, коли його сестра Лаура якось сказала: «Ти товаришуєш лише з бояками». Бояками в Чілі зневажливо називають селян. Неруда ніколи так не називав друзів свого дитинства.

Не кожний знає тепер, що таке щебеновий поїзд. У південних областях, де бувають жажливі бурі, вода потрощила б колії, якби між шпалами не сипали каміння, якби хоч на мить залишили колію без уваги... Сорок років тому на щебеновому поїзді їздила чимала команда. Людям доводилося самим розбивати камінні брили. Платня була мізерна. У того, хто наймався на цей поїзд, не вимагали рекомендацій. Бригади комплектували з кремезних пеонів, які приходили з полів, передмість, в'язниць. Мій батько керував цим поїздом. Інколи він забрав мене зі школи, і я їхав з ним. Ми розбивали камінні брили в Бороа, де колись відбувалися жажливі сутички між іспанцями й арауканцями.

Природа тих місць п'янила мене. Я мав тоді років десять, проте вже був поетом. Я не писав віршів, але мене вабили птахи, жуки, яйця куріпки. Це було диво — знаходити їх у розколинах: вони були слизькі, темні, лискучі, наче робот рушниць. Мене дивувала досконалість комах. Мої пошуки зацікавили робітників. Згодом вони почали знаходити для мене в лісах дивовижні скарби. Одного з них звали Монхе. Мій батько казав, що

це найнебезпечніша людина. Смагляве обличчя Монхе перетинали дві лінії: слід від ножа й білозуба усмішка, лукава й симпатична. Цей Монхе приносив мені загадкові білі квіти, волохатих павуків, пташенят лісових голубів. А одного разу він відкрив для мене сліпуче диво — жовтокрилого місячного жука койгуе. Я бачив його лише тоді, це була блискавка у веселковому вбранні. Червоний, фіолетовий, зелений, жовтий кольори його «обладунку» були сліпучі. Він миттю вирвався із моїх рук і повернувся до лісу. І вже не було Монхе, щоб зловити його. І вже ніколи не було в мене цього сліпучого видива. І вже ніколи я не забував свого друга... Батько розповідав мені про його смерть. Він упав з поїзда й покотився по урвищу. Поїзд зупинили, але, як розповідав батько, там був лише мішок з кістками. Я плакав цілий тиждень.

Цей плач триває. Це той плач, який примусив Неруду вигукнути біля руїн Мачу-Пікчу:

*Камінь на камені, де ж тут була людина?
Повітря в повітрі, де ж тут була людина?
Час у часі, де ж тут була людина?*

Не тільки до індіанця-кечуа звертається Неруда у «Верхах Мачу-Пікчу», а й до цього «мішка з кістками», до небезпечного й ніжного Монхе, до «простих чілійців»:

*Підведися, щоб ми народилися разом, брате.
Дай мені руку з глибокої
царини твого безмежного болю.
...Подивися на мене з земної глибини —
землероб, ткач, мовчазний пастух.
...Я прийшов говорити через ваш червув рот.
Попід землею зберіть ці
мовчазні губи
і з глибини говоріть зі мною цієї довгої ночі,
ніби я вже з вами на якорі,
розкажіть мені все, ланцюг за ланцюгом,
кільце за кільцем, крок за кроком,
загостріть ножі, які ви сховали,
покладіть їх на груди мої, в мою руку,—
плин жовтих променів,
ріка похованих тигрів,—
дайте мені плакати — години, дні, роки,
сліпі віки, зоряні століття,*

ПАХОЩІ БУЗКУ

*...Мене спонукали до росту мовчазні роси,
дерев'яний полиск сокирищ,
потаємні пахощі землі, вимені й вини,
моя душа була загубленою між поїздів коморю,
в якій забули шпалі й бочки,
дріт, овес, пшеницю, кочаю¹, дошки
й зиму з її темним крамом.
Так моє тіло ставало безмежним, уночі
мої руки ставали снігами,
мої ноги були простором, що його охопив ураган,
і я ріс, як ріка під зливою,
все, що падало в мене, проростало,—
пташині пісні між листям, жуки,
нове коріння, яке піднялось
до роси,
бурі, які стрясають
вежі лавра, черлене гроно
ліщини, терпіння
святе модрина...*

¹ Кочаюю — їстівні морські водорості.

Де Темуко я прибув у 1910 році. Того ж року я вступив до ліцею. То був просторий будинок з подертими залами й похмурими підземеллями. Навесні з його вікон виднілася чарівна хвиляста ріка Каутін, береги якої були вкриті лісовими яблунями. Ми тікали з уроків, щоб занурити ноги в холодну воду, яка бігла по білому камінню.

У ліцеї все мало якусь таємничість. Фізична лабораторія, де виблискували різні прилади. Бібліотека. Їхні двері були для мене зачинені — я мав тоді тільки шість років. Однак найбільше вабило підземелля. Там панували безмірна тиша й темрява. З свічками в руках ми гралися у війну.

Мене часто запитують, коли я написав свій перший вірш, коли народилася в мені поезія. Я спробую пригадати. Колись у дитинстві — задовго я навчився читати — я відчув величезне хвилювання й написав кілька напівримованих рядків, — слова були несхожі на звичні, повсякденні. Я переписав їх начисто. Мене охопили тривога й смуток. То був вірш, присвячений матері — моїй ніжній мачусі. Неспроможний оцінити свій перший твір, я відніс його батькам. Вони сиділи в кімнаті й вели одну з тих тихих розмов, які, наче ріка, розділяють світ дітей і світ дорослих. Я простягнув їм аркуш, тремтячи від першого натхнення. Батько недбало взяв аркуш, недбало прочитав його і, недбало повернувши мені, сказав:

— Звідки ти списав це?

І я знов почув їхню тиху розмову про якісь важливі й далекі мені справи. Здається, так народився мій перший вірш і так я отримав перший зразок недбалої літературної критики.

*Це було в ті далекі роки... Шукаючи мене,
прийшла поезія. Я й досі не знаю, звідки
вийшла вона — з зими чи з ріки,
і не було голосів,
ані слів, ані тиші,
але вона кликала мене з якоїсь вулиці,
з нічних віт,
серед вогнів
чи серед самотності нічного повернення.
Де вона, торкаючись мене,
обличчя не мала.*

Мачуха вела мене за руку до церкви. Коло церкви Серця Марії ріс бузок, і його пахощі огортали все довкола.

У церкві майже ніколи не було чоловіків. Мені було дванадцять років, і я там був чи не єдиним мужчиною. Я звик робити там усе, що мені хотілося. Я не вірував, а тому не стежив за ритуалом і майже завжди стояв, коли інші сиділи або ставали навколішки. Я так і не навчився хреститися. Але тоді в церкві ніхто не звертав на це уваги. В тому маленькому храмі почалося моє перше кохання. Здається, її звали Марія. Пам'ятаю, що те почуття було чимось блискучим, сумовитим, було сповнене зворушень, катувань і пахощів церковного бузку.

Церква Серця Марії з дзвіницею, яку майже повністю зруйнував останній землетрус, стоїть і досі в Темуко. А той бузок живе тільки в поемі.

*Пахощі
бузку...
Світлі вечори мого далекого дитинства,
яке леліяло, мов спокійні води.*

НЕЗАБУТНІ ПЕРСОНАЖІ

Я почну з розповіді про дні й роки мого дитинства, єдиним персонажем яких був дощ. Безмежний південний дощ. Я народився на кордоні моєї батьківщини, на життя, на землю і на дощ.

Де б я не був, мені здається, що зникло це мистецтво дощу. В Арауканії дощило місяцями, роками. Дощ падав, ніби довгі скляні голки, які розбивалися об дахи, прозорими хвилями він тулився до вікон, кожний будинок був кораблем, який важко рухається до порту в цьому зимовому океані.

... дощ,
море згори,
свіжа троянда
оголена,
голос неба,
чорна скрипка,
краса,—
з дитинства
люблю тебе,
не за добро —
за красу.

У творах Неруди завжди йдеться про дощ. Здається, нема жодної його книжки, де б він не згадав про дощ. Другий елемент його поезії — дерево.

...Дошки нашого дому
пахли лісом —
то був запах сільви.
Відтоді деревина
стала моєю любов'ю
і все, чого я торкався, оберталося на ліс.

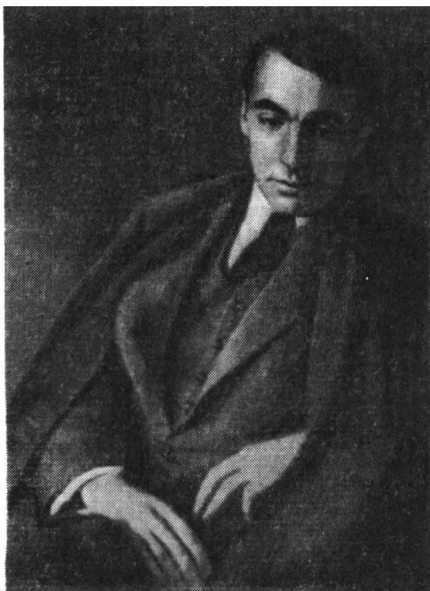
Тартаки співали. Деревину привозили на станції, свіжою деревиною пахло в селищах. Мабуть, десь там ще лишилися мої вірші, написані на стінах. Дошки вабили мене, вони були гладенькі, як аркуш паперу, й мали таємничі жилки. Відтоді дерево стало природним елементом мого життя.

Пам'яттю, дотиками,
повільними голками, повільною повинню
я падаю в царину забуток,
у довгу жалобу,
в забутий зруйнований зал,
у гроно гіркої конюшини.
Я падаю в тінь
серед руїн
і дивлюся на павуків,
на простори таємничої деревини,
і блукаю серед вологих волокон,
що вирвані з живої істоти
і тиші.

...Пори, прожилки, кола солодкі,
вага, тепло мовчазне,
проміння, що тулиться
до цієї поваленої душі,
істоти, що сплять у цій гущині,
солодкий пилوک виснаженої серцевини,
попіл, сповнений погаслих душ,—
прийдіть до мене, до мого безмірного сну,
прийдіть до моєї спальні, в яку падає ніч,
падає без упину, як зламана вода,
до вашого життя, до вашого скону пригорніть мене,
і ми запалимо вогонь, створимо тишу і звук,
і племін, і мовчання, і дзвін.

Ах, з усього, що знаю
і визнаю
в цьому світі,
дерево —
це мій найближчий друг.
Я несу в моїм тілі,
в моїй одежі
пахощі лісопильні,
запах червоної дошки.
...Я знаю й люблю тебе,
я свідок твого народження, дерево.
Коли я торкаюсь тебе,
ти відповідаєш мені,
як тіло кохане,

ти являєш мені
свої очі й волокна,
свої вузли, свої родимки,
свої розколини —
ці нерухомі ріки.
...під
жалюгідною фарбою
я відчуваю твої пори,
задихаючись, ти кличеш мене,
і я тебе слухаю,
відчуваю
хитання
дерев
мого дитинства.

КНИГИ

...і потроху,
поза речами та роботою,
мов запах гіркий
з прозорістю солі,
виникало древо знання.

В час, коли створювали-
ся «Двадцять віршів про
кохання».

Книги Неруда почав збирати ще замолоду, іноді позбавляючи себе найнеобхіднішого; він зібрав одну з найцінніших приватних бібліотек Америки. Коли Неруда повернувся до Чілі в 1952 році, я була його секретаркою, і ми разом упорядковували його бібліотеку. Пабло не міг намілюватися книгами, він гладив їх, розповідаючи мені, де придбав ту чи іншу, хто подарував йому якусь із них, яку ролі відіграла та чи інша книга в його житті. Книжки, як і весь будинок, з 1948 року доглядала його сестра Лаура. Треба було впорядкувати їх, щоб знайти місце для нових книг, Неруда квапив мене, він був у захваті, наче дитина під час гри. Тоді його попросили співробітничати в журналі «Вістасо». Ми були обкладені книгами — вони лежали стопами на підлозі, на столах, на стільцях, — коли Пабло продиктував мені ці сторінки, яким потім дав назву «Запах повернення»:

У цьому запаку замкнутих книг є щось від смерті, бо це запах забуття, похованих спогадів.

...Сидячи навпроти старого вікна, навпроти біло-синього неба Анд, я відчуваю за собою пахощі весни, які борються з книгами. А книги не хочуть розлучитися зі своєю тривалою самотністю й ще видихають залишки забуття. Весна входить до оселі в своїм новім убранні, що пахне жимолостю.

Під час моєї відсутності книги були в страшному безладі. Не те, щоб бракувало якоїсь, — просто їх поміняли місцями. Поруч з виданням Бекона я знаходжу «Капітаншу з Юкатана» Салгарі. І вони чудово співіснували одна з одною. Коли я взяв том Байрона, від нього відлетіла палітурка, падаючи, немов крило альбатроса. Прикладаю палітурку до книжки, й в обличчя мені дме вітерець холодного романтизму... Є нові книги й предмети, вони з'являються із забитих ящиків. Ящики соснові, вони прибули із Франції, їхні дошки пахнуть полуднем. Коли їх піднімають, вони риплять і співають, з них з'являються червоні палітурки Віктора Гюго, всі знедолені, які, вийшовши із свого старого видання, оживають у моїй оселі.

Бібліотека Неруди дуже багата на документи, рукописи, рідкісні книги. Там є, наприклад, основні видання Кеведо, Гонгори, Кальдерона, Лопе де Веги, Сервантеса, Фернандо де Еррери, Гарсільяс, Франсіско де ла Торре та інших ліриків золотого віку. Є перше видання Петрарки, надруковане в Неаполі 1484 року, а також видання Петрарки 1505, 1515, 1522, 1540, 1552

років. Є кілька видань Данте XVII століття, поезії Анджело Поліціано, чотирьох видань Тассо XVI і одне першої половини XVII століття, твори Овідія, Лукіана та інших античних авторів. Є, зрозуміло, й американські поети: Рубен Даріо (два примірники, видані 1888 р.), Хосе Хоакін Ольмедо («Пісня про Болівара», Лондон, 1826), Габрієла Містраль, Вісенте Уйдобро та ін. Є рукописи Леконта де Ліля та Верлена... Книги з дарчими написами майже всіх французьких поетів-сюрреалістів, а також книги іспанських поетів: Гарсія Лорки, Рафаеля Альберті, Мігеля Ернандеса, Мануеля Альтолагірре.

Щоб ці книги перейшли до рук нових поетів, Неруда вирішив подарувати свою бібліотеку Чилійському університету. Цьому університету він подарував також свою колекцію черепашок. 20 червня 1954 року в помешканні поета відбулася символічна церемонія передачі книг та колекції черепашок. Виступали ректор університету й Пабло Неруда. Неруда, зокрема, сказав:

Я збирав ці скарби світової культури, ці мушлі всіх океанів і цю піну всіх семи морів. Я дарую все це університетові за велінням мого сумління, це той мінімум, яким зараз я можу віддячити за все те, що мені дав мій народ... Я збирав ці книги всюди, вони мандрували зі мною, багато з них на чотири або п'ять століть старші за мої теперішні п'ятдесят літ. Деякі мені подарували в Китаї, інші я купив у Мексиці. Сотні я знайшов у Парижі. Чи не найцінніші я привіз із Радянського Союзу. Всі вони — частка мого життя, моєї особистої географії. Я довго шукав їх і мав велику радість, коли знаходив, а вони віддавали мені свою мудрість і красу. Від сьогодні їх щедре життя буде ще ширшим.

Калі через якийсь час хтось перегляне назви цих книг, він нічого не знатиме про того, хто їх збирав, і не зможе пояснити собі, чому деякі з них зібрані тут. От, наприклад, готський альманах 1838 року, хроніка аристократичних родин. Каталог ярмарку марнослава. Але я придбав його тому, що там є непомітний рядок, надрукований дрібним шрифтом: «Дня 12-го лютого 1837 року внаслідок дуелі помер російський поет Олександр Пушкін». Ці рядки для мене — мов удар кинджалу. І досі світова поезія спливає кров'ю, що тече з цієї рани.

А ось «Циганський романсеро» Лорки. Федеріко при мені написав цю присвяту Полеві Елюару. А це книга Елюара з його автографом. Вони здавалися мені вічними. Здається вічними. Але вони вже пішли.

Якось у Парижі, коли мене вшановували мої друзі, великий французький поет приніс мені справжній скарб. То було нелегальне видання Віктора Гюго, якого свого часу переслідував один тиран. А також чи не найцінніше з усього, що я маю тепер, — два листи, в яких Ізабелла Рембо пише матері з марсельської лікарні про смерть брата. Це жакливі рядки. Даруючи мені листи, Поль сказав: «Зверни увагу, як переривається отут, наприкінці. Вона пише: «Артур хотів би...» — а наступного уривка вже не віднайшли. То був Рембо. І ніхто ніколи не знатиме, чого б він хотів».

Ось мій перший Гарсіясо, якого я купив за п'ять песет, розхвилювавшись, про що пам'ятаю й досі. Видання 1549 року. А це чудове видання Гонґори XVII століття. Я придбав цю книгу в Мадриді, в книгарні Гарсія Ріко. Вона коштувала сто песет, але я попросив, щоб мені дозволили сплатувати по десять песет шоміяця. Досі пам'ятаю, яке здивоване обличчя було в Гарсія Ріко, цього чудового книгаря, він здавався кастільським скнарою, коли я попросив продати книгу в кредит.

А от два мої улюблені поети золотого віку. Це «Розчарування в любові до рими» Педро Сото де Рохаса й «Вечірні поезії» Франсіско Латорре. Стільки книг! Стільки всього! Час продовжити тут своє життя.

Згадую, як ми жили в Парижі, біля Сени, з Рафаелем Альберті. Ми з Рафаелем були тої думки, що наша доба — доба реалізму, востих поетів. «Досить уже худих! — мовив весело Рафаель. — Вистачить їх романтизмів!» Ми хотіли бути товстими, як Бальзак. На нижньому поверсі нашого будинку була книгарня, у вітрині стояло зібрання творів Гюго. Ми завжди зупинялися коло вітрини й примірялися. «Який ти завширшки?» — «До «Трударів моря», а ти?» — «Я тільки до «Собору Паризької богоматері».

Мабуть, колись запитають також, чому тут стільки книг про тварин та рослини. Відповідь — у моїй поезії. Книги з зоології та ботаніки завжди хвилювали мене. Вони продовжували моє дитинство. Вони приносили мені безмежний світ, нескінченний лабіринт природи. Рідко я засинав, перш ніж передивитися зображення улюблених птахів або лискух і складних, як

З Федеріко Гарсія Лоркою.

годинник, комах. Тут зібрана краса, котра привела мене до розуму, це дорогоцінні предмети, свята гіна часу на моєму шляху.

Віднині ці книги належать численним новим очам. Так вони справджують свою долю — давати і здобувати світло.

Яксь, коли Неруда був проїздом у Буенос-Айресі, я його запитала:

— Скажіть, ви не шкодуєте, що позбулися своїх книг?

— Ні, не шкодую,— відповів він.

Я ніколи більше не розмовляла на цю тему з Нерудою, але гадаю, що не кожен пішов би на таку жертву, як Пабло. Надто вже він любив старі унікальні видання та й взагалі книги — у будь-якій палітурці. Книги всіх часів.

НАТХНЕННЯ І НАПОЛЕГЛИВІСТЬ

...з'явився один романтичний чоловік, що дуже вплинув на мене: Орландо Массон. Це був перший соціальний борець, якого я знав. Він створив газету. Там друкувалися мої перші вірші, там я спізнав запах друкарні, познайомився із складачами, замастив руки фарбою.

Цей чоловік протестував проти зверхників. Остання пожежа, яку я бачив у Темуко, була пожежа в приміщенні редакції Орландо Массона.

Орландо Массон опублікував свою першу книгу поезій «Арауканські квіти». Я прочитав ці вірші з захватом.

У газеті «Маньяна» знайшли перші публікації Неруди, підписані Нефталі Рейес. Перша стаття, яку знайшов Хорхе Сануеса — дослідник творчості Неруди, — має назву «Натхнення і наполегливість». Вона з'явилася 13 липня 1917 року. Сануеса розповідає: «У «Натхненні і наполегливості», статті, яка написана 13-літнім Нерудою, стверджується, що мети можна досягти, лише коли наполегливість не знищує початкового натхнення».

ГАБРІЕЛА МІСТРАЛЬ

У той час прибула до Темуко одна висока сеньйора. Довга сукня. Взуття на високих підборах. Одіж завжди пісочного кольору. Вона була директором ліцею. Прибула до нашого південного міста з Магаланських снігів. Її звали Габріела Містраль.

Я дуже рідко бачив її: боявся стосунків з людьми, чужими моєму світові. Я був похмурий, насторожений та мовчазний.

З темного обличчя Габріели не сходила широка біла усмішка. Її обличчя здавалося мені знайомим. То було обличчя Монхе, бракувало тільки шрамів. То була та сама лукаво-сердечна усмішка й очі, що мружилися від снігу й світла.

Я не дивувався, коли вона витягала з свого чернечого вбрання книги, які давала мені і які я буквально ковтав. Вона примусила мене прочитати великих творців російської літератури, які так вплинули на мене.

Потім Габріела й Неруда стали близькими друзями. Обое вони були чілійськими консулами. Листувалися. Коли Неруді виповнилося 50 років...

Вчора ввечері разом з першими подарунками Лаура Родіг принесла мені скарб, який я розгорнув з невимовним хвилюванням. То були написані олівцем і повні правок чернетки «Сонетів смерті» Габріели Містраль. Вони написані в 1914 році.

Гадаю, що ці сонети сягнули висоти вічних снігів та підземного трепету Кекедо.

Даруючи цей рукопис Чілійському університетові, Неруда сказав:

Габріела Містраль написала 1914 року в Андах три «Сонети смерті». Їхнє значення для іспаномовної поезії неперевершене. Треба пройти віки поезії, піднятися до старого Кекедо, суворого й розчарованого, щоб уздріти, торкнути й відчутти поетичну мову таких масштабів і твердості.

...Вони мають звук андської води й каміння. Її початкові строфи насуваються подібно до вулканічної лави. Ми затамовуємо подих, щось повинно статися, і тоді падають терцети.

Це життєствердуючі поезії. Прокльони, заклик, любов, помста й радість — це те полум'я, що освітлює сонети. Той, хто їх писав, знає землю й видобув із землі її могутню родючість. Він замісив блакитну глину чілійської Півночі, і ця місячна земля лишилася на його пальцях. Там німує в чеканні первісне насіння, простори селітри погрожують мохом, засуши вбивають зело й худобу. Але вино долин солодке. міцне, гаряче. Як у сонетах, так і в усій поезії Габріели є камінні брили, порепані землі, бліді колючки, але поруч з цим там цвіте маленький сад і палає у льохах полум'я виноградників...

Я гадаю, що Пабло Неруду й Габріелу Містраль, які були дітьми чілійського народу, однакою дуже глибоке коріння. Я була б щаслива, якби мені випало бачити їхні зустрічі або мати листи, що вони писали одне одному! Згадую, як Неруда розповідав, що на Капрі отримав від Габріели листа, в якому вона попереджала його про холод; наприкінці вона писала: «Кутайтеся, Пабло, кутайтеся!» Збереглося фото, зроблене в Італії, коли Неруду переслідував уряд Гонсалеса Відели. Габріела Містраль була тоді консулом. Її попередили, щоб вона не приймала у себе Неруду. Згодом вона розповідала своїй подрузі: «Мені заборонили приймати в консульстві Неруду. Погано ж вони мене знають! Я б скоріше вмерла, ніж зачинила двері свого дому перед цим великим поетом, перед цим чілійцем, якого переслідують. Мене теж почали переслідувати. Вигнали з усіх журналів та газет»...

Ці чесні й сміливі взаємини між Містраль і Нерудою зробили можливою ту зустріч Габріели 1954 року, на якій Пабло звернувся до неї з словами великого політичного значення:

Цього вересня зацвіли дикі трави, поле — тремтливий жовтий килим. Тут, на березі, вже чотири дні стугонить лютий південний вітер. Ніч повна його гомінного руху. Океан — відкрите зелене скло й безмежна білина.

Ти прибуваєш, Габрієло, улюблена донько цих диких трав, цих хвиль, цього велетенського вітру.

Всі ми радо приймаємо тебе.

Ніхто не забуде твоїх пісень колючкам та снігам Чілі. Ти — чілійка.

Ніхто не забуде твоїх рядків про босі ноги наших дітей. Ти належиш народів.

Ніхто не забув твого «Слова прокльону». Ти борець за мир.

Ми любимо тебе, Габрієло.

Але багато з тих, хто говорить про любов до тебе, кажуть це лише заради того, щоб і собі стати ближче до твого царства, до великої й трагічної царини твоєї поезії, але в глибині душі вони твої вороги, вони вороги всієї поезії.

Сьогодні на Ісла-Негра я прочитав статтю в «Меркуріо» з солоденькими компліментами на твою адресу. Підступні фарисеї! Лицемірні гади! Вони переслідували тебе за твої виступи на захист миру, але ти залишалася такою ж чесною. Після тридцяти років роботи у цій північноамериканській газеті до тебе ставились так само, як хазяї «Меркуріо» ставляться до Поля Робсона.

Це твоя слава, і я з хвилюванням поєдную твоє ім'я з голосом чорної Міссісіпі.

Цього вересня ти побачиш пелюстки мигдалю й вишні, що впали на землю, і перше листя, яке народилося знову, покликane нашою холодною весною.

Отак і наш народ. Йому ще раз пообіцяли багато хліба, одіж, тепло, справедливість, і він повернувся до своєї трагічної зими, до своїх злиднів. Його дуже розхвилювали, і ось тепер до нього знову ставляться з окам'янілою пихою.

Замість хліба, який присягалися йому дати, — нові тортури.

Але твій народ, Габрієло, непереможний. Він пишається тобою. І ти можеш пишатися з цього, мислительсько простого люду Чілі. Він не погодиться на рабство. Він вимагатиме волі. Він не братиме участі у війні. Як це непереможне листя, він шукатиме світло, чекатиме весну, вітатиме мир.

Ми знаємо, яка небезпека загрожує Чілі з тієї чужої країни. Я певен, що і ти, Габрієло, обурена тим, як тепер катують Гватемалу. Там панує цинічна буфонна тиранія, всі ці криваві Батісти, Трухільйо, Сомоси. На прекрасній землі нашого великого брата Уолта Уїтмена купка здичавілих авантюристів готується знекровити людство... Пірати від міді, пересичені золотом, відмовляють у хлібі тим, хто видобуває мінерали з жорстоких Кордільєр.

І тепер у колись Переса Росалеса і Вікунї Макенна, на твоїй і моїй землі, безіменні, безликі пацюки провокують і переслідують найвидатніших письменників сучасності, письменників, які відвідують нашу батьківщину, бо вірять, що наша батьківщина, — то батьківщина любові, миру, розуму.

Ти повернулася, Габрієло, до диких трав та колючок Чілі. І треба щиро сказати тобі — ласкаво просимо, — сказати широко й голосно, як на те за-слюговують твоя велич і наша непохитна дружба.

Брама вересневого каміння і весни розкривається для тебе, моему серцю радісно бачити, що твоя широка усмішка вертається до цієї святої землі, яку чілійський народ примушує цвісти й співати.

Нехай же твоє прекрасне серце живе, бореться, співає.

Цілую твоє шляхетне чоло і схиляюся перед величчю твоєї поезії.

У 1952 році Габрієла Містраль звернулася до чілійського уряду з проханням не перешкоджати поверненню Неруди на батьківщину.

У будь-який момент Габрієлу Містраль могли позбавити того прожиткового мінімуму, що його давала їй посада консула, на яку її призначив іще демократичний уряд Педро Агірре.

Через кілька років після одержання Нобелівської премії вона була удостоєна Національної літературної премії. Після смерті Габрієли Містраль Неруда написав цей свій «Сонет любові»:

*Ідуть поети. І життя, і смерть
несли їм біль похмуро і уперто,
по сконі — мить бездушної пишноти
за звичним похоронним ритуалом.*

*І — темні, мов прадавні камінці,—
вони позаду урочистих коней,
керовані зухвальцями, прямують —
між польових звіряток спать без тиші.*

*Упевнившись, що мрець насправді мертвий,
зухвальці починають звичне дійство,
проховцями на нім — гиндики й свині.*

*Вони діждалися її кінця
і кривдили — бо рот її закритий,
бо вже не зрине пісня оніміла.*

Пабло Неруда з дружиною Матільдою Уррутія. В глибині портрет Матільди Уррутія, виконаний Дієго Ріверою.

СУТІНКИ МАРУРІ

У березні 1921 року Неруда вирушає з Темуко до Сантьяго, щоб вивчити французьку мову й стати викладачем. Він вступає до педагогічного інституту.

У мене була рекомендація в будинок № 513 по вулиці Марурі. Я завжди забуваю числа й навіть роки, але число 513 лишилось в моїй пам'яті назавжди, я запам'ятав його сорок років тому, боячись, що ніколи не знайду той будинок і заблукаю у цій величезній незнайомій столиці.

Життя тих студентських літ було голодне. Я писав набагато більше, ніж раніш, але їв набагато менше.

На вулиці Марурі я закінчив свою першу книжку. Я писав два, три, чотири або п'ять віршів щодня. Вечорами, коли заходило сонце, навпроти мого балкона розгорталося видовище, яке я не проміняв би ні на що в світі. Захід сонця був дивовижним нагромадженням кольорів, окремі промені утворювали величезні жовтогарячі та яскраво-червоні віяла. Один розділ моєї книги зветься «Сутінки Марурі». Ніхто ніколи не запитував мене, що таке Марурі. Можливо, хтось знає, що це маленька вуличка, в якій бувають найдивовижніші сутінки.

«Сутінки Марурі» ввійшли до збірки «Хмуристь». Ці вірші перейняті сумом та розпачем, у них постійно йдеться про смерть:

*Я не знаю, чому я тут і коли прийшов,
я не знаю, чому все повне червоного сонячного світла;
просто я відчуваю поряд свого печального тіла
величезність неба, золотавого світла,
величезну червоність сонця, яке вже не існує,
величезне тіло землі — вже мертвої...*

Ілля Еренбург пов'язує мотиви смерті у творах Неруди із зникненням якогось близького поетові світу. Він каже: «Над світом проносились бурі: фашисти палили книги в Берліні та розстрілювали астурийських шахтарів. Пабло Неруда не був байдужим глядачем цієї трагедії, але день людини і ночі натхнення мали різні життя. Він відчував — щось у ньому вмирає, — і поет виповідав це в такій зворушливій, такій чудовій формі, що, слухаючи його, забували про справжню смерть, яка переслідувала цілі народи».

*Мені моторошно. Сірий вечір і сум
неба — мов рот мерця.
В моїм серці — ридання принцеси,
забутої в глибині безлюдного палацу.*

*...Всесвіт конає в агонії спокою —
без свята сонця, без зеленого смерку.
Сатурн агонізує, — як моя провина,
Земля — чорний плід, що його жвакує небо.*

*З-за безмежної пустки йдуть, мов сліпці,
вечірні хмари — заблукані баркаси,
що ховають розбиті зорі в своїх трюмах.
І смерть світу падає на моє життя.*

Чому ж бо не припустити разом з Еренбургом, що сімнадцятилітній юнак, замкнений у своїй студентській комірці, міг передчувати смерть світу, котра, безперечно, загрожувала його життю?

ПОЕТИ ПЛАЩА І КРИСЛАТОГО КАПЕЛЮХА

Управління залізниці видало моєму батькові для роботи в негоду плащ з товстого сірого сукна. Батько ніколи його не носив, і я примусив той плащ послужити поезії. Одразу ж кілька інших поетів одяглися в подібні плащі, іноді ж мій переходив з рук у руки. Це вбрання викликало лютя у добрих, а також у не дуже добрих людей.

Неруда входить у літературне життя Сантьяго в плащі поета, до якого потім додає кордовського капелюха в стилі Гомеса Каррільйо, впровадженому Рохасом Хіменесом. Мешкаючи неподалік педагогічного інституту, де він мав вивчати французьку мову, Неруда більше віддавався поезії, ніж навчанню.

Я ховався в своїй поезії з боязкою упертістю. Над Сантьяго пурхали нові літературні школи. Рохас Хіменес знав усі «ізми». Разом з Мартіном Бунстером вони створили школу Агу, яка не пішла далі свого першого маніфесту. Згодом я познайомився з усім цим і почав виступати.

Ми, поети-студенти, вели екстравагантне життя. Я, зберігаючи провінційну звичку, працював у своїй кімнаті, писав по кілька віршів на день та випивав безліч склянок чаю, який варив собі сам. Але поза моєю кімнатою, поза моєю вулицею галасливе життя поетів тієї доби мало своєрідну принади-ність. Вони відвідували не кафе, а пивні й таверни. Суперечки й читання віршів тривали аж до світанку. Я почав відставати в навчанні.

Згадую літературне життя тих літ... Живописці й письменники зосередже-но метушилися, і в живописі, і в поезії відчувався якийсь осінній ліризм. Кожний прагнув бути якнайбільш анархічним, розхристаним, дезорганізова-ним... Соціальне життя Чілі було неспокойне. Алессандрі виголошував без-ладні промови. У пампасах збиралися робітники, розпочався народний рух, такий важливий для континенту. Це були священні дні боротьби.

Серед моїх товаришів того часу вирізнявся великий марнотратець влас-ного життя Альберто Рохас Хіменес. Стрункий, елегантний, він поєднував у собі всі якості нового денді, незважаючи на злидні, в яких він танцював, як позолочена пташка. Палкий життєлюб. Книги, дівчата, пляшки, кораблі, архіпедаги — все він знав і використовував у своїх бодай найнепомітніших жестах. У Парижі дівчата тодішнього Монпарнасу сперечалися між собою за можливість бути з ним, називаючи його «справжнім матадором», і він — у кордовським капелюсі й червоній краватці, — дозволяв обожнювати себе.

Рохас Хіменес прищеплював нам смак до нової моди в одязі, вчив гар-них манер та краснопису. Він не заразив мене своїм удаваним скептициз-мом та надмірною пристрасстю до алкоголю, і я досі з хвилюванням згадую його постать, вона осявала все, всюди знаходила красу, ніби оживляла яко-гось за мерлого метелика.

Він навчився робити паперових птахів з довгими шиями та випростаними крилами. Він дмухав на них, кажучи, що «надає їм життєвого імпульсу». Він віднаходив французьких поетів та поховані в підвалах темні пляшки й надсилав любовні листи героїням Френсіса Джеймса. Його гарні, ще й досі не опубліковані вірші, лежали зібгані в кишенях.

Дізнавшись про його смерть, Неруда написав елегію «Альберто Рохас Хіменес прилітає». Ця елегія схвилювала літературні кола Іспанії.

*Між пір'я, що серед ночі жахає,
між магнолій, між телеграм,
між вітром південним і заходом океанським,—
ти прилітаєш.*

*Під похованнями, під попелом,
під замерзлими черепашками,
під останніми земними водами
ти прилітаєш.*

*Ще нижче, між дівчат-потопельниць
і сліпих рослин, і розірваних риб.
ще нижче, між хмар, ще раз
ти прилітаєш.*

*...Онде море. Я спускаюся вночі й чую,
як ти прилітаєш під морем безлюдним,
під морем стемнілим, що сповнює мене,—
ти прилітаєш.*

*Я чую крила твої, твій повільний політ,
і вода мерців б'є по мені —*

*мов сліпі мокрі голуби.—
ти прилітаєш.*

*Ти прилітаєш, сам, самотній,
сам серед мерців, назавше сам,
ти прилітаєш без тіні, без імені,
без цукру, без рота, без трояндових кущів.—
ти прилітаєш.*

«СВЯТКОВА ПІСНЯ»

Ще навчаючись у ліцеї, Неруда був членом федерації чилійських студентів. Після переїзду до Сактьяго він співробітничав в двох виданнях цієї федерації: «Хувентуд», куди він писав, ще перебуваючи в Темуко, та «Кларідад», перші номери якого редагував ще Альберто Рохас Хіменес. Близько п'ятдесяти творів написав Неруда з 1921 по 1926 рік, деякі були підписані: Пабло Неруда, деякі — іншими псевдонімами. Федерація студентів була політичною організацією. Чилійське студентство прагнуло керувати революційним рухом, бути авангардом робітничого класу, всього народу. Через «Кларідад» воно пропагувало свої ідеї, публікувало політичні, ідеологічні та мистецькі дискусії. Авторів журналу переслідували, реакційна молодь нападала на його приміщення, але робітники, інтелігенція, митці ставилися до нього приязно.

Федерація провадила щорічні поетичні конкурси. В жовтні 1921 року на конкурсі перемогла поема Неруди «Святкова пісня». Федерація видрукувала її, студенти продавали її на вулицях.

Неруда розповідає:

Щотижня я писав до студентської газети «Кларідад». Ми, студенти, підтримували вимоги народу в його боротьбі за відновлення всіх прав, і нас на вулицях Сантьяго частенько лупцювала поліція. До столиці приїздили тисячі звільнених з мідних копалень робітників. Маніфестації закінчувалися ареш-

тами, що вносили трагізм у життя нації. Відтоді політика увійшла в мою поезію і в моє життя. Не можна було зачинити двері моєї поезії, що виходила на вулицю, так само, як не можна зачинити двері для кохання, життя, радості або смутку в серці молодого поета.

На ринку в Сантьяго.

ЦІКАВИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

«Хмуристь» лишалася позаду. Я оновлював свої сили в подорожах на південь.

Я приїхав до свого дому в Темуко пізно. Була вже ніч. Перед тим, як лягти, я розчахнув вікна в своїй кімнаті. Небо вразило мене. Безліч зірок невпинно розмножувались. Небо було мов живе. Ніч була чиста, антарктичні зорі висіли в мене над головою.

Зорі п'янили мене, я відчув якийсь небесний поштовх. Я підбіг до свого столу й почав писати, ледве встигаючи, ніби писав під диктовку.

Наступного дня я захоплено прочитав свою поезію, написану вночі.

Коли я приїхав до Сантьяго, чарівник Аліра Аярсун з подивом вислухав мое читання, а відтак запитав:

— А ти певен, що в цих поезіях немає впливу Сабата Еркасті?

— Гадаю, що певен,— відповів я.— Я писав їх у натхненні.

Десь згодом мені спало на думку надіслати вірш, написаний тієї ночі, Сабату Еркасті до Монтевідео й запитати в нього, чи є тут вплив його поезії. Великий поет не забарився з відповіддю. Він писав мені приблизно так: «Не часто зустрічав я такі вдалі, такі чудові поезії, але мушу визнати: так, є щось від Сабата в цих віршах».

Це був для мене страшний удар, але я вдячний йому й досі. Багато днів цей лист, зібраний, лежав у моїй кишені, аж поки зовсім не розірвався. Мене не тривожили марення тієї ночі. Даремно я захопився тим розмноженням зірок, даремно відчув ту південну бурю.

Це означало, що я помилився, що я не повинен був довіряти натхненню. Крім натхнення, потрібен був ще й розум. Треба було навчитися стримувати себе. Я розірвав усі оригінали, що були під рукою, решту — розгубив. Лише через десять років вони знайшлися й були опубліковані.

МІЛЬЙОН ПРИМІРНИКІВ ДЛЯ КОХАННЯ

І тоді, увійшовши в форму, не втрачаючи темпу. знов у пошуках свого гармонійного світу я почав писати другу книгу про кохання. То були «Двадцять віршів».

Я люблю цю книгу — незважаючи на всю її гостру меланхолію, в ній є радість буття.

Цей поетичний гімн поклав край старим заялуженим формам. Критика розгубилася перед цією вільною й незвичайною поезією. І тоді Неруда вперше і востаннє в своїм житті виступає на захист власних творів. У листі до столичної газети «Насьйон» 20 серпня 1924 року він пише:

Десять років праці примусили мене пройти різні ритми, протилежні течії. Поеднуючи, переплітаючи їх, не дійшовши нічого сталого, бо його не існує, я створив «Двадцять віршів про кохання та одну пісню розпачу».

Через багато років Неруда додавав:

Я обіцяв вам роз'яснити кожну свою поезію про кохання. Я забув, що минули роки. Це не означає, що я когось забув. Та що вам зможуть сказати якісь імена? Хіба має значення, чиї чорні коси, чиї то очі під серпневим дошем?

У цій книжці — два кохання: те, що наснажувало мою провінційну юність, і те, що чекало на мене в лабіринті Сантьяго. В «Двадцяти віршах» вони переплелися, перетворюючись то на лісову пожежу, то на тло темного меду.

У спогадах він називає їх Марісоль та Марісомбра¹. Кожний з них він присвятив десять поезій.

МАНДРІВНИЙ ЛИЦАР

У своїх щоденниках Неруда розповідає:

...Я відчув потребу в подорожі, але здійснити її, не маючи коштів, було тоді важче, ніж тепер здійснити космічну подорож. Я мав рекомендацію до

¹ Дослівно — Марісонце та Марітінь.

начальника одного з відділів міністерства закордонних справ. Він уже читав мої вірші.

— Я знаю про ваше бажання. Прошу, сідайте в це крісло. Звідси чудово видно площу. Подивіться на ці автомобілі... На всю цю метушню. Ви щасливий молодий поет. Бачите цей палац? Він належав моїй родині, а тепер я тут, у цьому свинарнику, потопаю в бюрократії... Єдина підтримка — бадьорість духу. Вам подобається Чайковський?

Після тривалої доскіпливої розмови він простяг мені руку, сказавши, щоб я не хвилювався, бо він — керівник консульської служби, і я вже зараз можу вважати себе призначеним на посаду за кордоном.

Простягом двох років я приходив до кабінету цього люб'язного керівника дипломатів. Він ставав дедалі люб'язнішим. Тільки-но помітивши мене, він викликав одного з своїх секретарів і, насупивши брови, казав йому:

— Мене немає ні для кого. Дайте мені змогу забути про цю щоденну прозу. Єдина втіха в цьому міністерстві — прихід поета. Дай боже, щоб ви ніколи не залишали нас, — звертався він уже до мене.

Певен, що він був цілком ширий зі мною, бо одразу ж починав розмову про порсидистих собак: «Хто не любить собак, не любить і дітей». Потім він говорив про англійські романи, про антропологію та спиритизм, геральдику та генеалогію. І вже прощаючись, повторював, ніби якусь страшну мою з ним таємницю, що мені вже забезпечили посаду за кордоном. І хоча того вечора в мене не було грошей навіть на вечерю, я виходив на вулицю і почував себе, як радник міністра. Коли мої приятелі питали, що я поробляю, я з пихою відповідав: «Готуюся до подорожі в Європу».

Це тривало доти, поки я не зустрів свого приятеля Біанчі. Родина Біанчі мала тісні взаємини з відомими художниками, музикантами, юристами, письменниками, — це надавало їй певну вагу й привілеї. Мій приятель, який уже був послом і знав усі міністерські таємниці, запитав мене: «Що там чути з твоїм призначенням?»

— Незабаром я отримаю його, так каже один мій високий покровитель, — відповів я.

Він посміхнувся:

— Ходімо до міністра.

Біанчі тримав мене за руку. Ми піднімалися мармуровими сходами. Урядовці давали нам дорогу, і без жодної затримки ми опинилися в кабінеті міністра. Приятель розповів міністру про моє бажання, і той мовчки натиснув одну з численних кнопок. Негайно з'явився мій високий покровитель.

— Які у нас є вакансії? — запитав міністр.

Мій покровитель тут не міг заводити розмову про Чайковського. Він назвав кілька міст, я встиг почути: Рангун. Я ніколи не чув про це місто і навіть не читав про нього. Міністр запитав:

— Куди ви хочете поїхати, Пабло?

— В Рангун, — не вагаючись, відповів я.

— Призначте його, — наказав міністр.

Мій покровитель вийшов і негайно повернувся з наказом.

«МІСЦЕПЕРЕБУВАННЯ—ЗЕМЛЯ»

В Азії Неруда спізнав справжню самотність.

Самотність була, як невблаганна стіна навколо в'язня, об неї можна було розбити собі голову. Волай про допомогу — до тебе ніхто не прийде.

У щоденниках Неруда багато розповідає про східні країни, де він прожив п'ять років. Згадує пригоди — і веселі, і зворушливі, і сумні. Дуже цікаві його враження про Індію, яка тоді вела боротьбу за свою незалежність. Захоплює його розповідь про роман з Жозі Біліс, молодою бірманкою. Але найглибша правда того часу — самотність Неруди.

Протягом цих років поет пише: «Місцеперебування — земля». Амадо Алонсо каже, що тут нема жодної сторінки, де не відчувався б надзвичайний смуток. Поет намацує його інтуїтивно, відчуває його, живе ним. Очі Неруди сприймають непомітний та безперервний процес саморозкладу, якого зазнають усі живі істоти та неживі предмети. Ці очі приречені бачити трагедію ріки, котра руйнується в своєму плінні. Але, як не парадоксально, в цих поезіях стверджується життя, «невгамовна непокірність». Неруда ніби торк-

«ІСПАНІЯ В СЕРЦІ»

Рафаель Альберті розповідає, як після кількарічного листування з Нерудою, червневого дня 1934 року в його кімнаті раптом з'явився Пабло.

— Я Пабло Неруда, — сказав він. — Я щойно приїхав і прийшов привітати тебе.

Відтоді Пабло і Рафаель стали братами.

Неруда відкриває для себе Іспанію.

Іспанія суха та кам'яниста, сонце вибиває іскри з рівнини, шикуючи замки світла. Ріки Іспанії — то її поети, — Кеведо із своїми зеленими й глибокими водами та чорною піною, Кальдерон із своїми співучими складами, Гонгора — рубінова ріка.

Саме тоді Неруда відкрив для себе Кеведо.

Кеведо був для мене величезною гострою брилою. Ті темні болі, які я даремно намагався висловити, я знайшов у самій структурі Кеведо. Він був тоді моїм батьком.

Неруда відкриває для себе Мігеля Ернандеса:

...Я познайомився з ним, коли він прийшов у своїх вельветових штанах, коли він ще був пастухом. Я був у захопленні від блискучої сили його поезії.

Про Мігеля Ернандеса та Федеріко Гарсія Лорку Неруда писав постійно. Він говорив про них у своїх промовах. Він розповідав про дружбу, яка їх зв'язувала

Федеріко був потоком вод та голубів, потоком, що виринає, щоб понести незнане до всіх людських меж; Мігель Ернандес, поет дивовижної сили, був князем двох залізних потоків: традиції та революції.

Ситуація в Іспанії ставала напруженою. Неруда не був байдужим споглядачем подій. У 1934 році Рафаель Альберті поїхав на з'їзд письменників до Москви, але повернутися не зміг: фашисти зруйнували його будинок і шукали самого поета. Розстрілювали шахтарів Астурії. Гітлер проголосив свій «тисячолітній рейх». У Берліні палили книги. «Зелений кінь», журнал, який редагує Неруда, поступово політизується. Неруда цікавиться вже не тільки чистою поезією, тепер він говорить про «поезію без чистоти».

Час збігає з попелом, повітрям і водою! Камінь, який поїдали твань і туга, раптом розцвітає у гуркоті моря, а маленька троянда повертається до своєї ніжної могили — віночка. То що ж лишається від маленького гниття, від маленьких схованок тиші, від маленьких, холодних, брудних ворожнеч? Нічого. І в оселі поезії не лишається нічого, крім того, що було написано кров'ю, щоб кров'ю ж бути почутим.

19 липня 1936 року мав з'явитися шостий номер «Зеленого коня». Але в той день якийсь невідомий генерал Франко повстав проти Республіки.

Того дня, 19 липня, Пабло і Федеріко мали відвідати циркову виставу, але...

Федеріко не прийшов на побачення.

Він уже йшов дорогою своєї смерті. Ми вже більше не бачилися ніколи.

Світ змінився, і змінилася моя поезія. Крапля крові, що впала на ці рядки, залишиться на них назавжди, як любов.

*Ви запитаєте: де бузок?
Де метафізика, вкрита маками?
Де дощ, який перішив по словах
сповнюючи їх птахами?*

*Я розповім вам про все, що коїться зі мною.
Я мешкав у кварталі
Мадріда з дзвонами,
годинниками, деревами.*

*Звідти було видно
сухе обличчя Кастілії —
мов океан шкіри.*

*Будинок квітів —
так звалася моя оселя, бо ковсяди*

*спалахувала герань,
це був красивий будинок
з собаками та дітлахами.
Раулю, ти пам'ятаєш?
Ти пам'ятаєш, Рафаелю?
Федеріко, ти пам'ятаєш
там, під землею,
ти пам'ятаєш мій дім з балконами, де
світло червня душило квіти на твоїх устах?
Брате, брате!*

*...Одного ранку все палало,
одного ранку вогнища
вихоплювались з землі,
пожираючи все живе,
і відтоді — вогнь,
порох відтоді,
і відтоді — кров.*

*...Ви запитуєте, чому його поезія
не говорить про землю, про лигтя,
про великі вулкани його рідного краю.*

*Прийдіть подивитись на кров по вулицях,
прийдіть подивитися:
кров по вулицях,*

*прийдіть подивитися: кров
по вулицях!*

Коли в Іспанії почалася громадянська війна, Неруда усунули з посади консула. Наприкінці 1936 року він їде в Валенсію, а потім — до Парижа, де видає журнал «Псети світу захищають іспанський народ».

У лютому 1937 року Неруда виглошує в Парижі зворушливу промову про Гарсія Лорку. От закінчення цієї промови:

Можливо, дехто чекав від мене спокійних слів, далеких від землі та війни... Я не політик і ніколи не брав участі у політичних дискусіях, але мої слова, від яких дехто жадав нейтральності, були забарвлені болем. Зрозумійте мене, зрозумійте, що ми, поети Іспанії та Латинської Америки, ніколи не забудемо, ніколи не пробачимо вбивство того, кого вважаємо найвидатнішим серед нас. Ми ніколи не зможемо ані забути, ані простити цього злочину. Ніколи!

Того ж року Неруда бере участь у Другому Міжнародному конгресі письменників, після якого повертається до Чілі. Там він продовжує свою політичну діяльність. У листопаді 1937 року Неруда створює Спілку інтелектуалів Чілі. В Сантьяго видається «Іспанія в серці». 1938 року під час боїв у Барселоні Мнзуель Альтолагірре видає на фронті цю книгу. Папір для книги було виготовлено теж на фронті. В одному з листів Альтолагірре розповідає: «В той день, коли виготовлявся папір для книги Неруди, було використано не тільки звичну сировину, — солдати кидали в масу білизну, бинти, воєнні трофеї, ворожий прапор. Книгу набирали і друкували солдати».

У Франції «Іспанія в серці» видали з великою передмовою Луї Арагона: «Ми вибрали цю невелику за обсягом книгу як великий вступ до літератури всього світу. Не маю сумніву, що молодь, яка прочитає цю книгу у французькому перекладі, відчує те саме хвилювання, котре відчувало моє покоління, читаючи Аполлінера. Нехай ця книга дійде до сердець тих, хто зроблений з каменя: є в ній сила, яка руйнує стіни піснями».

Після смерті батька у липні 1938 року Пабло почав свою «Пісню Чілі», книгу, яку він виношував усе життя. Але пише мало. В своїй промові на річниці Спілки інтелектуалів Чілі він каже:

...Протягом цього року боротьби я навіть не мав часу подивитися на те, що так любить моя поезія: на зірки, рослини, каміння рік і дороги Чілі. Я не мав часу з любов'ю торкнутися сталактити і сніг, щоб і земля, і море

віддали мені свою таємничу суть. Але я йшов іншою дорогою і, нарешті, торкнувся оголеного серця мого народу, з гордістю усвідомивши, що в нім живе таємниця більша, ніж весна, більш родюча й звучна, ніж овес і вода,— таємниця правди, яку мій скромний, самотній, беззахисний народ видобуває з глибини своєї твердої землі і переможно підносить, щоб усі народи поважали та наслідували його.

Війна в Іспанії закінчилася трагічно. Тисячі героїв емігрували у Францію. Але й там їхнє становище погіршувалося. Неруда не міг дивитися на це спокійно. З ногою в гіпсі (йому щойно зробили операцію) він їде до президента Агірре Серда і викладає свій план. Президент відповів Неруді: «Приведіть мені тисячі іспанців, у нас є робота для всіх. Приведіть мені рибалок, приведіть басків, кастільців та естремадурців».

З ногою в гіпсі Неруда їде до Франції, де його призначили консулом у справах іспанських емігрантів. Понад дві тисячі біженців наприкінці 1939 року прибули до Чілі на французькому кораблі «Вінніпег».

Батьківщино, батьківщино моя, повертаю тобі цю кров.

Волаю до тебе, як дитина до матері,—

весь у сльозах.

Дай притулок

цій гітарі сліпій,

цьому згорьованому чолу.

Я поїхав для того, щоб синів твоїх відшукати по світу,

я поїхав, аби підняти тих, хто впав, твоїм сніжним іменням,

я поїхав для того, щоб зоря твоя прийшла до поранених звиятців.

Ці поранені звиятці — діти Іспанії, тієї Іспанії, яка назавжди поранила поетове серце.

Гранадо червона й тверда,

чорний топазе, Іспаніє,

любове моя, стегно й скелет

світу,

гаряча гітаро,

вогню незнищений, о печальний

коханий каменю,

коли тебе згадую —

серце кров'ю сходить...

«АМЕРИКО, Я НЕ ДАРЕМНО ЗВЕРТАЮСЯ ДО ТВОГО ІМЕНІ»

Початок війни застав Неруду в Парижі.

Із свого вікна я бачив площу Інвалідів, бачив перші групи новобранців — то були хлопчики, які ніколи не носили солдатської форми, вони йшли прямо у величезну пашу смерті.

Іхній рух був якоюсь печальною процесією, демонстрацією неминучої поразки.

Неруда повертається до Чілі. Його призначають консулом у Мексиці. Він пише свою «Пісню Чілі».

У мистецькому житті Мексики переважав живопис. Художники були друзями Неруди. Клементе Ороско, виснажений титан Дієго Рівера, класик, який своєю безконечною хвилястою лінією, подібною до якогось давнього краснопису, вдихав життя у факти, звичаї, трагедії. Давід Альваро Сікейрос з його вулканічним темпераментом дивовижно комбінував техніку та нескінченний пошук.

Війна в Європі тривала, і відлуння було чути в Америці.

У грудні 1941 року фашисти вчинили замах на Неруду. Але залякати поета було неможливо. Він сказав в одному інтерв'ю:

Будь-яка творчість, що в ці дні загальної небезпеки не служить свободі,— зрада. Кожна книга мусить бути кулею, спрямованою проти фашизму. Кожен малюнок мусить бути пропагандою. Кожний науковий твір мусить бути зброєю перемоги.

У вересні 1942 року Неруда пише «Пісню про Сталінград». Вірш, надру-

кований на афішах, розклеюється на стінах Мехіко. Деякі молоді інтелектуали, виступаючи на захист чистої поезії, твердять, що вірш, розклеєний на стінах міста,—профанація. Неруда відповідає їм своєю новою «Піснею любові до Сталінграда».

*Я кладу свою душу — де хочу,
Я не живлюся удобреним чорнилом,
стомленим папером.
Я народився, щоб співати Сталінграду*

Поїхавши з Мексики, Неруда подорожує по Америці. Його з захопленням зустрічають робітники, селяни, інтелігенція — білі, негри, індіанці.

Повернувшись до Чілі, Неруда дає згоду балотуватися на пост сенатора від партії Народної єдності. Кілька разів він їздив на північ — до шахтарського району країни,—де набував досвіду політика і поета. Поет і політичний діяч поєднуються в Неруді. От як вік розповідав про одне шахтарське заворушення:

Поблизу покинутої шахти, коло смітника з бляшанками та шматками заліза (легке сміття розвіяне вітром і часом), лежить старе шахтарське кладовище. Всі ці кладовища однакові: маленька зграйка кривих та поламаних хрестів, до яких горнуть запорошені клапти паперу, які колись були вінками. Нема великої різниці між запустінням кладовищ і людськими домівками. На цвинтарях лежать загиблі в катастрофах шахтарі... Поламані та спалені кістки шахтарів, виснажені шахтарські дружини. Ця гноянка відкрита вітрам та зорям, ті зорі — єдина краса, яку мають шахтарі в цьому світі.

Шахтарі вимагали, щоб компанії зробили загорожу для цвинтаря. Вони хотіли поваги до своєї смерті, до своїх небіжчиків. Почався страйк. Але цвинтар лишився без змін. Небіжчики не цікавлять компанії. Та й живі їх мало цікавлять. І по всіх пампасах розкидані ці покинуті могили, ці мертві робітники, яким ніхто не принесе червоних квітів, що їх вони так любили, ці зруйновані кладовища, розвалені неговою так само, як і ті нещасні життя, що затримались на цій землі.

Ці незабутні обличчя робітників. Ці обличчя, спалені вогнем, ці білі зуби, найбільші в усьому Чілі. Ці очі, блискучі й темні, мов чисте вранішнє світло, мов незгасне полум'я, чорне полум'я, що живиться тільки повітрям пустелі. Ці руки, які при потиску після коротких обіймів — ніжних, незграбних, ніякових — дряпали мої долоні, залишаючи відчуття дотику маленьких Кордільєр.

Четвертого березня 1945 року Неруду обрали сенатором. 30 травня він виголосив у палаті свою першу промову, у якій ще раз пояснив причини своєї політичної діяльності.

Після смерті письменників відкриття їм пам'ятників перетворюється на веселі свята, на їхню честь виголошуються пишні промови, але живуть ці письменники важким, безпросвітним життям,—це наслідок несправедливості капіталізму...

За кілька днів до цього, 24 травня, Неруда одержав Національну премію з літератури. Дехто — з політичних міркувань — чинив цьому опір. Треба згадати, що в ті роки антикомунізм почав згуртовувати свої сили. Але попри все це автор «Місцеперебування — земля» та «Вселюдської пісні» одержав премію.

Через деякий час Неруда вступає до Комуністичної партії Чілі. Ще в 1933 році він писав:

...тепер можна бути або комуністом, або антикомуністом. Всі інші доктрини розвалюються й руйнуються.

І пізніше:

Моє рішення супроводжувалося переслідуваннями, принесло чимало важких хвилин, але який поет шкодував би про це?

1946 року Неруду призначили керівником національної кампанії за обрання Відели, який згодом стає президентом республіки. Комуністи, завдяки яким Відела здобув перемогу на виборах, увійшли до уряду. Але новий президент раптом змінив свою політику і почав переслідувати тих, хто привів його до влади. Неруда викриває все це у своєму «Інтимному листі мільйонам людей», що був надрукований в каракаській «Насьйональ» 27 листопада 1947 року. Відхиляючи звинувачення у зраді батьківщини, які президент подав до трибуналу, 6 січня 1948 року Неруда виголосив у сенаті своє звинувачення:

«Я звинувачую».

В «Інтимному листі мільйонам людей», який мені інкриміновано, ніхто, навіть старий суддя, не зміг би побачити нічого, крім любові до своєї землі, якій я теж дещо дав і яку я теж чимось уславив...

П'ятого лютого органи юстиції віддали наказ заарештувати Неруду. Поет переходить на нелегальне становище і бере участь в організації опору. Таємна поліція розшукує його, але він близько року переховується в самому Чілі. Це стало темою «Втікача», читання якого захоплює, як читання роману.

*Пізнньої ночі, по цілім житті,
від сльози до паперу, з одягу в осяг
я блукав у ті важкі дні.
Я тікав од поліції:
кришталевої години, серед безлічі
самотніх зірок,
я пройшов по містах та лісах,
по фермах та портах,
від дверей до дверей,
від руки однієї людини до руки іншої...*

То був дуже плідний рік для його поезії. Того року він пише свою «Вселюдську пісню».

Я постійно шукав часу для писання книги. Переховуючись, я не міг виходити з кімнати і в той же час повинен був часто міняти місцеперебування... Від першої хвилини я зрозумів, що прийшов час писати книгу. Я почав вивчати теми, komponувати розділи, я залишав роботу лише тоді, коли міняв сховище.

За рік і два місяці цього страшного життя книгу було закінчено. Та лишилася проблема: як вивезти оригінал з країни. Я зробив йому гарну обкладинку, на якій стояло не моє ім'я, дав фальшиву назву: «Сміх і сльози», автор Беніціо Еспіноса. Щиро кажучи, оригіналові пасувала ця назва.

Багато цікавого сталося з цією книгою. Для мене було чимось новим — писати поезію по шість, сім, вісім годин підряд. Напівдорозі мені почало бракувати книг. Але, мов диво, книги завжди з'являлися. В одному гостинному домі, де я перебував, у старій шафі знайшлася Іспано-американська енциклопедія. В іншому домі, де я переховувався близько двох місяців, була тільки одна книга. То була «Американська історія» Саме те, що мені було потрібно.

Розділи, які я закінчував, негайно передавалися для передруку на машинці. У такий спосіб було збережено оригінали, але я, пишучи кожний наступний розділ, не мав при собі жодного з попередніх і тому точно не знав, скільки вже зробив,— дізнався лише за кілька днів до виїзду з Чілі.

«Вселюдську пісню» перекладено французькою, італійською, німецькою мовами. Російською її перекладали одинадцять перекладачів, зокрема, Еренбург, Тихонов, Кірсанов. У Польщі книга перекладалася групою перекладачів під керівництвом Ярослава Івашкевича, у Чехословаччині — під керівництвом Незвала. Перше американське видання з'явилося в Мексичі з малюнками Дієго Рівери та Давіда Альваро Сікейроса.

Я гадаю, що моя книга від самого початку — книга весела, здорова, оптимістична,— незважаючи на сум, який подекуди переймає її. Протягом року напруженої праці, я відчував п'янку радість від того, що життя дало мені можливість перемагати всіх ворогів народу в той час, коли вважали, що я вже на дні поразки.

«ВИНОГРАД І ВІТЕР»

В середині 1950 року Неруда вирушає з Мексики в Європу. Протягом двох років він подорожує по Європі та Азії. Під час цих подорожей народжується його нова книга «Виноград і вітер».

Після моєї «Вселюдської пісні» та моїх мандрів по світу я написав книгу, яка ще не має назви, в ній я зібрав те, що мені полюбилось у старій та новій Європі. Новою Європою я називаю Європу соціалістичну. Я хочу, щоб ця книга була моїм внеском у мир. У ній я шукаю найвеличніші подвиги у Західній та Східній Європі, шукаю героїв та народ, краєвиди та речі, землі, мости, вина. Я хочу, щоб ця пісня сполучила в собі те, що перебуває під загрозою — наш сьогодинішній світ. У нас, поетів, є найвищий обов'язок — робити все можливе для миру на землі. Відсутність культури — це війна. Мир — це культура.

1952 року Неруда повертається до Чілі, його повернення чекають тисячі чілійців, його зустрічають як національного героя. В день свого приїзду він виголошує промову навпроти Державного палацу:

*...Я повернувся після своїх мандрів.
Я плавав, будуючи
радість.
Хай любов захистить вас.
Хай розпустить свій одяг
троянда. Хай земля
цвіте і барвистою буде.
Серед Кордільєр
та засніжених хвиль
Чілі,
відроджений в крові
мого народу,
для вас усіх,
для вас співаю.*

«ПЕРВІСНІ ОДИ»

Моєю найбільшою проблемою тих літ була проблема темноти й ясності поезії. Я вважаю, що ми пишемо для континенту, на якому ми хочемо вміти все. Наші люди тільки почали відроджувати давні професії. Наші старі каменотеси, скульптори, майстри кераміки були знищені завойовниками. Нам потрібні будинки й школи, лікарні й поїзди. Ми хочемо мати все. Ми — нація, що складається з простих людей, які вчать будувати й читати. Для цих людей ми і пишемо... Ми пишемо для скромних людей, які часто, дуже часто не вміють читати... Визнаю, що писати просто було для мене найважчою працею.

Ця простота, що починається у «Вселюдській пісні» й посилюється у «Винограді й вітрі», сягає вершини в «Первісних одях».

Поет — не «маленький бог», він не викрадав небесного вогню, він не походить від якоїсь особливої раси. Поет — працівник певного фаху. Цей фах не важливіший за інші.

*...Не можу
жити без життя,
без людини людиною бути —
і біжу, і бачу, і чую.
й співаю,
зірки не мають
нічого спільного зі мною,
самотність не має
ні квітки, ні плоду.*

Пабло Неруда.

*Дайте мені для мого життя
всі життя,
дайте мені весь біль
усього світу,—
він надією стане.
Дайте мені
всі — навіть найтаємніші —
радощі...
Дайте мені
боротьбу
щоденну.
Все це стане моєю піснею,
ми підемо разом
рука до руки,
всі люди,
їх збирає моя пісня,
пісня невидної людичи,
яка співає з усіма людьми.*

Ця книга складається із шістдесяти дев'яти од. Вони присвячені первісним, буденним речам, які досі ніколи не вважалися атрибутами поезії: артишоку, цибулі, томату, костюму. Згодом він публікує свої «Нові первісні оди». Знов з оригінальними темами: печінка, мило, картопля, шкарпетки, словник, друкарня... Неруда вже може писати про будь-яку річ, розкриваючи її таємниці.

*Я не лишився в жоднім
своєму сніві.*

*Я повернувся, аби працювати
просто,
з усіма
і для всіх.*

*Я будує свій дім
з прозорими одами,
щоб усі в ньому жили.*

ЗНОВ РІКА

Мені хотілося показати образ Неруди через його твори, і тепер, підійшовши до останніх сторінок, я повертаюсь до перших. Все в цьому великому поетові — сучасність:

*...Час —
дві ріки:
одна
біжить назад, пожираючи
твоє життя,
друга
разом з тобою
іде вперед,
розкриваючи
твоє життя.
Одна лише мить
їх сполучає.
Це вона,
це та хвилька,
крапля одної миті,
яка поведе минуле.
Це сучасність.
...Твори її
Любов'ю та стійкістю,
каменем та крилом,
прямою
звучною,*

*чистими злаками,
найяснішим металом
своїх грудей,*

*опівдні
крокуючи,
не лякаючись
правди, добра, справедливості,
товаришів по співу,
час
матиме форму
і звук
гітари,
і коли ти захочеш
нахилитися до минулого,
джерело часу,
співаючи,
відіб'є у своїй прозорості
твою неподільність.
Час це радість.*

І Неруда творить сучасність, яка відбиває неподільність його пісні. Мов час у його оді, він теж — ріка.

*Я — ріка. Якщо ти наслухаєш
у соляних копальнях
Антофагасті
або на півдні Осорно, або
в Кордільєрах, у Меліпільї або в Темуко, вночі
мокрі небесні світила та лаврові звуки
і до землі свої вуха притулиш.—
ти почувеш, що я біжу
в глибині, співаючи.*

1964.

*Скорочений переклад з іспанської
Мойсея ФІШБЕЙНА та Льва ОЛЕВСЬКОГО*

„КНИГА ЖИТТЯ“ НАРОДІВ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Ще наприкінці 30-х рр. Пабло Неруда, за його словами, заповонила «ідея створення великої поеми, яка б відбила спільність історії, географічних умов, життя і боротьби наших народів», тобто народів Латинської Америки. Реалізація цього задуму забрала ціле десятиріччя. В повному обсязі величезний — «циклопічний», як назвав його В. Огнев,— твір Неруди був виданий 1950 р. в Мехіко під назвою «Вселюдська пісня». Деякі з її 15-ти «пісень» публікувались, повністю або частинами, в попередні роки. На час повної публікації «Вселюдської пісні» читачі вже були знайомі з такими її фрагментами, як «Вселюдська пісня Чілі», «Верхи Мачу-Пікчу», «Америко, до твого імені марно я волаю» (глава, викреслена Нерудою при підготовці «Вселюдської пісні» до російського видання 1954 р.), «Втікач» і, нарешті, «Нехай прокинеться лісоруб». Деякі з них — наприклад, «Нехай прокинеться лісоруб» — зберігають самостійність і поза контекстом «Вселюдської пісні». Але у «вселюдському» контексті поглиблюється їхня ідейно-образна перспектива, вони сприймаються як ланки гігантської епічної побудови.

«Вселюдську пісню» неможливо було б створити в умовах «пасторально-го» або «кабінетного» буття. Кожний її

рядок несе на собі відбиток живого спілкування з реальним, сьогоdnішнім світом. До чого б не звертався Неруда — до політичних подій чи пейзажів, давніх часів чи сучасності, свого ліричного «я» чи історії людської цивілізації, національної героїки чи європейської дипломатії,— його поетичне бачення світу визначається активною взаємодією з дійсністю, з її злободенними проблемами і найсуттєвішими виявами. Неруда не втрачає орієнтирів у хаосі невирішених проблем і в різноманітності людських починань: він озброєний чіткою соціальною позицією. 1947 р. керівництво чілійської компартії ухвалило звільнити комуніста Неруду від поточної партійної роботи, надавши йому можливість протягом року займатися виключно літературною працею. Проте у роботі над «Вселюдською піснею» вирішальним став не цей рік, а наступний, коли Неруда, ховаючись від шпигів чілійського диктатора Гонсалеса Відели, об'їздив Чілі вздовж і впоперек.

Ярослав Івашкевич, перу якого належить польський переклад «Вселюдської пісні», порівнював поему Неруди з «невідомим материком», що раптом відкрився поглядові допитливого спостерігача. В ній,— писав Я. Івашкевич,— «вимальовується весь величезний південноамериканський континент зі своєю географією, природою, зі своєю такою драматичною історією і, нарешті, з усією своєю сучасністю і, як висловився великий попередник Неруди Рубен Даріо, «гордовитим голосом» Латинської Америки, що вимагає рівноправності серед народів світу».

«Вселюдська пісня» — це величезна панорама століть, яка «вмістила» в собі всілякі прояви життя — від героїчної боротьби латиноамериканського народу в минулому і в сучасному — до чілійських краєвидів, від нещадних конкістадорів і легендарних народних повстанців — до флори і фауни південноамериканських широт. Але це не історична хроніка і не географічний атлас. Це — поезія. Це світ, яким його бачить людина сучасної епохи, людина — бо-

рець, носій найпередовішого світогляду. Це світ, освоєний художником, що оволодів найдосконалішим методом поетичного бачення дійсності — методом соціалістичного реалізму.

«Вселюдська пісня» відтворює минуле і сучасне Латинської Америки не у ваговитих статичних «каркасах», а в невинному русі. Автор «зживається» з кожною відтворюваною епохою; він уміє «мислити і страждати» в колі турбот і почувань свого далекого предка і разом з тим говорити про нього з висот сьогоднішнього дня. У зверненні Неруди до давніх часів немає «втечі» від сучасності. Поет осягає минуле, щоб, як сам він висловився, «шлях зрозуміти і напрям знайти». Історична тематика для автора «Вселюдської пісні» була не умоглядною даниною моді (після другої світової війни в країнах Латинської Америки поживався інтерес до вітчизняної історії), а органічною потребою осмислити сучасність з погляду уроків минулого, подивитися на історичні перспективи латиноамериканських народів.

Під час роботи над «Вселюдською піснею» зазнав важливих змін характер поетичного мислення Неруди. Нерудалірик, знайомий читачеві з попередніх його творів, не зрадив собі. Увібравши в себе найрізноманітніші прояви «мікро-» і «макро-світу», він надзвичайно розширив коло традиційних ліричних роздумів. Поетове світосприйняття стало справді епічним. Охоче поділяючи поширене в сучасному літературознавстві уявлення про «Вселюдську пісню» як «епос XX століття», ми не можемо не застерегти, що «епос» цей — якісно інший у порівнянні, приміром, із середньовічним чи, тим більше, античним. Неруда-лірик у «Вселюдській пісні» присутній скрізь, він неначе побоюється, що холодно-безстороння розповідь епіка може залишити читача байдужим, і прагне, щоб читач постійно переймався почуттям художнього співпереживання. Не лише явні спалахи ліризму, що виявляються, скажімо, в прямих зверненнях до читача, але й зовні спокійний, неквапливо-розповідальний тон витримано, так

би мовити, в емоційно-напруженому ключі. Неруда «переселяється» у внутрішній світ своїх героїв, він живе в ньому, він відчуває їхніми відчуттями — і в тих випадках, коли мова йде про сучасників поета, і тоді, коли героїв викликано з глибини віків.

Але Неруда прагне саморозкритися не через кожного з своїх персонажів. У «Вселюдській пісні» є десятки «сторонніх» дійових осіб. Це, насамперед, європейські завойовники Латинської Америки; їхніми іменами буквально рясніють сторінки поеми. Авторіві глибоко чуже їхнє світорозуміння, він взагалі не знаходить спільної мови з ними. Гнів і обурення Неруди зростають з кожною «піснею». З'являються відразливі фігури маріонеток, їхніх спільників і фаворитів. Імена ці зараз мало про що говорять європейцям, але на простих латиноамериканців вони протягом кількох століть наводили жах: сама лише згадка про них нагадувала про чорні сторінки південноамериканської історії, про те лихо і ті муки, що їх довелося зазнати багатостраждальним народам латиноамериканської землі. Говорячи про катів «зраджені землі», Неруда не скупиться на гостро-сатиричні фарби. Будь-яка розмова про диктатора — чи то побіжна згадка про нього, чи спеціальне «знайомство» з ним — супроводжується їдкою іронією або вбивчим сарказмом. Усі ці, як ми їх назвали, «сторонні дійові особи» — вороги Неруди. А от «землероб, ткач, чередник мовчазний», «муляр на лісах будівель», «гончар, що загрузнув у місиві глини» — всі ті, до кого поет ставиться з незмінною симпатією, — постійно готові служити авторському самовиразу: «Говорити я устами вашими буду», — оголошує поет. Ціла галерея національних героїв Латинської Америки теж говорить «їхніми устами», устами звичайних людей. Легендарний вождь арауканців XVI ст. Лаутаро, ватажок перуанського повстання селян XVIII ст. Кондорканкі, керівник антиіспанського руху в Чілі XIX ст. О'Хіггінс, національний герой Аргентини Сан-Мартін, перший

президент республіки Чілі, герой війни за незалежність Хосе Мігель Каррера, великий кубинський поет Хосе Марті і народний співець Чілі Авраам Хесус Бріто, ушавлений полководець і політичний діяч Латинської Америки Сімон Болівар, нарешті, засновник чілійської компартії Луїс Рекабаррен — ось хто репрезентував «землероба, гкача, чередника». Ось у кому персоніфікується волелюбний народ Латинської Америки, що постає зі сторінок «Вселюдської пісні».

Проте в епопеї Неруди народ персоніфіковано і в збірному образі Хуана — «латиноамериканському варіанті» російського Івана, героя поеми В. Маяковського «150 000 000». Неруда показує, що саме народ — Хуан — є справжнім творцем історії. Саме він «містить» у собі досвід століть. Саме народ виступає охоронцем національних традицій. Індивідуалізується Хуан не лише в тих, чиї імена зберегла історія. Хуан — це кожний з десятків мільйонів невідомих трудівників, таких, як вантажник Крістобаль Міранда, робітниця Маргаріта Наранхо, матрос Артуро Карріон, шахтар Хосе Ачачалія, рибалка Антоніо Берналес, селянин Хеновево Гутьєррес. Це на їхні плечі лег весь тягар великих історичних випробувань, це вони «трудились і боролись». Це їхні бездиханні тіла ховали «на кладовищі селітряної компанії».

Збірний Хуан — творець усього, чим багата земля, — довгі-довгі роки працював не на себе Він «вудив рибу», «корав землю», «спускався в сирі шахти» «і версти всіх доріг ногами мріяв». Хуана зв'язували — а він розривав пута. Хуану рубали руки — а він ще з більшою силою карав ворогів. Хуана хотіли вбити — а він здоровий, «як яблуко, налитий рум'яним соком». А сьогодні Хуан вийшов на арену світової історії.

Неруда заперечує уявлення про «статичний характер» чілійської національної натури, про її позаісторичну, соціально-індиферентну сутність. Самосвідомість Хуана зазнавала тривалої, часом суперечливої еволюції. Від перших проявів стихійного невдоволення — до усвідомлення своєї справжньої історичної

ролі — такий шлях, що його проходив Хуан протягом віків. Повертаючись з кровопролитних воєн, Хуан «занурювався в шахти», «в загороди для худоби», він «терпів навалу вампірів», але він. Хуан, «привів у рух фабрики, заводи», зажадав, щоб праця було розкріпачено, щоб на землі запанувало добро; він став справді великим і могутнім: «Хуане, всі шляхи перед тобою... Земля твоя й народжена тобою!...»

Розповідаючи про Хуана, Неруда або мужньо-урочистий, або велично-простий. Поет вірить у його майбутнє, вірить у перемогу добрих справ. І на кожній сторінці «Вселюдської пісні» лунає мотив священної віри в перемогу соціальної справедливості. Навіть найтрагічніші місця епопеї перейняті свідомістю того, що народ здолати не можна.

«Вселюдська пісня» наповнена глибоко актуальним політичним змістом. Поліризація антагоністичних соціальних сил у «Вселюдській пісні» визначена з твердих позицій поета-борця, озброєного принципами комуністичної партійності. Змалювуючи представників антагоністичних класів, Неруда ніде не вдається до «напівтонів»; тут переважають «чорно-білі» характеристики. Поет висміює буржуазну псевдо-демократію, лицемірство і шахрайство капіталістичного світу, закони, покликані оберігати спокій «ситих».

Але тембр його голосу рішуче змінюється, тільки-но мова заходить про передові сили Америки. Кілька віршів «Вселюдської пісні» присвячено Луїсу Рекабаррену; зокрема, у вірші «Пустеля» виникає тема, що в наступних главах «Вселюдської пісні» прозвучить як її лейтмотив, — тема комуністичної партії:

...Цей шлях у завтрашній день,
весни зародження,
скеля людської сили,
ця зброя бідняків
виникла в жорстоких муках
з глибини моєї батьківщини.
І це зветься партією —
Комуністичною партією.

Через усю книгу Неруди проходить мотив міжнародної солідарності трудя-

171

Він освіжає, бадьорить... Зелену
Папірку ви за нього заплатіть,
З зображенням яскравим Вашінгтона.

Але поет-комуніст знає, що на другій півкулі землі є країна, яка назавжди покінула з нелюдськістю власницького світу. Разом з мільйонами латиноамериканців він з надією дивиться на Радянський Союз. Здобувши перемогу в найзапеклішій в історії людства війні, народ Країни Рад гігантськими зусиллями «мускулів і волі» відновив зруйновані міста і села, перетворив обличчя землі, і тепер

Шумлять і пахнуть сосни наді мною
Уральських гір.

Я звідси бачу серце
Життя нового

«Нове життя» — поет ні на хвилину не забуває про це — здобує дорогою ціною:

Сюди також вернулись юнаки,
А ще мільйони їх лишилися в полі,
Повишених на шибеницях чорних,
Зітлілих в печах, в газовім диму,
Понищених, посичених у січі,
Та залишилися горді імена...

Ще до війни Неруда кинув заклик, який облетів усі континенти: «Письменники всіх країн, об'єднуйтеся з народами своїх країн!» Органічне єднання з народом — це поняття, яке не можна вгнати в утилітарно. Одягтися в національний костюм — ще не значить здобути право говорити від імені народу. Прилучитися до народних обрядів і звичаїв — ще не значить жити з ним єдиним життям. Єдність з народом — це насамперед розуміння його інтересів і боротьба за них. Заявити «Я єсть народ» має право лише той, для кого вони дорожчі за інтереси власного «я». Автор «Лісоруба» таке право мав, тому він з чистою совістю міг сказати: «Ти — це я»...

Демократичну Америку в поемі Неруди уособлюють Уолт Уїтмен і Авраам Лінкольн — поет і президент. Обидва вони здобули право говорити від імені простих людей США, бо вони — кожний своєю зброєю — боролися за їхнє щастя. І адресовані Аврааму Лінкольні (в молодості лісорубові) слова «Нехай про-

кинеться великий лісоруб!» — сприймаються як заклик до всієї демократичної Америки.

«Вселюдська пісня» — твір глибоко патріотичний Беззастережна відданість батьківщині — лейтмотив епопеї:

...я люблю

Мою малу, мою холодну землю.

Коли б вмирав я тисячу разів,
Так тільки б там.

Коли б я народився

Не раз один, а тисячу разів,

Так тільки б там...

Патріотизм Неруди активний, дійовий, протестуючий, революційний. Він умотивований соціально й конкретизований історично.

В «Новорічному хоралі потьмареній вітчизні» Неруда, люблячи, ненавидить. Його любов до вітчизни невіддільна від ненависті до її поневолювачів, до всього того, що перешкоджає її дальшому національному самоствердженню, що сковує можливості чилійського народу.

Патріотизм Неруди позбавлений того, що звичайно називають «національною пихою». «Чилійський» елемент не становить у нього якоїсь самодостатньої якості, що робила б його твір фактом «місцевого», вузько-національного значення. Неруда внутрішньо не приймає ідеї національної «відокремленості» чи, тим більше, «виключності».

Ще М. О. Добролюбов писав, що «патріотизм живий, діяльний... виключає всіляку міжнародну ворожнечу... Справжній патріотизм, як частковий прояв любові до людства, не зживається з неприязню до окремих народностей». «Вселюдська пісня» перейнята тим «живим, діяльним» патріотизмом, що «не зживається з неприязню» до будь-якого з народів земної кулі. Вона звернена не лише до чилійців. Неруда володіє великим мистецтвом інтернаціонального спілкування — «аркоджунним переписанням до народів», — доступним лише художникові-комуністу. «Вселюдська пісня» долає географічні й політичні кордони, служить великій справі взаємопізнання народів Америки, народів світу. Домініканський письменник Перікл Оронес казав Неруді: «Ще у себе

на батьківщині я чув твою поему «Нехай прокинеться лісоруб». Ми читали її таємно на конспіративній квартирі. Твоє слово, Пабло, долинає до найвіддаленіших куточків континенту... Скрізь ти будиш народ, запалюєш його...»

Разом з тим, у «Вселюдській пісні» — і це належить розцінювати як її глибоко позитивну рису — значну роль відіграє специфічно-національний колорит. Неруда прекрасно сказав на IV з'їзді письменників СРСР: «Національний поет відчиняє вікна і впускає мовчання і звуки землі, хвилюючий рух історії, громи моря, спів птахів і, головне, імена і серця народу». Такі явища, як визвольні війни з їхніми легендарними героями, зростання і зміцнення національної самосвідомості, суспільні розшарування всередині країни, класова боротьба — були породженням чилійських умов. Вони кардинально змінювали риси національного буття. Національне і соціальне начало взаємодіяли і взаємозбагачувались, створюючи єдину в своєму роді історичну якість, ім'я якої — Чилі. Внаслідок серйозної творчої еволюції, вивчення закономірностей суспільного розвитку, Неруда зрозумів цю істину. Ставши художником соціалістичного реалізму, навчившись відтворювати життя в його революційному розвитку, Неруда оспівав свою батьківщину — старовинну країну «вогню і рік», країну, народ якої, оберігаючи реліквії минулого, самовіддано бореться за своє майбутнє. «Зберігаючи вірність історії свого народу, — пише про Неруду В. Тейтельбойм, — він вводить національних героїв минулого в соціалістичне мистецтво. На його думку, патріотизм у сучасну епоху бере нові сили в ріці комунізму».

В заключній главі «Вселюдської пісні» — «Я есмь» — Неруда ще й ще раз оглядається на пережите, і з поглядом цієї великої історичної перспективи стає цілком закономірним той заключний акорд епопеї, що ним завершуються шукання Неруди післявоєнних років. Це — слово поета-комуніста, звернене до «єдиної партії Людини» — комуністичної партії:

Ти помножила силу мою на
всесильність мільйонів людей,
Ти створила удруге мене, батьківщину
мені дарувавши.
Ти дала мені волю, якої не мав
одинак.

Ти дала мені радість і ясність уму та
очам.

Ти зробила безсмертним мене, бо
з тобою в собі не кінчуся я.
(Переклад С. Голованівського)

«В творчості Пабло Неруди, — писав Н. Хікмет, — мені до вподоби його конкретність. Я маю на увазі не образний лад, а відчуття матерії, з її об'ємністю, вагомістю, кольором і запахом, відчуття, що не покидає тебе, коли ти перебуваєш під впливом поезії Неруди. У Неруди немає троянди взагалі: троянда в нього обов'язково біла або червона, конкретна, певна троянда. Немає в нього моря взагалі, а є або Чорне море, або Атлантичний океан».

Пейзаж Неруди — щось більше, ніж природа Чилі. Це — краса землі. Це — найвища гармонія, якої слід прагнути. Водночас це пейзаж чилійський. Тож не дивно, що перекладачі Неруди зазнають чималих труднощів. Не кожний візьме на себе сміливість перекласти «південний вітер» як «північний вітер»; але в Неруди, чилійського поета — «південь» асоціюється з холодом, а «північ» — з теплом. «Те ж саме, — писав Я. Івашкевич, — можна сказати про рослинний і тваринний світ. Там, де Неруда пише «метелик музо», ми змушені додати «голубий метелик музо», де він пише «чудове дерево хакаранди», ми повинні додати «фіалкове дерево хакаранди». Справа в тім, що для поета звичні і яскраво-блакитний метелик музо, і обсипане фіалковими квітками дерево хакаранди — сама назва говорить йому про колір».

І розлого-барвисті описи, і окремі, часом, майже невловимі «мазки» «Вселюдської пісні», підпорядковані шоденним спостереженням над живою дійсністю і філософському осмисленню її, роблять епопею Неруди безсмертним літературним пам'ятником, справжньою «книгою життя» латиноамериканського народу.

Юрій ЯНКОВСЬКИЙ

ЕЛЬВІО РОМЕРО

Парагвай

УРОК МИТЦЯ

Вслід за сумною звісткою про смерть Пабло Неруди надійшло нове страхітливе повідомлення. Труна з тілом покійного поета кілька годин простояла перед його будинком, до якого неможливо було її занести, бо нацьковані хунтою солдафони вчинили побойще. Побили шибки, потрощили ліжко, потоптали картини, порвали фотографії, розкидали по долівці книжки, поламали трубопровід і напустили в кімнату води. Стався ще один акт вандалізму — один з тих, що їх бачив поет свого часу в Іспанії. Тепер ці звірі показали свою огидну пилку тут, на його батьківщині.

Приводом до такого погрому стала рішучість Матільди Уррутії, дружини Пабло Неруди, яка відмовилася прийняти представника хунти, що прийшов висловити їй своє «співчуття». «Вони добре знають, що я одностудець Пабло, — сказала Матільда, — і я їх не прийму».

За день до смерті Пабло Неруди, коли він лежав у одній з лікарень Сантьяго, кілька танків та загони карабінерів вартували біля приміщення лікарні. Вони все ще боялися великого поета, боялися його мужнього слова. І марно: майже дві тисячі чоловік взяли участь у траурній про-

цесії; незважаючи на велику небезпечу, люди співали «Інтернаціонал».

Пабло Неруду вбив, безперечно, глибокий сум, убоління за долю батьківщини. Хворий, але готовий до боротьби, він не зміг пережити нещастя, яке випало на долю Чілі. Пабло, як називали його друзі, був у розквіті творчих сил, він диктував свої спогади, завершував нову книжку, накреслював нові плани. Поет не чекав несподіваної зради, підступного удару. Страшна зрада, вбивство президента Альєнде, загибель десятків тисяч громадян, полювання на його товаришів, чорний вітер, що пронісся вулицями Сантьяго, робітничими кварталами, всією країною, падіння уряду Народної єдності — все це прискорило смерть Неруди.

Мені б не хотілося повторювати банальну фразу про те, що він не вмер. Поезія потурбується про безсмертя Пабло: перекладена багатьма мовами, вона дійшла до всіх народів, як посланець високого гуманізму. Пабло вдалося змалювати, користуючись висловом Толстого, «своє село», звідки спів поета полинув у світ.

Його мова — це гармонійний потік, з якого питимуть покоління та покоління. Ім'я Пабло Неруди стоятиме поряд з іменами велетнів світової культури — Данте, Шекспіра, Гюго, Шевченка, Толстого, Уїтмена, Гете...

Коли 1923 року з'явилася перша книжка поета, традиційна течія іспаноамериканської літератури зазнала зламу. На зміну модернізмові Рубена Даріо, що панував доти, прийшла нова поезія. А наступна збірка — «Двадцять віршів про кохання та одна пісня розпачу» засвідчила остаточну перемогу нової поезії. 1925 року Пабло починає працювати над однією з найвизначніших книжок «Місцеперебування — земля».

Пізніше доля закинула поета до Іспанії. Коли він на власні очі побачив трагедію іспанського народу, його поезія докорінно змінилася. Тут Пабло

Написано спеціально для «Всесвіту»

познайомився з Лоркою, Альберті, Алейсандром, з великою любов'ю поставився до відомого співця іспанської республіки Мігеля Ернандеса. В Іспанії, як він сам про це говорив, до нього прийшла, завдяки великим іспанським поетам-класикам Хорхе Манріке, Гарсіласо, Гонгорі, Кеведо, досконалість та суворість мови. Саме тут, в Іспанії, Пабло побачив, як мужніє дух народу, як готуються республіканці дати відсіч контрреволюції. Мужність народу, його подвиги в боротьбі справили на поета таке велике враження, що його голос зазвучав зовсім по-новому:

У 1936—1937 роках Неруда пише книжку «Іспанія в серці». Теми смутку, пільми й самотності відходять у минуле, його вірші сповнюються мотивами боротьби — за кращу долю народу.

Коли закінчилася громадянська війна в Іспанії, Неруда відчинив двері до Чілі тисячам республіканців-емігрантів.

Під час другої світової війни чилійський поет написав у Мексичі «Пісню любові до Сталінграда», в якій затаврував фашизм і висловив солідарність з радянським народом. 8 липня 1945 року Неруда вступив до лав Комуністичної партії, а через сім днів прибув до Бразилії вшанувати Жуїса Карлоса Престеса. Дедалі активнішою стає громадянська діяльність поета, в 1945 році його обирають сенатором. Однак, коли чилійський уряд очолив Гонсалес Відела, було видано наказ про арешт поета, і в 1949 році йому довелося емігрувати. В квітні

цього ж року Неруда бере участь у I Всесвітньому конгресі прихильників миру, подорожує по Радянському Союзу, Польщі, Угорщині. Книжки Пабло Неруди перекладаються багатьма мовами. 1950 року в Мексичі видається «Вселюдська пісня», а в наступні роки з'являється ще кілька збірок. Поетичний талант Пабло Неруди ще більше розквітає. Його твори виходять далеко за межі Латинської Америки. «Я щаслива людина, — сказав він якось. — Пізнати братерство людей — це прекрасно... Відчути любов тих, кого не знаєш, тих незнайомих людей, що поділяють наші мрії, тривоги й сподівання, — це незрівнянне щастя, велике й чудове, яке єднає людей на землі».

Борець Неруда такий же величний, як і поет Неруда. Пабло завжди палко вірив «у людину, в життя, в правду», як сам про це говорив. Весь свій талант він віддав боротьбі: не було такого народу в світі, поряд з яким не стояв би Пабло Неруда в годинні тяжких випробовувань та битв. Він був, як відомо, палким прихильником миру. «Ми віримо в силу миру й зробимо все можливе, щоб досягти його. Мир конче потрібний людям...» — писав він.

Життя Пабло Неруди згасло в ті трагічні дні, коли в Чілі були потоптані свобода та демократія. Нашадки збережуть у пам'яті його образ, його безсмертні поезії, згадуватимуть його веселу усмішку та любов до життя.

*З іспанської переклала
Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА*

ВІД РЕДАКЦІЇ. Коли цей номер журналу вже був зверстаний, з Чілі надійшло повідомлення про ще один підлий злочин фашистської хунти: останки Неруди таємно перенесені з родинного склепу в Сантьяго й сховані невідомо де. Справа в тому, що до могили ходили шанувальники поета, щоб вклонитися вірному синові чилійського народу. «Хунта, що вбила поета, умертвивши країну Неруди, — пише член Політкомісії Комуністичної партії Чілі, письменник В. Тейтельбойм, — відчуває страх перед цією людиною-дзвоном. Тому й сховала його, вчинивши блюзнірство. Але дзвони далі дзвонять скрізь, де б не переховували останки поета. Народ їх чує. І чутиме завжди».

СУЧАСНА ПОЛЬСЬКА ПРОЗА

Темі сучасності в польській літературі передусім надає перевагу проза соціально-побутового напрямку — найоб'ємніший літературний жанр, який малює картину польської дійсності й дає їй морально-політичну оцінку. Період захоплення так званим «малим реалізмом» з його удаваним зв'язком з дійсністю, який насправді не ставив питання про закономірності її розвитку, — на щастя, вже позаду. Література «малого реалізму» не розкривала суті соціальних процесів і конфліктів, що визначали морально-етичне й психологічне обличчя її героїв. Заглибившись в опис дрібних деталей, героїзуючи посередність, проза «малого реалізму» поволі втрачала під собою ґрунт, остаточно переходячи десь на початку 70-х років на догматичні й консервативні позиції.

Як показав досвід, правду проголосувала лише та проза, яка принципово ставилася до процесів, що відбувалися або тільки вимальовувалися в суспільстві, і яка вимагала від письменника чіткої ідеологічної позиції й оціночних суджень, що впливають з вибору героїв і їх вчинків, з боротьби поглядів, які герої відстоюють або виявляють своєю поведінкою. Безпе-

ечно, в останні роки найпереконливішим прикладом такої літератури були твори Єжи Путрамента, Романа Братного, Богуслава Когута, Богдана Чешка, Владислава Махейка, Вітольда Залевського, Єжи Вавжака і Єжи Єсьоновського. Може, цих імен не дуже багато, але слід врахувати, що польська проза останнього часу частогусто унікала політичної проблематики. Якщо вона й торкалась політики, то насамперед у плані її впливу на життя, досвід і службове становище окремої особи, обминаючи політику в сфері її впливу на маси, на прагнення й настрої цих мас.

Тому такі романи, як «Болдин» Єжи Путрамента, «Ще любов» Богуслава Когута, «Неспокійна людина» Владислава Махейка, «Пруський мур» Вітольда Залевського, «Троє на прямій лінії» й «Скільки є життя» Романа Братного, «Нариси з пекла чесних» Леона Кручковського, «В повному світлі» Станіслава Стануха, «Вакуум» Єжи Брауна і особливо «Лінія» Єжи Вавжака, свідчать про появу в польській політичній прозі цілого ряду нових прикмет. Деякі з цих творів (Махейка, Залевського, Когута) є прикладом викриття політичних і морально-політичних зміщень у свідомості героя, викликаних певними труднощами в житті країни 50-х років. Слід зазначити, що своє критичне ставлення до помилок минулого ці письменники поєднують з розумінням складної діалектики історичного процесу, відстоюючи — особливо переконливо це робить Л. Кручковський в «Нарисах з пекла чесних» — віру в поступальну ходу історії. Отже, йдеться про твори, які в оригінальній художній формі покликані свідчити про переможну правду соціалістичних ідей.

Якщо більшість із цих письменників цікавить історична доля поляків протягом майже тридцяти років Народної Польщі, то Єжи Путрамента зосереджує свою увагу в романі «Болдин» на аналізі дії політичного механізму в умовах загострення взаємо-

стосунків між партизанським ватажком та його підлеглими і на безпосередніх наслідках впливу окремої особи на колектив. Сам Путрамент визначив свій твір як «дослідження людської психіки, обтяженої великою владою й відповідальністю». Йдеться про переобтяження людини обов'язками, в яких вона не спроможна до кінця розібратися. Путрамент створив цікавий роман про людину, яка перебуває під владою міфа про себе й прагне довести, що життя її може стати легендою...

Проблема таких великих перевантажень людської психіки визначає також загальну атмосферу твору Єжи Брауна «Вакуум», дія якого відбувається в перші роки Народної Польщі. Еволюцію поглядів героя автор розглядає в історичному й морально-етичному аспекті. В умовах своєрідного вакууму, відірваний від оточення, самотній герой прагне боротися проти людської байдужості, проти ненависного бандитського підпілля, в ім'я народу, історичного поступу й високої моралі. Благородно патетичний роман Брауна відображує нелегкі випробування історії; це роздуми про справжнє поклонання людини та її моральну відповідальність перед народом і власним сумлінням.

Проблема відповідальності людини за свої вчинки поставлена й у повісті Станіслава Стануха «В повному світлі», яка викриває кар'єристів. На такий самий, хоч і глибший історичний і громадсько-політичний ґрунт спираються повісті Романа Братного й Єжи Вавжак.

Роман Братний — один із небагатьох польських письменників, який відгукується на актуальні проблеми сучасності з майже публіцистичною пристрасністю, — в романі «Троє на прямій лінії» простежує долю трьох поколінь поляків.

Прозаїк середнього покоління Єжи Вавжак присвячує повість «Лінія» проблемі політичної роботи з масами. Це повість про секретаря райкому, про труднощі, які трапляються на

його шляху. Переконливий і щирий твір Вавжак про молодого політичного працівника, який з партійною принциповістю бореться з кар'єризмом, егоїзмом, користолюбством, критика ПНР відносить до числа найцікавіших книжок останнього часу.

Література, присвячена сучасній проблематиці в її політичному аспекті, переконливо довела багаті можливості реалістичної типізації. Змалюючи сучасність, політичні й суспільні події, письменники-реалісти не поселяють своїх героїв у штучно створені умови, не вдаються ані до лакування, ані до очорнювання, не спираються на утопію і довільне ідеалістичне трактування ситуацій, в які потрапляє герой. Водночас вони не замовчують справжні конфлікти й труднощі в житті свого сучасника, прагнуть осмислити навколишній світ діалектично.

Реалістична проза перебуває в опозиції до літератури, яка ставить під сумнів можливість налагодження тісних взаємин між людьми, літератури, яка проголошує тезу про безсилля людини перед історією. Хоч твори, які антиісторично заперечують цілеспрямованість людської діяльності, і не мають особливого впливу, усе ж вони існують і на них слід звернути увагу.

В атмосфері песимістичного відчаю Тадеуша Конвіцького («Вознесіння», «Ніщо або ніщо») й заперечення можливості будь-якого вибору в творах Єжи Анджеєвського («Брами раю») й Казімежа Брандиса («Спосіб існування», «Поштові варіації»), в атмосфері іронії, як форми ставлення до так званого «хаосу світу», і довільних закидів на адресу історії, до яких вдаються запальні моралісти, замість того, щоб досягнути її закономірності, — не лишається уже місця на раціональний аналіз дійсності, на об'єктивний вибір між добром і злом, відвагою й підлістю.

Ця песимістична проза зневіри й відчаю не приносить людству нових цінностей, не показує, як воно зміню-

ється в складному історичному процесі, а лише прагне приголомшити напівправдою, підсовуючи людині нові фетиші й старі міфи. Така література не вчить розпізнавати складові частини історичного процесу з його об'єктивними законами, з його залежністю від творчої діяльності людини. Ця плутанина поглядів зумовлює ра-зючі хиби в осмисленні історії частиною наших сучасних письменників. Ось чому особливого значення набувають твори, які критикують подібні погляди, наприклад «Кам'яні таблиці» Войцеха Ґукровського. Марія Домбровська в романі «Життя мислячої людини» підносить раціональність мислення й високі моральні норми до рангу чинників, які допомагають зрозуміти складні суспільні процеси. В свою чергу Єжи Брошкевич у романі «Довго й щасливо» художньо обгрунтовує потребу жити осмисленим життям, яке б збігалось з поступальною ходою історії.

В сучасній польській прозі соціально-побутового напрямку набули особливого розвитку дві теми: селянська й робітнича.

Великі соціальні зміни на селі й вплив багатьох вітчизняних традицій на літературу про селянство оберігали останню від згубних впливів модернізму. Вона намагається правдиво відображати життя, виробляючи власний стиль і власну інтелектуальну конструкцію. Література на робітничу тематику розвивалася за менш сприятливих умов постійної міграції до міст і на великі будови соціальних груп, ще не зв'язаних з традиціями робітничої культури, але й вона дала ряд яскравих творів, присвячених найголовнішим проблемам життя й праці польського робітничого класу.

Різноманітна за формою селянська проза посідає в сучасній польській літературі почесне місце. Це ж стосується не тільки прози, а й поезії та драматургії й пояснюється, зокрема, тим, що в селянському середовищі традиційне і звичне цікаво переплітається з прагненням до нового в гос-

подаруванні й у системі етичних норм та звичаїв. Польське село спирається на багатий історичний досвід і великі традиції визвольної боротьби. Воно добре усвідомлює важливість своєї ролі у війні, у партизанській боротьбі, під час земельної реформи й заселення великих західних територій країни. То ж не дивно, що саме це село захопило багатьох літераторів. Воно вимагало глибокого перегляду своєї історії в пізнавальній, політичній і моральній перспективах.

Великий успіх випав на долю письменників сільської теми Юліана Кавальця, Ернеста Брилля, Тадеуша Новака, Генріка Ворцеля. У творах літераторів молодшого покоління помітна тенденція до переосмислення традицій; вони ж послідовно простежують генеалогію інтелігента селянського походження. Зміни в звичаях і в характері героїв вони відтворюють чи то з ліризмом, чи то з гострою іронією, прагнучи намалювати яскраву картину соціальних змін у польському селі. Не лише суспільне зростання селянина, як у Кавальця, чи міфологія селянських звичаїв, як у Новака, чи політичний генезис сучасності, як у Брилля, цікавлять таких письменників, як Зигмунт Тшишка, Маріан Пільот, Анджей Гурний чи Веслав Мислівський. У полі їх зору, передусім, — селянська психологія. Вони намагаються дослідити погляди героя і при цьому відмовляються від літературних форм, за допомогою яких досі відтворювалося життя селянина.

Порівняно з багатством пізнавальних і стильових засобів, що їх виробила література на селянську тематику, проза про зміни в середовищі робітничого класу виглядає біднішою. Праця робітника, як відомо, стає художньо цікавою темою, передусім завдяки своєму високому моральному змісту. Траплялося й так, що окремі письменники, орієнтуючись на факт тісного взаємозв'язку між характером виробництва й суспільною свідомістю, створювали образ якогось ідеального статичного робітника. Іноді лі-

тература обминала важливі конфлікти, намагаючись відтворювати другорядні побутові деталі, організацію виробничого процесу, екзотику певного професійного середовища.

Водночас слід зазначити, що література на робітничу, тематику вже пройшла свій шлях становлення, з'являються повісті й романи, гідні уваги й підтримки. Так, Леон Гомоліцький у повісті «Біле руно» з великою художньою силою пише про працю робітника. Твір Єжи Ваньковського «Найкраще вмирає гілка» — лірична картина морального відродження людей в атмосфері великої будови. Леон Вантула показує нелегкий процес адаптації героя до нового для нього робітничого середовища («Концерт для глухих», «Народжені в димах»). Єжи Вавжак малює образ інтелігента робітничого походження. Альбін Секерський присвячує свої книжки шахтарям («Дерево не вибирає собі листя»). Ці твори написані із знанням реальної обстановки, з бажанням не лише оспівати звитяжну працю, а й розкрити ряд конфліктів, успішне подолання яких сприятиме подальшому розвитку країни.

З творами про робітничий клас цікаво поєднуються проза, присвячена інтелігенції. Повісті Збігнева Кубіковського («Катастрофа», «Хвилинка після пробудження»), Тадеуша Міколайка («Трикутник у лісі»), Ірени Довгелевич («Пейзаж з тополею»), Єжи Єсьоновського («Невигідна людина») піднімають низку побутово-професійних проблем, у моральному або політичному аспекті висвітлюють кардинальні питання нашого суспільного життя. Цей напрямок знайшов своїх послідовників і в драматургії (п'єси Марека Доманського і Альбіна Секерського), він виявляє значну активність, простежуючи й висвітлюючи деякі процеси і явища, важливі для нашого суспільства.

Провідні напрямки соціально-побутової прози плідно вплинули також на творчість письменників, пов'язаних раніше з проблематикою так званих

суспільних низів — злочинного середовища. За найпереконливіший приклад може правити творчість Марека Новаковського, багата на глибокі соціальні спостереження («Пристань»). Література цього напрямку стає дедалі менш статичною, вона дієвіше викриває небажані відхилення в суспільному й особистому житті, піддаючи їх влучній і беззастережній критиці, про що свідчать оповідання Януша Гловацького «Круговорот нісенітниць» й «Новий танок лаба-да». Отже, інтерес письменників до беззастережної героїзованої колись посередності поволі зникає, натомість вони більше цікавляться проблемними явищами й дають їм належну оцінку. Цей процес збагачення літературної проблематики є тим більш знаменним, що він спостерігається в середовищі наймолодших письменників, які, переборюючи наївно-сентиментальний погляд на світ, стають на позиції принципово об'єктивних оцінок. Як приклад можна навести творчість Богдана Задури, Петра Войцеховського, Зити Оришин і Мар'яна Логутка.

Сучасна тематика в суспільно-політичній, історичній, селянській чи робітничій версії, безперечно, нині найважливіша в польській літературі. Ці напрямки перебувають у розвитку, польська критика намагається повсякчасно підкреслювати їх важливість і значення, виходячи з того, що письменники є виразниками передових ідей і що лише ідейно-наснажена література має право на існування в соціалістичному суспільстві.

Ще одне підтвердження потреби в літературі, яка глибоко й проникливо аналізує людський досвід, — це зростаючий інтерес до творів на історичну тематику. Тут відбивається прагнення польської громадськості ширше ознайомитися із світовою культурою, зрозуміти ставлення людини до історії і характер впливу останньої на нашу свідомість.

Звернення до історії — це не втеча від сучасної тематики. У видатних творах цього напрямку («Поміж поло-

вою й манною» Єжи Завейського, «Троянди і палаючий ліс» Тадеуша Голуя, «Дві голови птаха» Владислава Терлецького або «Острів» Яна Щепаньського) історичні ситуації допомагають осмислити сучасність. Вони розкривають значення жертвовного подвигу в ім'я батьківщини, описують моральні й інтелектуальні пригоди особи, яку історія поставила перед вибором між старими й новими цінностями. Як пише один із видатних польських критиків Влодзімеж Мацьонг, у цих книжках джерелом конфлікту стає протиріччя між невідкладною метою, миттєвим успіхом, дією, що має скроминущий ефект, і якимись віддаленими, не зразу очевидними ідейно-моральними інтересами суспільства, інтересами загального значення. Вибирати і визначати своє ставлення до минулого й майбутнього повинен герой-поляк, що живе у XVIII ст. (роман Завейського), й учасники національно-визвольної боротьби, які приймають смерть як необхідність, але далекі від фаталізму (твори Терлецького). Змучена в далекому вигнанні людина, яка потрапила під колеса ворожих їй сил, виявилась сильнішою за свою долю в романі Щепаньського. Діяч польського соціалістичного руху Людвік Варинський пізнає в романі Голуя всю велич самовідданої праці в ім'я майбутнього.

Автори цих різних творів добре розуміють, що найбільш небезпечним і трагічним у моральному плані є сумнів у поступальній ході історії, в цінності колективістського досвіду. Втрата віри в сенс історії для героїв цих романів була б рівнозначною їх особистій поразці, втраті надій. Вони виявляють героїчне ставлення до історії, хочуть брати участь у головних її звершеннях, хочуть пізнати всю глибину того, що зумовлюється активною позицією в поступальному історичному процесі. Історія для них не абсурд, як це бажають представити екзистенціалісти.

Екзистенціалістський погляд на історію не поділяють і автори інших

творів на історичну тематику — Теодор Парніцький, Ганна Малевська, Тадеуш Лопалевський. Складні проблеми взаємопроникнення різних культур відтворює в своїх романах Парніцький. Історичні романи досліджують переломні епохи, які впливають на сучасність, на генеалогію польської інтелігенції, актуальні для нас суспільні чи культурні проблеми. Проза ця — зріла й довершена — відзначається високим історизмом, є формою мислення про минуле, спробою глибоко осмислити досвід людства. Такого звучання набувають найкращі твори Парніцького («Тільки Беатріче», «Кінець Згоди Націй»), Ганни Малевської («Зникає постать світу»), есеїстика Александра Кравчука та Яцека Бохеньського. Бо лише історія, що розглядається з позицій інтелектуальних потреб сучасного читача, є матеріалом, що заслуговує на літературну обробку. Польська література добре це зрозуміла, хоч у ній і досі розвивається традиційна белетристика, розрахована на менш підготовленого читача (а такий характер має проза Антоні Голубева, Зофії Коссак, Євгеніуша Паукшти, Станіслава Струмп-Войткевича, Яна Добрачинського).

Останнє півстоліття, що увійшло в життя поляків війною, революційними перетвореннями, глибокою перебудовою соціальної й географічної структури країни, революціонізувало свідомість громадян. Герой сучасної літератури віддає перевагу доконаному перед недоконаним, визначеному перед невизначеним. Таким чином, була розв'язана на наших очах суперечка з екзистенціалізмом на користь історизму.

Найкращі книжки останніх років виражають історичний погляд на світ, що безперервно змінюється. Зокрема, це — «Честь і слава» Ярослава Івашкевича, «Пригоди мислячої людини» Марії Домбровської, «Король Двох Сіцилій» Анджея Кусьневича. Роман «Сфери» цього ж автора, повісті Марії Кунцевічової «Трістан

46» і особливо «Фантоми» треба сприймати лише в контексті історії. Те саме, власне, стосується й роману Богдана Войдовського «Хліб, кинутий померлим», прози Ірени Довгелевич, її новелістичної хроніки часів окупації «Міст», оповідань Корнелія Філіповича («Що є в людині?»), прози Януша Красінського, Стефана Отвіновського, Владислава Махейка, Вільгельма Шевчика чи, врешті, творів Тадеуша Бреси «Бронзові ворота» і «Лабіринт», які розкривають механізми віками створюваного ватиканського апарату. З історичної перспективи дивиться на події Анджей Стойовський («Хлопець на поні»), історичний коментар часу дає поезія Збігнева Герберта і Ернеста Брилля.

В історичній перспективі сприймаємо також доробок нашої літератури на воєнну тематику. Тільки при такому підході можна виразно побачити значення «Колумбів, рік народження 20» Романа Братного, «Сучасного сонника» Тадеуша Конвіцького, опо-

відань Тадеуша Міколайка, повістей Станіслава Горака «Поле хвали» і «Пустеля», «Похоронного голосіння» Богдана Чешка та багатьох інших творів, в яких ідеться про випробування воєнних років, про виявлені польським народом мужність і витримку в страшні роки фашистської окупації.

І якщо додати, що соціально-історичний метод інтерпретації явищ лежить в основі символіки Ернеста Брилля чи Герберта, що тільки в цьому ключі можна зрозуміти повне значення творів Конвіцького чи Зелінського, що соціально-історичний підхід до минулого й сучасності переважає також в есеїстиці, то виявиться, що наша література дає постійний коментар до давньої і ближчої нам історії, осмислюючи її в ім'я сьогодення і завтрашнього дня. І в цьому її мужність, її сила і запорука її успіху.

Переклад В. Ведіної.

Варшава.

ЗОРЯ

ГВЕЗДОСЛАВА

Не ганьте мій народ, блюзніри і сліпці,
що простодушний віб сьогодніні!
І мудрих іноді заводять манівці,
Як твердять мудроці народні.
Словацьке поле — чуєте? — співає,
воно народить ще й Гомера;
хай нині про любов пісні його й слова,
для велетнів ще прийде ера! —

182

Сьогодні ми з пошаною називаємо це ім'я — ім'я Павола Орсага (Гведослава). Він народився 2-го лютого 1849 року в тихому селі Вишній Кубін, загубленому серед мальовничих долин Орави. Рід Орсагів належав до старих словацьких родів. Гведослав, подібно до Пушкіна, згодом пильно цікавитиметься своїм генеалогічним деревом і знайде його коріння в сивій давнині. У середині XIX століття цей «зёманський» рід уже мало чим відрізнявся від простого селянського. Хіба тим лише, що в костюлі мав постійні місця на окремій лаві, над якою намальовано герб Орсагів: на срібному полі — лицар-юнак, вище — лев із простягнутим мечем. Символіка цього герба імпонувала Паволові не тим, що свідчила про «знатність» походження, а змістом, якого можна було надавати геральдичним елементам: зміст той скоріше

за все був баладним, поетичним. Уже зрілим поетом Павол Орсаг не раз говорив про занепад і виродження зemanства, його консерватизм і обмеженість. Ці лиха не загрожували сім'ї Орсагів, яка тяжко працювала коло землі й етичні засади якої впливали зі здорової селянської моралі. Мікулаш Орсаг і його дружина — Тереза з Мезіградських — були людьми добрими, скромними, працьовитими, гостинними. На столі у їхній привітній і затишній хаті завжди стояв розкрянний хліб, «чорнястий, але випечений з любов'ю і готовий для кожного», хто увійде у світлицю. Павол любив матір, її очі, її спів, її невсипущість. Мати уособлювала словацький народний характер, якого ніщо не могло змінити, переінакшити — як саму словацьку природу.

На безконечні синові запитання вона вміла давати прості й поетичні відповіді, тим, очевидно, сприяючи формуванню в його душі поетичного світосприймання. Павол любив бігати в ліс, на поле, годинами видивлявся в небо, де хмарки нагадували то фортеці, то костюли, то добрих людей чи дивоглядних звірят. Одного разу батька з сином на горі Хоч застав вечір. Розгорнулося над ними безмежне зоряне небо. Хлопець не міг на нього надивитися, і може, вперше відчув непереможне бажання злізти вгору і піти по зорях. Згодом — і в зрілому та й похилому віці поет говорив, що це бажання не раз охоплює його...

Початкову народну школу Павол Орсаг закінчив успішно. Його першим учителем був далекий родич по матері — Адольф Мезіградський. То був справді народний учитель (а тодішні вчителі при потребі були також органістами, дзвонарями, пекли просфори, співали на похоронах, задля прожиття виплітали кошики, вистругували сільнички й ложки, оправляли старі книги). Мезіградський помітив обдарування свого учня і дбайливо розвивав його. Він же настояв на тому, щоб батьки «не гасили божу зірку на чолі Павола» і віддали його до гімна-

зії в Мішкольці. Цей крок мало не закінчився фатально... Запилюжене, неохайне, дрімуче містечко дихнуло на хлопця своєю згубною атмосферою, що не мала нічого спільного з чистим духовним повітрям, яким він жив досі. Про вітчизняну історію тут нагадували тільки скелі за містом з видовбаними в камені печерами, де, за переказами, переховувалися гусити. Багаті міщани переобладнали їх на винні погребі...

Гімназія в Мішкольці була угорською. Словачина, що входила до складу угорської частини Австрійської монархії, піддавалася не тільки нестерпному соціальному, але й національному гнобленню; мадяризація провадилася твердо і послідовно. Ця політика мала цілковиту підтримку серед міщан та обивателів, для яких усе чуже було і модою, і ознакою доброго тону, і можливість заробити на хліб. Юний Павол свої віршові спроби починає підписувати як «Пал Орсаг», він зазнає і впливу корисного, благородного. Він ближче знайомиться з творами Петефі і Араня; перший захоплює його вогненним ліричним темпераментом, другий — повільним, розважливим плином епіки. Ці начала були потрібні для формування власного творчого організму, вони, зрештою, виявляться згодом у ліриці та поемах Гвездослава. Під впливом мішкольського оточення Павол відвідує гуртки, розмовляє і пише виключно угорською мовою, по-угорськи думає, по-угорськи (по-панськи!) вдягається. І тільки на канікулах вибирається в простий одяг, стаючи з «пана» словацьким юнаком. Одного разу під час гостин у батьків майбутній поет вирішив прочитати матері кілька власних віршів, написаних угорською мовою. Не розуміючи угорської мови, мати заплакала. Згодом вона гірко розридалася на весіллі в односельчан, де Павол виголосив пишну віршовану імпровізацію. Отут добрий, сумирний вчитель і зупинив окриком розохоченого гімназиста, звернувши його увагу на плач матері.

Вплив матері та улюбленого вчителя поступово навертають Павола на шлях служіння рідному народові, шлях, що, зрештою, привів поета до осягнення найбільших духовних верств людства.

Уже через три роки, навчаючись у кежмарській гімназії, Павол зацікавлюється історією слов'янства, досліджує спорідненість своєї батьківщини з Росією, Польщею, Сербією. У зошиті восьмикласника бачимо поруч із перекладом вірша Петефі спробу перекладу першої дії «Ромео і Джульєтта» Шекспіра. Рукописний зошит поета має два епіграфи — з Шекспіра і народної пісні:

Laska, boze, laska, — kde ju l'udia беру?
Na hore nerastie, v poli ju neseju...

Збірка цікава тим, що потужні впливи Шекспіра і Петефі зливаються з «током» (плином) народної словацької пісні. У цій же збірці знаходимо натяки на псевдонім поета, який Павол витворює із сполучення улюблених слів. Він пише про «поспу hviezdoslavu», оспівує хмару, переткану «hviezdoslavy». У вірші «Дайте мені» висловлює жадання стати летючою зорею. Так, славлячи зорі, доходить поет до слова Hviezdoslav, яке означає цілу епоху словацької літератури, буде символом її сили, народності, глибини думки, і високої майстерності.

Початок рішучого повернення Павола Ораса в лоно рідної писемності датується 1868 роком, коли він навчався у Пряшівській юридичній академії. Укріпитися в «новій вірі» допомагають поетові його великі попередники Ян Коллар, Андрей Сладкович, Людовіт Штур. Павол захоплюється літературою братнього чеського народу; особливо приваблює його творчість Карела Гінека Махи — мотивами звеличення прекрасного й високоблагородного, отим тяжінням до зір, яке все ж не дозволяє людині покинути землю... У Павола формується романтичне уявлення про поета як про «зорю», про своєрідну ланку, що з'єднує людей з людьми різних епох,

а народ з народами. Поет, каже Павол, є нащадком Гомера (ці слова, як бачимо, перегукуються із словами А. Сладковича, процитованими вище). Разом з тим у вимріяний світ юнака входять реалії землі, побутові, як-от рідний дім, оравська природа, село, сільський люд. Входить, щоб незгасло сіяти у всій творчості поета, образ матері, котрої, як він пише, «тримається, як зірка неба». Його словацькі вірші того часу несуть на собі сліди плідного навчання в Коллара, Шіллера, Сладковича і Гейдука.

Пряшівське оточення благотворно впливає на творчість поета — оригінальну і перекладацьку. Як перекладач він вдається за посередництвом до чеської мови. Так, за В. Галеком, творить свою версію «Вечірньої пісні подорожнього» Гете, за чеськими перекладами знайомиться з найкращими зразками літератур польської та російської. У пряшівському оточенні поета бачимо письменника Йонаша Заборського, що товаришував із «русинським» (закарпато-українським) поетом Олександром Духновичем. Найближчий приятель Гвездослава — Коломан Баншель відзначався ґрунтовними знаннями і виробленим літературним смаком. Він настроював ліру Гвездослава на світові зразки (Шекспір, Данте, Петефі, Коллар), орієнтуючи поета на конкретність, народність, актуальність. Радив Паволові досконало оволодіти російською мовою, щоб мати змогу читати в оригіналі Пушкіна і Лермонтова.

Пряшівський період — то й період інтенсивної роботи душі над тим, щоб у ліриці й епіці природно почувалися горді лицарі Святополка і вогнисті Яношікові «збойники», щоб могутнє членування строф виглядало доцільно і гармонійно, щоб балада в гетевському стилі остаточно прийнялася на словацькому ґрунті, а запроваджені ще Колларом сонет і октава були розпрацьовані, не відлякували своєю книжністю і сухуватістю. Стримана краса словацької природи, інтимні юнацькі зізнання — все це під

пером поета набуває неповторного звучання. У творчому горінні, в орлиних злетах з вічним гаслом «excellent» (гаслом, таким близьким Франкові і часто ним уживаним) бачиться Паволу Орсагу ідеал поета.

Літературні попередники сформували поетичне обличчя молодого автора, сучасники (поет Матушка, освітній діяч В. Паулін-Тот), кращі представники словацького громадянства посприяли виходу його першої збірки. Батько майбутньої дружини поета — Самуель Новак — доклав до цього чимало організаційних і матеріальних зусиль. 12-го листопада 1868 року Павол отримує десять примірників своєї першої збірки «Поетичні первоквіти», підписаної іменем Йозефа Збранського. Уже в цій молодечій книжці на повну силу прозвучала тема любові до батьківщини, до словацького народу. Поет приходить до розуміння, що джерелом недолі його співвітчизників є соціальні утиски, класовий і національний гніт. Ще виразніше ці мотиви й настрої виявляються в публікаціях альманаху «Наперед», що його видають друзі й однодумці Гвездослава. У вірші «Чий я?» поет чітко й недвозначно заявляє, що «душею і тілом» він належить поневоленому словацькому народові. Що це справді так, незабаром підтвердило саме життя. Закінчивши юридичний факультет, Павол Орсаг відбуває практику в Дольному Кубіні та Мартіні — святині рідної писемності, де знаходиться культурно-освітній заклад Матиця Словацька. На той час зусиллями реакції закриваються кілька словацьких шкіл, забороняється діяльність Матиці. Влітку 1874 року під час євангелічного конгресу в Дольному Кубіні жителі міста на чолі з Гвездославом, піднявши в руках смолоскипи, прийшли під вікна євангеліцького єпископа. Поет вголосив палку промову, в якій виступав проти уярмлення народного духу. Тавруючи мракобісів, він нагадав присутнім слова Віктора Гюґо: гнобителям «ніколи не вдасться прихова-

ти», що вони грабують народ, а по-друге, позбавити імені народ не так легко, як спороти «мітку з хусточки». Цей перший публічний виступ, який накликав на поета гнів властей, справив на всіх незгладиме враження, а Гвездослава впевнив у силі слова.

Одружившись, Гвездослав осідає в Наместові, де займається юриспруденцією і літературною працею. Тут йому довелося прожити двадцять років. За цей час Гвездослав написав великі ліро-епічні поеми «Дружина лісника», «Ежо Влколінський», «Габор Влколінський», цикли «Сонети», «Леторості», «Весняні прогулянки», «Літні прогулянки», твори, що складають його так звану малу епіку — «Бутора і Чутора», «У жнива», «Полуденок», «Вечеря», драматичну трагедію «Ірод і Іродіада» тощо. Ці твори, разом з написаними наприкінці життя «Кривавими сонетами», становлять ядро великої обсягом, вагомої ідейним звучанням творчості Павола Орсага (Гвездослава)...

Свою поетичну творчість Гвездослав пов'язав із благородними традиціями молодого словацької літератури — демократичністю, романтичним сприйняттям світу, пафосом уболівання над долею трудового народу, намаганням вийти на безмежні обшири світової літератури. Вже своїми ранніми творами поет істотно збагачує і примножує ці здобутки завдяки вагомим соціальним узагальненням, палкому поетичному темпераменту, виразному реалістичному з елементами публіцистичності письму. Родинне село, запрацьовані хлібороби для поета дорогі «як правда життя». Образ рідної матері — це узагальнений образ Словащини, що підноситься до символу всієї землі. Чи не вперше в словацькій поезії «земні» образи зображуються на такому високому рівні узагальнення. Словацька природа, що із зміною пір року надає горам і долинам неповторної краси, оспівувана

поетом, настроює на думку про зміність часу, про неминуче визволення з-під гніту. Тема природи, так само, як і тема праці (нерозривно між собою пов'язані), є джерелом поетового оптимізму. Так, у вірші «Рух у полі» (цикл «Леторості») Гвездослав опое-изував буденну хліборобську працю в образі могутнього стогу збіжжя, вищого, аніж палаци і трони «людей велеможних»:

**О мій народе, якою високою була б
(не дивуйся з дивної думки,
я шукаю міру твоєї роботи,
її ціну я вище всіх воєнних
дій Цезаря, слави Аттіли),
якою високою була б скирда хліба,
коли б звезли в неї снопи
з усіх зібраних тобою врожайв?!**

Цитований у дослівному перекладі вірш характерний для творчості поета насамперед глибоким розумінням величчя народу, втіленої у монументальних образах, по-друге, хоч опосередковано, тут висловлено гостре заперечення ненависних народів символів деспотичної влади, як-от піраміди, воєнні дії Аттіли тощо. Згадаймо, що подібне заперечення звучить і в творчості Сватоплука Чеха, Яна Неруди, Лесі Українки, Івана Франка, і це одразу ставить словацького поета у широкий літературний контекст другої половини XIX століття. Уболівання за народ, який мусить покидати свої вбогі, але дорогі гори, і шукати щастя в Америці, породжує в серці Гвездослава такі ж болісні та болючі рефлексії, якими сповнений відомий цикл Івана Франка «До Бразилії». Ця подібність породжена подібністю умов напівголодного животіння народів, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Видавець і популяризатор творів Т. Шевченка та Марка Вовчка В. Доманицький у своїй брошурі «Словакі» (Київ, 1909) писав: «Що ми знаємо про словаків? Кожен з нас бачив не раз на селі «венгра». Тягне він, бідолашний, на плечах величезну коробку з усяким крамом, а часом везе її на теліжці... Ходить по панських та попівських

дворах, заробляє той насущний. Ото ж той «венгр» не хто інший, як наш далекий кривний — словак, а тому, що живе він під «Венгром», то й охрещено його венгром... Працьовитий народ оті словаки, а бідний вже такий, що й пошукати — хіба що наш брат галицький українець його перейде».

Але похмуре життя було не в спроможності притлумити в душі словацького народу творчий дар, потьмарити людяність і задушевність, пригасити поетичність світосприймання.

Ліричний герой Гвездослава розмовляє з горами й ріками, деревами й хмарами. Він народний за характером. З народною поезією творчість Гвездослава ріднить не тільки чисто зовнішнє засвоєння фольклорної атрибутики, народно-пісенної ритміки тощо, а дедалі послідовніше намагання проникнути в найглибші глибини народної поезії, збагнути їх у всій ідейно-мистецькій сутності. В роздумах про долю народу поет признавався: перелічуючи «Пекло» Данте, він думав про те, що й словаки переживають такі муки, ба, навіть і тяжчі, адже ж пеклом невинно покараний цілий народ. Хотів це якимсь чином відобразити і дійшов до наміру розширити Дантове «Пекло» на одну пісню, 35-ту, показавши картину жорстоких мук словацького народу. У 80-ті роки Гвездослав пише вірш, який мав бути включений до збірки «Леторості», але який з вини обережних редакторів поета за життя не публікувався, — «До вас, могутніх, велеможних», відомий в українському перекладі Миколи Бажана.

Послання Гвездослава до сильних світу цього — «шляхетних, велеможних» — знаменує собою одну з вершин у творчості поета. Гострий викривальний пафос цього твору співзвучний з виступами і страйками робітників у 90-х роках, з гострими питаннями суспільної боротьби того часу.

Звертаючись до кривдників народу, поет говорить:

Ви, стьмивши очі, склавши руки,
 брехнею сповнивши уста,
 зневажили його, відкинули з дороги,
 немов потвору, сплямлену чумою!
 Його, як в стійлі, ви відгородили,
 набудували мурів, башт, завад,
 стрімких, мов скелі чи гірські відноги,
 і забобонів купи навалили,
 і отруїли смородом повітря...

А тим часом —

Чи люд не походить
 зі спільної родини світу?
 Чи він — не гілка дерева, що зводить
 над миром віття, повне цвіту?

Чи він — не член вселюдської
 родини,
 що їй вернув він юність і весну,
 що він їй дав світання яснозоре?

З великою викривальною силою,
 застосовуючи зброю іронії та сарказму,
 творить поет розвінчувальну інвективу.
 Це один з найбільш довершених творів,
 у якому поет вдало використав
 «метод двох поглядів». З одного боку,
 він показує, ніби крізь окуляри
 велелемоща, народ — убогий,
 принижений, а з другого — з точки
 зору поета, оспівує велич, благородство,
 душевне здоров'я народу.

Сила художнього ствердження у
 Гвездослава виявляється по-різному.
 Майстер динамічного, експресивного
 вірша, в якому строфи злитовані, наче
 шматки розжареного металу, він,
 наприклад, у вірші «Чому не вихор я?»
 ставить перед читачем цілу низку питань,
 розгортаючи авторські відповіді у
 потужних градаціях, у могутньому
 наростанні словесних рядів, що в своїй
 сукупності творять живу, кров'ю
 напоєну тканину вірша... І ненавидить і
 любить поет на повну силу таланту:

Любов братерська! Ти оповивай,
 як стрічка дружи, поясом народи,
 як райдуга оперезає небо,
 чи як екватор, обігрітий сонцем —
 тим божим серцем — землею
 навкруги
 оповиває, щоб не захолола.
 Тож обнімітесь, як одна сім'я!
 Уся земля нехай гніздом нам
 буде,
 де всі працюють і їдять, як рівні.

О земле рідна, світлі зорі
 в небі.
 ви станьте гніздами людського
 раю
 під стріхою творця —
 під стріхою господнього будинку!

(«Воля», переклад А. Малишка).

Було б невірно говорити про світоглядні засади поета, як про щось однозначне. Цілком слушною є характеристика Гвездослава, дана російським радянським дослідником Л. Кішкіним: «Він був демократом і гуманістом, котрому були близькими інтереси й надії словацького селянства. У той же час в галузі національної боротьби поет нерідко виступав із загальнонародних позицій, хоча з роками щораз більше й більше бачив, що народ становить різні соціальні групи, і видавав при цьому всі свої симпатії тим, хто трудиться... Як художник Гвездослав міцно стояв на лівому крилі всієї визвольної боротьби і тому найбільш повно і всебічно відбив життя й ідеали трудової Словаччини, в його часи ще багато в чому феодальної, такої, яка порівняно недавно вступила в фазу буржуазного розвитку».

Навіть при своїй зовнішній побожності Гвездослав був людиною, чий теїзм перебував «на границях прометеїзму». Прометеїзм йшов від любові до покривджених, давав силу поетові розмовляти з богом віч-на-віч, звинувачуючи вседержителя в несправедливості і глухоті до людських страждань. У «Кривавих сонетах» поет, зрештою, дійде до цілковитого заперечення релігії, остаточного знеславлення і знущального осміяння облудної християнської моралі.

На початку 90-х років поет переїжджає в Дольний Кубін. Тут його знають як скромну людину, чий моральний авторитет незаперечний. У тиші свого кабінету, не порушеної ніким, окутавшись цигарковим димом, творить він нові й нові поезії, багато перекладає. «Міжнародні інтереси» поета сягають від сивої античності до сучасних європейських

літератур, до Бернса і Тагора, Ібсена і Лонгфелло, Толстого і Метерлінка. Поет робить виписки із Словацького і Міцкевича, в його бібліотеці є книги російською і українською мовами. Твори російських письменників уважно перечитуються і вивчаються. Так, у збірці «Русская муза» (СПБ, 1908) Гвездослав підкреслює рядок із «Відповіді на послання Пушкіна в Сибір» Олександра Одоєвського: «В душе смеемся над царями». Слова «погибну я за край родной...» відзначені ним у вірші К. Ф. Рилєєва тощо.

Палкий прихильник єднання народів, пристрасний гуманіст, Гвездослав як особисту трагедію сприйняв імперіалістичну війну 1914 року.

Дим і попіл, гнів і страждання, кров і сльози наповнюють по вінця кожен із 29 «Кривавих сонетів». Освячена традицією форма, що призначалась для виспівування найтонших ліричних порухів душі, стала вмістилищем болю і зненависті, подібно до «Тюремних сонетів» І. Франка. Справді «живі, грізні, огромні сонети» Гвездослава стали наймогутнішою — моральною і духовною — зброєю людини проти людиноненависництва. У своїх сонетах Гвездослав поставив перед людиною, її етикою і мораллю цілий ряд питань, і ці питання безжально дивляться в очі сумлінню, чекаючи відповіді. Актуальність їхня не втратилась, не притупилася й сьогодні, коли боротьба за ідеали миру і прогресу набула всесвітнього розмаху...

«Криваві сонети» писалися в серпні—вересні 1914 року, але свого часу не були опубліковані. Як згадує Альберт Пражак, Гвездослав читав йому «Криваві сонети» в останній день 1917 року, читав схвильовано, сонет за сонетом, — усю збірку. «Звучав у них голос народу. Вони виривалися з його серця з вулканічною силою».

«Криваві сонети» були надруковані в 1918-му році. Публікація їх співпала з великим визнанням поета, коли після встановлення Чехословацької

республіки «тихий самітник з Орави» з надією вдихався в майбутнє своєї батьківщини.

Останні роки свого життя Гвездослав проводить за письмовим столом, не чужа йому й хліборобська праця.

Помер він 8 листопада 1921 року.

Творчість П. Гвездослава прийшла до російського читача наприкінці XIX ст. — маємо на увазі «Псалом» у перекладі М. Філіпова, опублікований в «Труде» — додатку до «Всемирной иллюстрации» (СПБ, 1894, № 4). У 1900-х рр. активно перекладає поета М. Нович. У радянський час з'явилися переклади Л. Кішкіна та цілого ряду інших, у 1961 році у Москві виходить збірка П. Гвездослава «Стихи».

Український читач дізнався про творчість П. Гвездослава завдяки активним чехословацько-українським зв'язкам, яким чимало сили й енергії віддали І. Франко та В. Гнатюк. У своїй статті «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер» (вперше опублікована в №№ 16, 18, 21 журналу «Народ» за 1893 р.) Франко згадує ім'я Гвездослава у зв'язку з його віршем, присвяченим Я. Коллару. Стаття І. Франка написана як рецензія-огляд поетичних і критичних творів слов'янських письменників, надрукованих у спеціальному збірнику, присвяченому пам'яті Я. Коллара. На жаль, ширшої оцінки творчості словацького поета у І. Франка не знаходимо. Можливо, архівні розшуки проллють більше світла на проблему «Гвездослав — Франко». Досить сказати, що друг П. Гвездослава, діяч Матиці Словацької П. Мудронь писав І. Франкові: що «чеський Екерман» Гвездослава — Альберт Пражак перекладав і популяризував твори Франка. Принаймні, опосередковані зв'язки між П. Гвездославом та І. Франком — неzapepечні. Поволі прояснюється й

інша проблема: «Шевченко і Гведослав». Якщо в 1959 році відомий словацький учений К. Розенбаум ще категорично говорив про те, що Гведослав не перекладав Шевченка внаслідок певних суспільних причин, то П. Болек у 1966 році визначає тему свого дослідження: «Павол Орсак Гведослав і Тарас Шевченко»...

Широку згадку про П. Гведослава знаходимо у брошурі В. Доманицького «Словаки» (Київ, 1909): «Зараз з поетів треба згадати Павла Орсага (род. 1849), (прибране ім'я Гведослав). Це один з класичних словацьких письменників. Коли вийшли його твори, то один критик сказав, що той день, коли з'являються такі твори, треба вважати за народне свято».

Згадка Доманицького так само, як і весь нарис, написаний з великою любов'ю, широю симпатією до словацького народу, мали певне пізнавальне значення. Це тим важливіше, що, як свідчить біограф поета А. Пражак у своїй надзвичайно цікавій монографії «З Гведославом», поет мав цю брошуру в своїй бібліотеці, перечитував її.

Після Великого Жовтня в Росії й на Україні творчість великого словацького поета популяризується систематично. Так, у № 6—7 журналу «Гарт» за 1927 рік редакція, друкуючи відомості про літературне життя за кордоном, під заголовком «На заході» (Словаччина) високо оцінює творчість таких письменників, як Я. Голли, Й. Калінчак, А. Сладкович, П. Гведослав. Славнозвісні «Криваві сонети», перекладені на українську мову В. Патрус-Карпатським, були опубліковані в 1961 році. Окремі сонети перекладали М. Рильський та Борис Тен. Високомистецькі переклади з Гведослава дали українському читачеві М. Бажан, А. Малишко, В. Лучук, О. Новицький. Переклади творів Гведослава ввійшли до ґрунтовної антології «Словацька поезія», що готувалася до видання за участю М. Рильського.

Вихід у 1964 році українською мовою антологій «Чеська поезія» та «Словацька поезія» став великою подією в культурному житті народів Чехословаччини та Радянського Союзу.

На часі — а спонукою цього є й цьогорічне вшанування пам'яті Гведослава — якнайповніше представити українському читачеві поетичну, епічну, драматургічну творчість найбільшого словацького поета.

Сто років тому, в 1874 році, ще молодий Гведослав написав вірш «2000», в якому висловлене болуче «вгадування»: чи вистоїть на історичних перепуттях словацький народ, чи знайде своє щастя, кажучи франковими словами, «у народів вольнім колі». І уявлявся поетові казковий птах, що лине зі Сходу — «у сяєві розкованого слова...».

Зоря Гведослава супроводить мрії і сподівання, працю і пісню, роздуми і натхнення трудящих соціалістичної Чехословаччини. А слово поета, високо оцінене народним президентом Клементом Готвальдом, звучить у школах, бібліотеках, у музеях і театрах. Озивається воно і в творчості словацьких поетів нашого часу — Лацо Новомеського, Андрея Плавки, Еміля Болеслава Лукача, Павола Горова, Мирослава Валека, Войтеха Мігаліка.

125-а річниця з дня народження класика словацької літератури близько «сусідує» з минулорічним — 175-м ювілеєм Адама Міцкевича, із святами цьогорічними — 175-ю річницею з дня народження Олександра Пушкіна, 160-ми роковинами Тараса Шевченка і Михайла Лермонтова. Воістину яскраве, велике, священне сузір'я! У ньому зоря Гведослава сяє яскраво, світить «на все поле», — і то не тільки слов'янське, а й на поле всесвітнє, обдаровуючи ніжним і трепетним сяйвом усіх чесних людей на землі.

Роман ЛУБКІВСЬКИЙ

Львів.

А. Сенгецохіо. Зустріч з Леніним. Гуаш.

ЖИТТЄСТВЕРДНЕ МИСТЕЦТВО

В минулому й на початку нинішнього року виставочні павільйони й музеї Софії, Бухареста, Праги й Анкари по черзі віддавали свої зали великій експозиції «Сучасний живопис Монголії». Праці тридцяти художників Монгольської Народної Республіки познайомили зарубіжного глядача не тільки зі своєрідним монгольським живописом, а й з життям монгольського народу, його героями й історичним минулим, із здобутками революції й життям громадян народної республіки, з мальовничою природою країни.

Ця виставка була показана також у Радянському Союзі, в Києві. Експозиція сучасного живопису Монгольської Народної Республіки відкривалася картиною заслуженого діяча мистецтв А. Сенгецохіо, присвяченою знаменній події в житті монгольсько-

го народу — зустрічі посланців революційного аратства з В. І. Леніним. Про цю зустріч з теплотою згадує колишній партизан війська Сухе-Батора, член делегації А. Мягмар:

«...Назустріч нам ішла невисока людина в простому чорному костюмі.

Сухе-Батор по-військовому віддав честь і сказав:

— Вітаємо вас, товаришу Ленін, мудрий вождь революції!

Двоє з членів делегації хотіли вклонитися, але Ленін швидким жестом зупинив їх. За старовинним монгольським звичаєм Сухе-Батор підніс Леніну великий блакитний хадак (стрічку щастя). Ленін узяв хадак обома руками і, ласкаво посміхаючись, привітався з нами за руку, потім запросив усіх сісти».

Ця зустріч відбулася 5 листопада 1921 року, того ж дня було підпи-

сано першу в історії монгольської держави рівноправну міжнародну угоду про встановлення дружніх відносин з РРФСР — вона відіграла вирішальну роль у житті монгольського народу, визначила дальший — некапіталістичний шлях розвитку доти відсталішої феодальної країни.

Природно, що ця подія величезного суспільно-політичного значення не раз привертала увагу митців МНР. До цієї теми зверталися такі визначні майстри, як Д. Чойдог, Н. Чултем, У. Ядамсурен. Д. Делегням. Картина Сенгецохію, з якою познайомилися кияни, — перша частина диптиху, вона була написана до 50-ї річниці Жовтня і експонувалася наприкінці 1967 року в Улан-Баторі, на виставці, присвяченій ювілеєві нашої революції. Друга картина диптиху — «Зустріч в ім'я щастя багатьох» (див. «Всесвіт» № 8, 1970) відтворює заключну частину розмови. Монгольська критика відзначала, що «обидві картини — повна розповідь про те, з якими почуттями ставилися Сухе-Батор і його соратники до звияжнього пролетаріату Росії і його великого вождя».

Сенгецохію, як і більшість художників старшого покоління, працює в манері «монгол-дзураг»; вона існує в образотворчому мистецтві МНР поряд з європейською манерою письма

— олійним станковим живописом, який з'явився в країні лише після революції 1921 року.

Для стилю «монгол-дзураг» характерна поглиблена деталізація, чіткість лінійного контура, складна символіка образів і барв. Його часто називають площинним живописом, бо в ньому майже відсутня перспектива та світлотінь. Творам монгольського національного живопису притаманні багатство сюжету, реалістичність зображення і велике смислове навантаження на умовний пейзаж: у «монгол-дзураг» існують класичні правила зображення листя, квітів, скель, вогню, хмар, диму, хвиль. Отже, твори монгольського національного живопису треба не тільки дивитися, а й уміти читати. Втаємниченому вони розкажуть набагато більше.

Слідом за Б. Шаравом, основоположником сучасного монгольського живопису (про його творчість див. «Всесвіт» № 4 1971), майстри національного живопису У. Ядамсурен, Ц. Мінжур, П. Церендорж, А. Сенгецохію, Б. Аварзад та інші, що навчалися малювання в майстернях при монастирях, розширюють можливості «монгол-дзураг». Надаючи старому стилю нового змісту, вони створюють нову школу монгольського живопису. Кожен з них намагається сказати своє

Г. Б а ї р. Гірський шлях. Олія.

слово в мистецтві, розвиває народні традиції.

Кияни мали змогу познайомитися з найкращими зразками сучасної школи «монгол-дзураг» — творами «Народне свято — Надом». (1962) і «У сільгоспоб'єднанні» (1963) У. Ядамсурена, «Весілля» (1967) П. Церендоржа, «Господарі нової влади» (1963) Б. Гомбосурена, «Кочівля» (1967) Ц. Мінжура. Перші три з них можуть певною мірою правити за посібник для етнографів, настільки точно, навіть скрупульозно відтворені тут сцени народного життя, побутові деталі. Ці картини треба розглядати зблизька, довго й уважно.

Художник середнього покоління Б. Гомбосурен, в основному дотримуючись традиційної манери письма, трохи порушує канони, створюючи картину реалістичного плану. Його полотно «Господарі нової влади» розповідає про конкретну подію 53-річної давнини — 11 липня 1921 року в палаці позбавленого влади богдо-гегена відбулося урочисте вручення державної печатки представникам Народного уряду. Народ взяв владу в свої руки. Відтоді 11 липня в Монголії відзначають як національне свято.

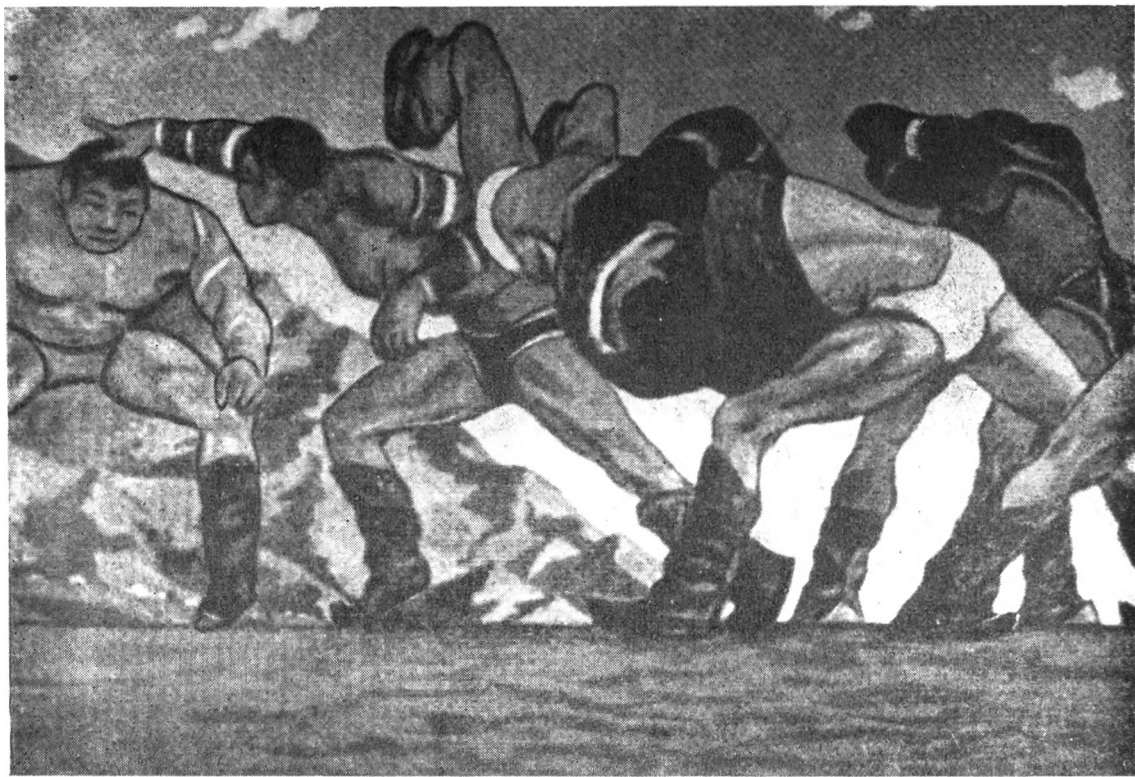
Варто зупинитися докладніше на «Кочівлі» Ц. Мінжура — справжній симфонії радості й щастя. Чисті густі

барви монгольської природи (художники використовують п'ять основних кольорів, «монгол-дзураг» не визнає напівтонів) — зелень весняного степу, небесна блакить, білі плямочки юрт і овечих отар, червоний, синій, жовтий одяг людей, — а також характерні завитки стилізованих хмарок і хвиль, своєрідні обриси скелястих гір — все це має підкреслювати думку автора про щасливе й заможне життя сучасного аратства (атрибутами сучасності є далекий поїзд, автомашини й сріблястий літак у небі).

Крім згаданої «Зустрічі з Леніним», на виставці представлені інші картини Сенгецохію. Його твори вдало стилізовані, ніби овіяні казковими мотивами, надзвичайно популярні в Монголії. Почерк Сенгецохію яскраво індивідуальний. «Чорний верблюд» і «Орхонський водоспад» дають зарубіжному глядачеві деяке уявлення про майстерність цього художника.

На наш погляд, найкращою зпоміж праць, виконаних у стилі «монгол-дзураг», є «Щира розмова» народного художника У. Ядамсурена — глибоко змістовний твір, в якому втілено основну ідею виставки: монгольський і радянський народи єднає щира, випробувана дружба (до речі, монгольська назва твору саме «Дружба»).

Б. Чогсом. Монгольська боротьба. Темпера.

Найтонша деталізація й багатство символічного змісту поєднуються в творі Ядамсуре на з талановитим застосуванням реалістичної манери. Вперше представлена на суд глядачів на художній виставці 1967 року в Улан-Баторі, картина одразу привернула увагу критики, як талановитий високодейний твір, написаний впевненою рукою найстарішого майстра Монголії.

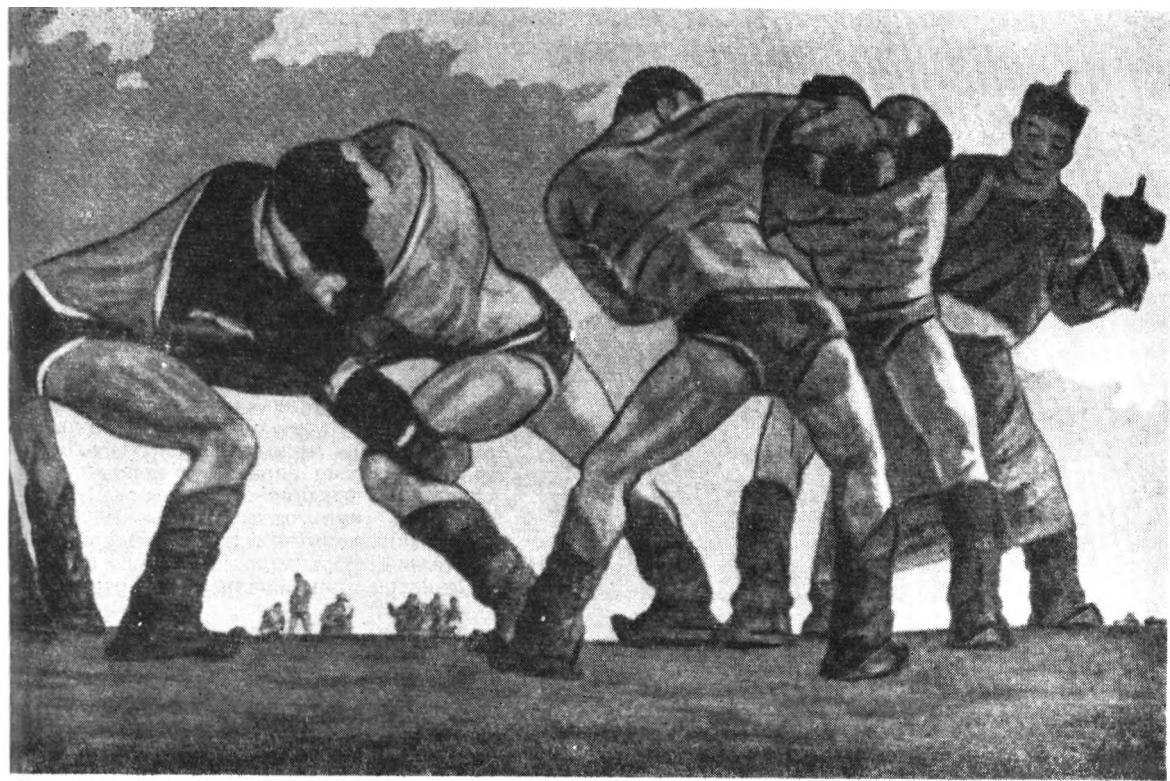
Ідеєю дружби між монгольським і радянським народами пройнятий і твір одного з наймолодших учасників виставки Ц. Даваху. Написаний у піднесений плакатний манері триптих «За народну владу» (1971), відомий у Монголії як «Пісня революції», оспівує спільну боротьбу наших народів, спільну радість перемоги, сьогоднішнє наше єднання.

Майже одночасно, сім років тому, 35-річний О. Мягмар і 47-річний Л. Гава написали широковідомі тепер у Монголії картини, присвячені революції — «Кінець» і «Перекажи Сухе-Батору!», — підійшовши кожний по своєму до вирішення теми. Реалістичний твір Мягмара треба трактувати не тільки як зображення ганебного фіналу ката Монголії барона Унгерна (саме його, зв'язаного, конвоюють

червоноармієць і монгольський партизан), а значно ширше, як закінчення війни на території Монголії, повний розгром білогвардійських банд, як можливість повернутися до мирного життя.

Витримане в темних тонах полотно «Перекажи Сухе-Батору!» випадає із загального світлого, радісного фону виставки. На картині — два обличчя... Крізь загразоване віконечко падає світло на суворе обличчя росіянина, профіль монгола залишається в тіні. Цього разу синій клаптик неба не є провісником, як у творах стилю «монгол-дзураг», спокою і безсмертя. Полонений червоноармієць не вийде на волю з білогвардійської катівні, й він посилає монгола з дорученням до головнокомандувача: «Перекажи Сухе...»

Творчість заслуженого діяча мистецтв, лауреата Державної премії Л. Гава, талановитого й цікавого художника, варто розглянути докладніше. Випускник Ленінградського художнього інституту ім. Рєпіна, він, за визначенням радянського живописця Б. В. Йогансона, — «художник із власним почерком, що добре вивчив манеру й стиль російського малюнка». Над усе його ваблять мальовничі монгольські пейзажі, зокрема рідні, гобійські. На батьківщині Гаву називають

Н. Ч ул т е м. Заклик. Гуаш.

співцем природи. Кияни познайомилися також з картиною Гави «Кіномеханік» (1963) і новим твором «Самовідданість» (1972).

Вкрай змучене обличчя вродливої дівчини-погонича з «Самовідданості» надовго полонить увагу. Вруж по коліна у пісок запряжений в старовинну бідарку чорний як. На бідарці — обтесаний стовп. Це вже останній... Дівчина здійснила трудовий подвиг, перетягнувши через піски пустелі стовпи майбутньої електромережі.

...І знову гобійський пейзаж, цього разу веселий, світлий. Гірською стежкою іде невеличкий караван. Картина називається «Кіномеханік». Однак це не звичайна жанрова сценка. Кіно в аїлі, загубленому в горах Гобійського Алтаю, — це одна з рис нового життя Монгольської Народної Республіки.

Праці одного з найпопулярніших митців Монголії лауреата Державної премії Д. Амгалан, художника яскравого багатогранного таланту, експонувалися в Москві, Ленінграді, Берліні, Лейпцігу, Лондоні. За мотивами його графічних творів, — а графіці він віддає перевагу, — розписані стіни будинків нового Улан-Батора. «Якщо ступінь народності художника вимірювати його популярністю в масах, любов'ю до нього, то Амгалану треба визнати якнайнароднішим», — так торік оцінила «Правда» творчість сорокарічного митця.

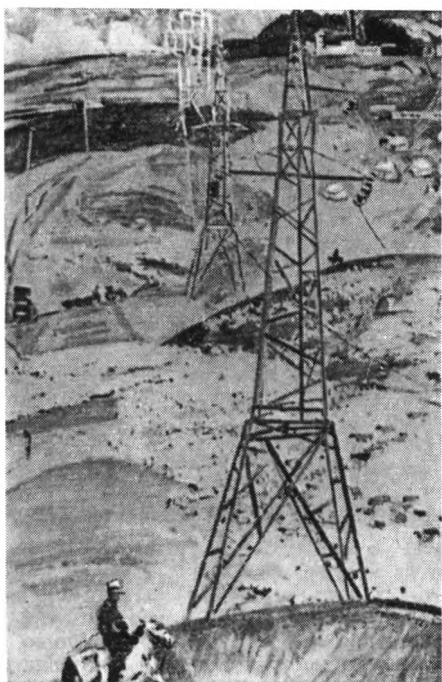
На виставці були представлені три твори Амгалан: триптих «В дар Радянській Армії» (1967), темпера «Червоний пил» (1966) — єдиний експонат виставки, виконаний на папері, і жанрова сценка «Перед виступом» (1965).

Триптих Амгалан можна назвати сказанням про грізні дні Великої Вітчизняної війни. Це глибоко народний твір, в якому широко використані елементи традиційного національного живопису — графічність контурів, інтенсивність барв і, звичайно, символика. Картини — три окремих полотна — написані олійними фарбами, широкими мазками й нагадують фрески.

«Червоний пил» — твір, сповнений високої поезії. Мчать, розпластавшись над степом, коні. Шалений темп, азарт гонитви, привілля монгольського степу, захват вправністю вершника спливались воєдино... Тут теж помітні елементи «монгол-дзураг» — клуби пилу, збиті копитами, нагадують орнаментальне зображення хмар, яким старі майстри прикрашали свої картини,

Л. Г а в а. Самовідданість. Олія.

С. Дондог. Монголія — багатий край.
Олія.

символізуючи цим творче натхнення. В творах Амгалану особливо яскраво проступає загальна для всього монгольського живопису тенденція органічного поєднання традиції з сучасними художніми формами й багатством ідейного змісту.

До стилю «монгол-дзураг» звернувся останнім часом і заслужений діяч мистецтв МНР Н. Чултем. Його «Заклик» (1972), відзначений премією на Міжнародній виставці реалістичного образотворчого мистецтва в Софії 1973 року, відтворює легендарний епізод часів Народної революції. Розповідають, що за наказом Сухе-Батора сигнал до штурму Маймачена, оплоту китайських мілітаристів, протрубили в мушлю-дунг, яка, до речі, є симво-

лом слави. Очевидно, вибір теми, її героїчний пафос зумовив і форму вираження. Мчить крізь полум'я на красені-коні богатир, щосили трубить у дунг, скликаючи всіх на боротьбу... Картина Н. Чултема має підкреслено символічний характер; за визначенням болгар, вона «увібрала в себе національні традиції, душевний вогонь і заклик до боротьби».

Успішно працюють монгольські митці в жанрі портрета. «Якщо в попередні епохи художники зображали лише феодалську знать, — зазначає в одному із своїх виступів голова Спільни художників МНР Н. Чултем, — то нині вони пишуть портрети народних героїв, які присвятили себе революції, і простих людей праці — сьогоднішніх будівників соціалізму».

З експонованих портретів привертає увагу психологічною виразністю «Скотар» (1963) заслуженого діяча мистецтв МНР лауреата Державної премії Г. Одона.

Наш сучасник — герой і жанрових картин монгольських художників. Найкращі з них — «По воду» Н. Чултема, «Перед виступом» Д. Амгалану, «Оповідач легенд» Г. Одона, «Містечко дружби» Ч. Ічіннорова — свідчать про сердечність стосунків між людьми нової Монголії.

Художник з Німецької Демократичної Республіки Фріц Айзель, відвідавши Монголію, сказав своїм монгольським колегам: «Барви вашої країни полонили мене. Для художника природа Монголії — справжній скарб». Тож не дивно, що майже третина картин виставки — пейзажі. Неможливо перелічити їх усі, однак слід згадати надзвичайно ліричний «Саксаул» (1962) заслуженого діяча мистецтв МНР лауреата Державної премії Л. Намхайцерена і неповторне буяння барв у творах Ч. Базарваня «Бурдійські піски» (1968) та В. Чогоса «Мальовниче Хорго» (1967).

Творчість пейзажистів, — і не тільки пейзажистів, — відбиває бурхливі перетворення в країні. На очах змінюється прадавній ландшафт монгольського степу, змінюється й новий господар країни. Тому в своїх оптимістичних, життєствердних творах художники МНР оспівують працю, дружбу, мир.

Наталія КОБЦЕВА

СТАНІСЛАВ ЕДВАРД БУРИ

Із Станіславом Едвардом Бурим ми знайомі з 1965 року. На той час польський письменник уже мав у своєму доробку кілька перекладів з української літератури, які друкувалися переважно в періодиці або передавалися по радіо. Він перекладає з перших післявоєнних років, коли в новоспородженому в центрі Варшави Будинку радянської культури з'явилася бібліотека книг братніх народів СРСР.

Першою потрапила йому до рук збірка Любомира Дмитерка «Добрі сусіди», присвячена Народній Польщі. Йому одразу ж захотілося познайомити з цими віршами своїх співвітчизників. Незабаром добірки перекладів були надруковані в тижневиках «Одроджене» та «Пшиязнь».

Знайдені у тій же бібліотеці й перекладені Бурим оповідання Микити Шумила, гуморески Остапа Вишні зацікавили літературну редакцію Польського радіо. Бурий підготував також радіопостановку за комедією Олександра Корнійчука «В степах України».

Пригадую першу зустріч у Спілці письменників, де Станіслава Едварда Бурого, тоді гостя Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, приймали переважно драматурги й мистецтвознавці разом з працівниками Театрального управління Міністерства культури УРСР. Бурий, який працює і в жанрі театральної критики, був радий знайомству з українськими митцями, з творчим життям нашої республіки. Він охоче ділився своїми пла-

нами, цікавився новими творами драматургів, театрознавчою літературою.

Минуло небагато часу, і ми дізналися, що він переклав п'єсу М. Куліша «97» на замовлення редакції «Діалога». Журнал опублікував її у спеціальному номері, що вийшов до 50-річчя Великого Жовтня. Пізніше на прохання Театрального управління Міністерства культури і мистецтва ПНР Бурий переклав п'єси М. Стельмаха «Правда і кривда» та Л. Дмитерка «Над пріровою».

Взявся перекладач і за велику прозу. До нас із Варшави надходили одна за одною перекладені ним книжки — «Земля» Ольги Кобилянської з його ж ґрунтовною післямовою, повісті Ю. Щербака «Як на війні» й «Трансплантація» («Бар'єр несумісності»), В. Собка «Четверта рота».

Та не залишав він поза увагою й драматургії. Написав велику розвідку, яка складалася з трьох розділів: «Староруський театр XVI — XVIII ст.», «Українська революційна класика (XIX — початок XX ст.)» і «Радянська драматургія (від революції до наших днів)». Восени 1967 року в номері, присвяченому 50-річчю Великого Жовтня, цей перший, мабуть, у польській пресі ґрунтовний нарис про українську драматургію надрукував журнал «Театр».

Перу Станіслава Едварда Бурого належать також понад п'ятнадцять статей і репортажів про Україну, опублікованих у різних польських періодичних виданнях.

Народився Станіслав Едвард Бури 1910 року в хліборобській сім'ї села Забостів. Після першої світової війни батьки його переселилися до Станіслава. Там він почав своє навчання у гімназії, де викладалася українська мова. Потім вчився в Яворові, що біля Львова, а закінчив гімназію у Львові. Українську мову він вважає другою рідною мовою і володіє нею цілком вільно.

Після закінчення гімназії Бури вступив на юридичний факультет Львівського університету. У батьків було шестеро дітей. Щоб заплатити за навчання, треба було самому заробляти. Щодня давав по два уроки, та одночасно довелося залишити університет після третього курсу, бо стипендії селянському синові не платили.

Зайнявшись журналістикою, Бури пробував перо і в оповіданнях та гуморесках, які побачили світ у Катовицях. Після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у 1939 році він повернувся до Львова, де прожив до початку війни, знов навчаючись і працюючи в університеті. Тепер уже вивчав турецьку, перську й арабську, а одночасно вдосконалював знання української мови.

Під час гітлерівської окупації Бури жив у Варшаві. Він редагував підпільну щоденну газету «Нова Польська», мав тісні зв'язки з поетичною групою, що видавала журнал «Мистецтво і народ», який виходив регулярно аж до Варшавського повстання. Майже всі молоді члени цього літературного об'єднання загинули. Багато років він збирав архівні матеріали й спогади про друзів, а також їхні рукописи тощо; Бурий вважає своїм почесним обов'язком довести цю справу до кінця й розповісти молодим сучасникам про письменників, які героїчно загинули в боротьбі проти фашизму.

Після визволення Варшави 17 січня 1945 року Станіслав Едвард Бури насамперед відкрив у якомусь напівуцілілому будинку «Селянську книгарню» при Спілці селянської самодопомоги. А з серпня 1945 року працює в редакції газети «Дзєннік людowi», пише статті й художні твори, рецензує книжки, вистави й кінофільми... В 1952 році майже в усіх периферійних театрах було поставлено його музичний водевіль «Зустріч у Ані». Потім великий успіх у глядачів мали його п'єси «Гвоздики чи троянди» та «Любов і нейтронні». Побачили світ його театрознавчі праці «Польська романтична драма в післявоєнній інсценізації» та «Польська післявоєнна драматургія і театр».

○

У жовтні 1971 року ми зустрічаємося знову.

— Подивіться, що мені подарували! — радіє Бурий, показуючи збірку українських пісень. — Це те, що мені треба. Пам'ятаєте, я казав вам, що маю намір познайомити з українськими піснями наших радіослухачів? Вони матимуть справжню насолоду!

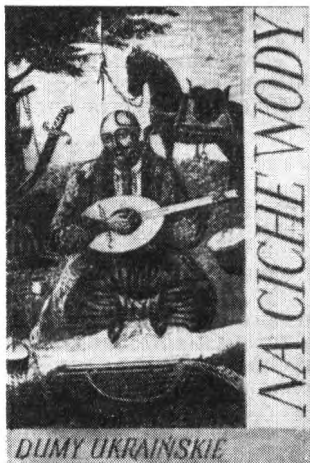
Дякуємо йому за велику публікацію про Василя Стефаника, що з'явилася у ювілейні дні в «Керунках», за переклад «Оргії» Лесі Українки, а Бури розповідає, що на пропозицію Краківського театру імені Словацького переклав п'єсу М. Зарудного «Пора жовтого листа». Журнал «Література на сьвєцэ» підготував до друку роман В. Земляка «Лебедина зграя» у його перекладі, а в творчих планах — переклад «Вершників» Ю. Яновського, творів О. Довженка, гуморесок О. Вишні.

Якось у розмові Бури сказав нам:

— Дружба безкорислива! Але саме тому вона ще більше зобов'язує нас, письменників, зміцнювати братерські зв'язки між нашими народами.

Станіслав Едвард Бури не шкодує сил для цієї благородної справи.

«НА ТИХІ ВОДИ»

Na ciche wody. Dumy ukraińskie. Przelożył, wstępem i komentarzem opatrzył Miroslaw Kasjan. Wrocław, Polskie towarzystwo ludoznawcze, 1973.

Перші згадки про українські думи з'явилися в польській літературі понад 400 років тому. Після того, як перекладач біблії (надрукованої в Кракові у 1561 р.) замість латинського слова «сагмен» (пісня) використав українське «дума» («над тобою думу будуть співати»), а історик С. Сарніцький у своїх «Анналах» (1587 р.) коротко розповів про зміст і характер українських дум, цей термін усталився в польській літературі й побуті. Польські поети намагаються створити щось подібне у своїй літературі. Протягом XVI—XVII ст. з'являються епічні твори історичного змісту під заголовками: «Дума українська» (вперше у Чагровського, 1599 р.), або просто «Дума», «Дума про...» (якогось героя). Поступово зароджується жанр,

який згодом прибрав собі назву «дума старопольська». Хоча за жанровими ознаками ці твори відмінні від українських дум, однак їх виникнення, назва, а частково й зміст — пов'язані з українським епосом.

До XVI ст. належать і перші музичні твори, які польські композитори називали «Думами». Таким чином, у XVI ст. польська література й музика засвоїли український термін «дума», а водночас і деякі риси цього жанру. У XVII ст. польські автори, згадуючи в різних контекстах «українські», «козацькі», «запорозькі», «подільські» та інші думи, називали й кілька творів цього типу, що збереглися аж до наших днів (наприклад, думи про корсунську перемогу, про смерть Хмельницького).

Відомо, що українські думи та пісні викликали захоплення таких велетнів польської літератури, як А. Міцкевич та Ю. Словацький, а надто поетів, що під впливом української пісні й думи почали писати по-українськи (Т. Падура, А. Шашкевич, Б. Залеський та ін.). У польських журналах, альманахах та інших виданнях першої половини XIX ст. українські думи та пісні посідають почесне місце. Водночас образи українського кобзаря й лірника, що співає думи, а також і романтизованого козака, популяризуються в літературі доби польського романтизму.

Ключ до перекладів «козацьких дум» був знайдений не відразу, певно, тому, що специфіка жанру тоді ще мало була вивчена, внаслідок чого польські (та й не тільки польські) перекладачі сприймали як одне жанрове явище і куплетну пісню про Нечая, і нерівноскладову думу про втечу трьох братів з Азова. Тільки у 1885 р. польською мовою була опублікована праця Ц. Неймана, яка дала близьку до істини характеристику дум як жанру.

Однак у ті часи художніх перекладів з'являлося дуже мало. Не було досконалих перекладів і в першій половині XX століття, а тому збірку М. Касяна «На тихі води» можна вважати етапним явищем у засвоєнні польською культурою українського поетичного епосу. Її значення і мистецько-наукова цінність полягають у тому, що переклади й коментарі зроблені на високому рівні. Справді, якщо порівняти це видання з іншими зарубіжними виданнями українських дум французькою або чеською мовами, чи англійськими, німецькими, італійськими, угорськими, португальськими публікаціями, то польську антологію слід визнати, безперечно, однією з найдосконаліших.

Збірка має, сказати б, традиційну

композицію: велика вступна стаття, тексти перекладених дум і невеликі за обсягом примітки й коментарі. Ілюстративний матеріал підібраний дуже вдало, запозичений як з українських, так і з польських джерел, що надає виданню особливої ґрунтовності.

Для цього видання М. Касьян відібрав і переклав 22 думи, в яких відображена боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії на східнослов'янські землі, а також кілька дум соціально-побутового змісту («Хвесько Ганджа Андибер», «Сестра і брат», «Вдова і три сини» і т. д.). Автор правильно оцінив культурно-історичну та естетичну вагу кожного твору, а звідси і його правильна орієнтація в сюжетах та їх різних редакціях. Безперечно, збірка дає польському читачеві досить широке уявлення про жанр, хоча серед перекладених зразків і немає дум про визвольну війну українського народу проти польської шляхти. Однак автор не обійшов їх і частково схарактеризував у своїй вступній статті.

З докладної вступної статті видно, як глибоко і всебічно М. Касьян вивчав публікації, що стосуються українського поетичного епосу. Як дослідник, він спирається головним чином на праці й теоретичні висновки українських учених (І. Франка, Ф. Колесси, П. Житецького та ін.), російських, польських, німецьких, французьких та інших філологів і фольклористів. Проте він не обмежується коментуванням теоретичних положень своїх попередників і в багатьох випадках пропонує свої висновки.

Розповідаючи про історію вивчення дум, про виникнення жанру, досліджуючи ідейні особливості епічних творів, обговорюючи проблему авторства, ґрунтовно аналізуючи поетику жанру і його зв'язки з польською культурою, М. Касьян демонструє не тільки витончений поетичний смак, а й талант ученого-дослідника. Всебічно характеризуючи жанр, він наголошує на реалізмі й

ліризмі, як характерних ознаках українського народного поетичного епосу. Досить цікаві думки висловлені про поетику думи, зокрема, про «Козака Голоту», про морально-етичну орієнтацію окремих дум. Вдало простежено місце й характер паралелізмів, уживаних народними поетами у різних типах та конструкціях.

Є в статті М. Касьяна одне непорозуміння: він твердить, ніби записувати думи почали тільки в XIX ст., а тим часом сам згадує і перекладає думу «Козак Голота», записану ще в XVII ст. Деяких неточностей припускається автор і в характеристиці історичної епохи, в яку розвинувся жанр, але вони не суттєві.

Як перекладач, М. Касьян, безперечно, перевершив своїх попередників. У рецензованій книзі більшість дум польською мовою публікується вперше. Отже, перекладач у багатьох випадках справді йшов непротоптаними стежками. Продумавши принципи роботи своїх попередників, зокрема М. Грабовського (одного з перших перекладачів та інтерпретаторів дум), А. Бельовського, А. Пеньковича, Е. Ізопольського та інших, він переконався, що «треба йти власною дорогою», враховуючи досягнення сучасної перекладацької теорії.

М. Касьян, щоб зберегти, за його словами, «красу українського епосу», прагнув передусім зберегти зміст оригіналу, але при цьому уникати дослівності, а давати кожному творові художньо-адекватну інтерпретацію. М. Касьяну пощастило знайти ключ до таємниць поетичних засобів українських дум, відтворити в усій красі український героїчний епос.

Так сприйняли й оцінили це видання й читачі в Польщі, про що свідчать висловлені уже в пресі побажання підготувати й надрукувати повне наукове видання українського поетичного епосу польською мовою.

Григорій НУДЬГА

Львів.

ТЕХНОЛОГІЯ «ЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИН» КАПІТАЛІЗМУ

Успіхи країн соціалізму та побоювання, що класові сутички в капіталістичних країнах переростуть у масовий революційний рух, примушують капіталістів маневрувати, вдаватися до найрізноманітніших соціальних експериментів, використовувати для зміцнення своїх позицій досягнення науково-технічної революції, пристосовуватись до змін, які відбуваються в світі, гарячково шукати нових рятівних теорій.

Буржуазні теоретики, високо оплачувані своїми господарями, намагаються створити такі концепції, які б сприяли збереженню приватної власності й приглушували класову свідомість трудящих. Але сама буржуазія не дуже впевнена в ефективності тих концепцій, пояснюючи це немічністю мислителів. Американський соціолог Клінтон Росітер відверто визнає: все лихо в тому, що в нас немає свого Маркса, немає вчителя, якого б ми шанували як провісника істини. Тому правлячі кола капіталістичних держав не дають перепочинку своєму «мізковому трестові», кваллять його й заохочують вишукувати якісь нові ідеї чи бодай перелицьовувати старі, скомпрометовані, надавши їм привабливішої форми.

Останнім часом буржуазні ідеологи заговорили про потребу «поліпшити» капіталізм або якось видозмінити його. Не наважуючись відверто проголошувати справжні цілі капіталістів та їхнє ставлення до робітничого класу, вони силкуються утвердити віру в «гуманізм» і «людинолюбство» експлуататорів. Така демагогія має викликати в робітника якусь ілюзію спільності його інтересів з інтересами монополістичного капіталу й розв'язати соціальні проблеми без соціальної революції. Так народилися всілякі «народні капіталізми», «неокапіталістичні революції», «деідеологізації», «конвергенції», «нові індустріальні суспільства» та інші ідеологічні міфи, покликані затуманити свідомість трудящих і приколосати їхню класову пильність.

Рекламується, наприклад, ідея неминучого зближення, ба навіть злиття капіталізму з соціалізмом. Зміст її полягає в тому, ніби в сучасному світі спостерігається якась чудодійна «індустріальна універсальність», котра, за хворобливою уявою буржуазних теоретиків, поступово збли-

зять обидві формації, згладить суперечності між ними й допоможе «поглинути» соціалізм. Оскільки ж капіталізм ненависний народним масам, то з метою його «облагородження» поширюється твердження, буцімто підприємець уже давно «відлучений» од своєї власності й влада в корпораціях перейшла до освіченого й «справедливого» управителя. Відомий американський економіст і публіцист Джон Гелбрейт, запеклий винахідник «нових методів боротьби» проти комуністичної ідеології, пішов іще далі й почав запевняти, що влада на капіталістичному виробництві перейшла до «сукупності людей, наділених технічними знаннями, досвідом і всім, чого потребує сучасна індустріальна технологія та планування. Це широке коло осіб, яке охоплює не тільки керівників промислового підприємства, а й основну масу робочої сили — найздібніших і найобізнаніших». Однак і така димова завіса не спроможна приховати ані капіталістичного визиску, ані хижацької сутності експлуататора.

Це відчуває й сама буржуазія. Вона розуміє, що, попри бурхливий розвиток науки й техніки, в умовах поглиблення загальної кризи капіталістичної системи необхідно більш витончено й «науково» підходити до «обробки» свідомості й психології експлуатованих мас. Отже, їй доводиться розширювати підкуп і залучати до свого «мізкового тресту» дедалі ширше коло соціологів, фахівців із соціальної та інженерної психології, соціальної антропології й науки управління. Наймані інтелектуали проголошують гасло «повороту до людини», але в тому повороті їх цікавить не трудівник, не його корінні інтереси: насамперед вони прагнуть загальмувати розвиток класової свідомості робітництва, вплинути на його психіку, навіяти йому певні «запрограмовані» масові почуття та настрої. Тобто зобразити справу так, ніби кризи переживає не формація, а людина, мовби соціальні конфлікти й антагоністичні суперечності треба шукати не в капіталістичній системі, а в природі людини. Тому, мовляв, подолання всіх суперечностей суспільства слід починати з духовного «оновлення» людини.

Вже пропонувалося чимало рецептів. Скажімо, американський дослідник соціальної психології професор Б. Ф. Скінер заявляє, що духовне оновлення повинно означати категоричну відмову людини від таких понять, як свобода й гідність. Він вважає, що для «врятування західної цивілізації» треба пожертвувати залишками буржуазної демократії. На його думку, буржуазне суспільство страждає не стільки від несправедливої соціально-економічної системи, скільки від «кричущої недосконалості» мас. Йому здається, що коли з їхньої свідомості викоренити поняття свободи думки та дії, то забудуться й потрясіння, які переживає сучасне капіталістичне суспільство. Вчений психолог закликає своїх колег розробити нову «технологію поведінки людини», що геть відкинула б міф про «автономію особи» й дала б можливість «науково» управляти думками й поведінкою мас.

Цю теорію вже давно розробляють соціологи й психологи провідних капіталістичних країн, але, звичайно ж, аналізу в ній піддано поведінку не капіталістів, а робітників. «Технологія поведінки» робітничого класу дістала ще назву теорії «людських взаємин» у промисловості. Хоч термін і несумісний з атмосферою визиску та політичного гноблення, проте цю назву вжито не випадково. Передусім — психологічний ефект, який вона покликана справляти на недосвідчених.

Теорія «людських взаємин» у промисловості, як форма класової політи-

ки й соціального маневрування буржуазії, відрізняється від багатьох інших буржуазних концепцій тим, що в інтересах експлуататорів більш спритно використовує найсучасніші досягнення наук, котрі так чи так займаються людинознавством, а також спирається на дані конкретних досліджень соціологів і психологів на виробництві. Її головне призначення — виховати новий тип робітника, позбавленого класової свідомості, чутливого до вимог сучасного капіталістичного підприємства, солідарного з монополістом, готового бути його довіреною особою, яка прагне до високопродуктивної праці й бережливо ставиться до нової техніки.

Масове застосування цієї теорії на виробництві не означає, ніби буржуазія відмовилась од таких традиційних методів приглушення класової свідомості пролетаріату, як підкуп його окремих прошарків, культивування «робітничих акцій», підтримання «асоціації праці та капіталу», роздухування ідеї «соціального партнерства» робітників і адміністрації, заохочення різних форм «участі» робітництва в діяльності підприємства. Ці прийоми політичної дезорганізації або діють поряд з теорією «людських взаємин», або ж є її складовою. Але за всіх обставин вона ховає в собі найбільше небезпеки для трудящих. Невипадково ще римська нарада марксистів різних країн, яка відбулася 1959 року, відзначила її як одну з «поширених форм боротьби монополій проти робітничого класу».

Теорія склалася на стадії інтенсивної механізації й автоматизації виробництва, коли від техніки вже взято майже все й тільки робітник лишився ще не до кінця вичерпаним джерелом підвищення продуктивності праці. Так виникає «людський фактор» виробництва. Монополістична буржуазія змушена міняти тактику: відмовитись од надто грубих і жорстоких форм експлуатації, пом'якшити деспотизм, удаватись до морально-психологічного стимулювання робітників, зважати на їхні окремі вимоги. Теорія «людських взаємин» покликає діяти на емоції та психіку робітника. Він мусить не думати, а відчувати, не розгадувати хитрощів капіталіста, а беззастережно вірити в його «доброту» й «справедливість», не замислюватися над новими прийомами експлуатації, а уявляти себе партнером експлуататора.

Прихильники теорії понад усе прагнуть виховувати в робітників чуття колективізму в праці, духу «єдиної команди», творчої ініціативи, скованої на підвищення продуктивності. Для цього на підприємствах запроваджують інститут психологів і соціологів, покликаний нівелювати класові протиріччя й навіювати експлуатованому чуття покірливості перед експлуататором. Учені досліджують поведінку робітника в різних соціальних і виробничих ситуаціях. Отже, виникають прикладні галузі старих наук: індустріальна психологія та індустріальна соціологія. Вони винаходять щораз нові методи й прийоми обдурювання трудящих. Наука в буржуазному суспільстві, як і завжди, пристосовується до вимог монополістичного капіталу.

Це починає бентежити навіть деяких буржуазних вчених. Так, професори юридичного факультету Паризького університету Р. Пенто і М. Гравітц визнають, що соціальні науки на догоду правлячим класам дедалі частіше використовуються в чисто комерційних цілях. «Ця утилітарна тенденція, — свідчать вони, — й маніпуляції навколо її втілення, врешті підривають повагу до соціальних наук, зводячи їх до рівня рецептів, чия безплідність виявляється дуже швидко».

Хоча ці рецепти неспроможні усунути класової боротьби, було б помилкою недооцінювати небезпеку, яку вони становлять для робітничого класу.

Фундатори теорії «людських взаємин» у промисловості ставили перед собою мету створити цілу серію рецептів, за допомогою яких можна було б настільки вивітрити класову свідомість робітників, щоб молодше покоління про неї не мало й поняття. Такі рецепти розроблялися вченими на основі експериментальних досліджень безпосередньо на виробництві. Спочатку їхнє коло обмежувалося лиш інтересами підвищення продуктивності праці, та згодом значно розширилося й охопило всі аспекти управління індивідуальною й груповою поведінкою робітників, а також способи вигнання з їхньої свідомості «небажаних» настроїв та залучення їх до «дружного» співробітництва з керівництвом корпорацій. Перший соціально-психологічний експеримент, із якого почала розвиватися буржуазна теорія «людських взаємин» у промисловості, був здійснений на заводах телефонного обладнання фірми «Вестерн електрик» у Хоторні, промисловому районі Чикаго, й дістав назву «хоториського дива». Експеримент тривав 12 років (1927—1939). Він провадився під керівництвом психолога, професора Гарвардського університету Елтона Мейо. Об'єктом його стала група з шести дівчат. Їх посадили за довгим столом в ізолюваному від інших робітників приміщенні. Вони виконували ручну роботу: п'ятеро складали реле, шоста готувала деталі й пакувала вже готову продукцію. Нікому не було надано права старшої. Не було навіть майстра. За роботою спостерігали спеціальні наглядчі, які при потребі могли втручатись у роботу. Дівчат запевняли, що їхній досвід піде на користь науці й адміністрація фірми дістане можливість поліпшити умови праці всіх робітників. Це створювало в колективі добрий настрій, і з наглядчачами в дівчат склалися дружні взаємини.

У групі випробовували найрізноманітніші методи стимулювання продуктивності праці: змінювали температуру повітря, освітлення, практикували найрізноманітнішу тривалість робочого дня, періодичність і довготу перерви, запроваджували безкоштовні сніданки тощо. Робітницям радили не випереджати одна одну, а вести роботу рівномірно, в усталеному для всіх ритмі. В спеціальному журналі щоденно фіксували всі нюанси поведінки робітниць. Уранці наглядчі розмовляли з кожною робітницею окремо й детально цікавились, як вони провели час поза межами заводу, що їли, як спали, домагалися навіть даних про інтимне життя. Й усе це порівнювали з кривою продуктивності праці.

Через два з половиною роки експеримент дав перші наслідки: продуктивність кожної робітниці підвищилась на 40 відсотків. Але від чого це йшло? Який стимул був найвирішальнішим? На ці питання експериментатори ще не могли відповісти. Дослідження тривали далі. Було скасовано всі пільги, якими досі користувались дівчата; й скорочений робочий день, і додаткові перерви, й безкоштовне харчування. Та хоч умови стали більш жорстокими, продуктивність праці не впала. Керівник дослідів Елтон Мейо пояснив це незвичайними взаєминами, які склалися й між дівчатами, й між ними та адміністрацією. Незвичайність полягала ще й у тому, що робітниць було дібрано за принципом взаємних симпатій. Вони здружилися й пройнялись почуттям «єдиної команди». Це те, що в психології прийнято називати «неофіційною групою».

На підставі дослідів у Хоторні Елтон Мейо зробив висновок, що вирі-

шальну вагу для підвищення продуктивності праці має не матеріальний, а морально-психологічний стимул, і що неофіційна група є тим осередком, де можна впливати на психологію людей і змінювати їхнє ставлення до праці. Але коли така «обробка» можлива в малій групі, то чому б її не поширити на цех, завод та й, зрештою, на всю капіталістичну систему?

Так прокинувся інтерес монополій до чи не найдешевшого способу підвищення продуктивності праці. Сотні й тисячі психологів, соціологів і фахівців з науки управління заходились одразу по закінченню другої світової війни удосконалювати теорію «людських взаємин». Розширювалася сфера експерименту, витончувались прийоми психологічного впливу. Та дослідників уже цікавила не тільки продуктивність праці. Загострення класових сутичок, які загрожують перерости в масовий революційний рух, а також посилення симпатій народних мас до способу життя в соціалістичних країнах примушують їх наповнювати теорію «людських взаємин» рекомендаціями, що спрямовані на виховання нового типу робітника, людини без соціальної свідомості та класового почуття ненависті до експлуататора.

Висуваються нові вимоги й до керівного складу підприємств. Тепер управитель уже не має прав обмежуватись тільки знаннями техніки, технології виробництва, організації збуту промислової продукції, системи фінансової діяльності, юридичних питань бізнесу. Кожен керівник мусить навчитись мистецтва поведінки з людьми й уміння залагоджувати соціальні конфлікти. Відповідно до цього змінювався й принцип добору та підготовки працівників усіх ланок адміністрації. Наука управління, яка раніше ґрунтувалась на доктрині Ф. Тейлора, була доповнена психологічним аспектом Е. Мейо. Як відомо, Тейлор розробив досить витончену систему «вичавлювання поту» з робітників, але не дійшов до розуміння механізму їхньої психіки й, отже, не побачив у ній того резерву, який відкрив для бізнесу Мейо. Режим максимальної інтенсифікації праці, який не зважає на психологічний опір робітника, почали критично переосмислювати. Теоретики науки управління тепер докоряють Тейлорові, що він був «надто інженером» і недостатнім психологом, володів «технічним мистецтвом», але страждав на «соціальну некомпетентність». Отже, елемент психології в науці управління почав набувати дедалі більшого значення.

Тепер звичні традиційні функції керівного персоналу поповнилися новим елементом. Кожний адміністратор повинен знати психологію поведінки свого підлеглого, особливості його реакції на ту чи ту соціальну ситуацію. Визначної ролі надано майстрові. Він став тією ланкою адміністративного персоналу, яка спілкується безпосередньо з робітником і мусить виявляти щодо нього психологічний підхід. В зв'язку з цим змінилося коло обов'язків майстра. Значну частину його функцій передано технологам, нормувальникам, інженерам, які займаються організацією праці. Найперше завдання майстра тепер полягає в тому, щоб створювати сприятливу для капіталістів «соціальну ситуацію» на підприємстві та будь-що підтримувати в колективі тонус доброго настрою.

Підприємців особливо непокоять джерела тих «небезпечних думок», які призводять до класових конфліктів і розвивають у робітника свідомість. Це стало предметом спеціальних досліджень буржуазних учених. «Небезпечні думки», на їхній погляд, з'являються не тільки під впливом ідей соціалізму й успіхів соціалістичних країн, але й вплива-

ють із самого характеру науково-технічної революції, яка вимагає більш освіченого й інтелектуально розвиненого робітника, здатного самостійно мислити й управляти складною технікою. «Небезпечні думки» виникають також від монотонної й одноманітної роботи на автоматизованому підприємстві. З погляду індустріальних психологів у цьому ховається причина замкнутості й пригніченості робітника. А таке відчуття неминуче породжує «агресивний настрій». Тому кваліфіковано вишукують способи, які б могли «розвивати» пригніченість робітника й «обертати агресивність на любов».

Буржуазні психологи вважають, що «небезпечні думки» можна певною мірою витіснити з голови робітника, проте тільки за умови, коли сама робота вимагатиме такого напруженого мислення, яке не залишить місця ні для чого іншого. Для цього вони пропонують розширити трудові функції робітників, тобто запровадити поєднання фахів, збільшити кількість виробничих операцій. Хоч на капіталістичних підприємствах ще залишається й вузька спеціалізація, але вже досить помітна й тенденція до того, щоб надавати кожному робітникові кілька суміжних фахів. Це породжує більшу зацікавленість до праці і підвищує майстерність. Робітнику імponує, що в його роботі з'являється елемент творчості. Так експериментатори теорії «людських взаємин» намагаються «розвивати» пригніченість робітників, приглушувати їхню агресивність і відгороджувати їх од «небезпечних думок».

Однак класове почуття пролетаріату настільки сильне й неминучість соціальних конфліктів така реальна, що жодні психологічні маніпуляції неспроможні згладити того, що породила сама капіталістична система. Це розуміють і фахівці з теорії «людських взаємин», тому намагаються знайти в досягненнях сучасної психологічної науки такі положення, які б дозволили їм легше дезорієнтувати робітничі маси й змушувати їх до «добровільного» підкорення монополістичному капіталові.

Вивчення способів завоювання «психологічної згоди» робітника на поведінку, яка б влаштовувала адміністрацію, тепер поставлено на наукову основу. В низці капіталістичних країн створено науково-дослідні інститути «людських взаємин». Вони аналізують форми психологічного маскування визиску та прийоми соціального маневру, що практикуються на рівні корпорацій, добирають серед них найбільш ефективні й «науково» обґрунтовують їх. Англійський професор Ф. де П. Ханіка твердить, що накопичення в Англії та США досвіду у цій галузі змусило англійський інститут «людських взаємин» скликати періодичні конференції для обговорення соціально-психологічних факторів науково-технічної революції. Потреба колективного обговорення, на думку Ханіки, викликана «зростанням напруженості життя в індустріальному суспільстві», бо стосунки між підприємцями та робітниками «стають дедалі більше нещирими». В цій ситуації мистецтво «вести людей за собою» надто ускладнилось. Тому добираються лише експерименти, спроможні якось дужче затуманити свідомість робітника.

В підручнику американського професора К. Девіса «Людські взаємини в бізнесі» розповідається про один експеримент психологічної дезорієнтації робітників. Корпуси засекреченого авіаційного заводу, спорудженого в Техасі під час другої світової війни, не мали вікон. Оскільки ж вентиляційні отвори були розташовані під самою стелею, струмені свіжого повітря ледве спадали вниз і робітники скаржилися на задиху та вогкість. Інженери силкувалися довести їм, що в приміщенні й темпе-

ратура, й вологість, і вентиляція цілком у нормі. Та невдоволення не вгамувалось, моральний стан робітників погіршав і продуктивність упала. Згодом винахідливий управитель розпорядився прикріпити до вентиляторів паперові смужки. Робітник, відчувши себе погано, дивився вгору, бачив тріпотливі папірці, і йому ставало легше. Тепер уже ніхто не скаржився, бо всі переконалися, що свіже повітря в приміщення проникає. Відновилася й працездатність. Так зміною психології сприйняття одного й того ж явища досягається маскування несприятливих виробничих умов і підтримується рівень продуктивності праці.

Можливість подібної дезорієнтації американський теоретик науки управління Д. Макгрегор пояснює тим, що людина не завжди прямо реагує на об'єктивну реальність, а здебільшого видиме сприймає за дійсне.

Власне всю теорію «людських взаємин» побудовано на омані, на ілюзіях, покликаних згладити відчуття капіталістичної експлуатації робітничого класу й створити в робітника уяву, ніби він є партнером капіталіста. Для цього використовуються досягнення науки. Відомий радянський вчений Д. Паригін слушно підкреслює, що «мета буржуазної прикладної соціальної психології полягає в тому, щоб в ім'я збереження й зміцнення капіталістичного ладу зробити людину предметом маніпуляцій, перетворити її на маріонетку в руках тих фахівців — соціальних психологів, які прямо чи посередньо виконують волю монополій».

Для створення оманливих ілюзій удаються до найрізноманітніших прийомів. Серед них особливе місце займають так звані «неспрямовані інтерв'ю». Це щось схоже на клінічну психотерапію. Але різниця в тому, що тут лікують не хворих, а здорових людей. За допомогою ласкавого чи й улесливого слова психолог старається збудити в робітника позитивні емоції й відвернути увагу від речей, які травмують його психіку. Так пом'якшуються конфліктні ситуації й угамовуються класові почуття. Об'єктом для подібної терапії, як правило, стає той, хто або готовий «бунтувати», або просто виказує на людях свій «поганий настрій». Майстер повідомляє про це заводського психолога, й той непомітно накидає невдоволеному свою розмову. Він уважно слухає, часом навіть удає, що співчуває, й обережно відвертає удар од адміністрації. На основі багаторічного досвіду вже склалося правило, за яким значну частину невдоволень робітника можна погасити, давши йому можливість «виговоритись».

Функції психолога досить широкі. Він бере участь і в прийомі робітників, майстрів та середнього адміністративного персоналу на роботу, й у переміщеннях з однієї посади на іншу, особливо, в підвищеннях. Психолог покликаний відсіювати не тільки працівників з «небезпечними» поглядами, а й тих, хто ліберально настроєний чи схильний «підкопуватись» під інтереси корпорації. Психологи намагаються за допомогою тестів перевіряти, наскільки здібна людина до тієї чи тієї роботи. В їхній обов'язок входить «вводити» на підприємство нового робітника, навювати йому «дух корпорації», або, як каже французький професор Б. Гурней, прищеплювати «чуття відомства», тобто відданість, високу повагу до традицій, насаджуваних адміністрацією, і готовність виступити проти тих, хто зважиться на них замахнутись. Психолог має домагатися, щоб на підприємстві залишилися працювати люди не тільки цілком «лояльні» до хазяїна, але й готові на мирне співробітництво. Заводський і фабричний психолог посідає визначне місце в управлінні

людським колективом. Він є своєрідним інквізитором, який намагається проникнути в душу людини й витіснити з неї все те, що заважає капіталістичній експлуатації.

Буржуазна теорія «людських взаємин» спирається й на досягнення інженерної психології — науки, яка поєднала в собі інженерну справу з експериментальною психологією, користуючись елементами фізіології, медицини та антропології. Предмет цієї науки — забезпечити надійність системи «людина—машина». Головне — пристосувати машину до можливостей людини й навпаки: створити таку техніку, яка б могла дати найвищу продуктивність, але в той же час була зручною для експлуатації й сприятливою для здоров'я та психіки робітника. Але в капіталістичних країнах це завдання часто розв'язується однобоко. Якщо пристосування механізму до людини вимагає додаткових витрат, корпорації відмовляються від нього й увесь тягар звалюють на людей. Інженерна психологія визначає також умови ефективної роботи: пристосованість виробничого приміщення, характер освітлення, опалення, вологості, чистоти повітря, норму шумів і вібрації тощо, але її вимоги дуже часто не збігаються з інтересами капіталістів. Найповніше використовуються тільки ті рекомендації, які стосуються підвищення інтенсивності праці робітника та збільшення прибутків.

Така тенденція бізнесу натрапляє на щораз дужчий опір робітничого класу. Проти неї виступають профспілки. Монополістичний капітал гнучко маневрує, вишуковуючи «досконаліші» форми експлуатації. Двері для них одчиняє та ж таки індустріальна психологія, фахівці якої на основі своїх досліджень прийшли до висновку, що робітник працює з більшим ентузіазмом і досягає вищих висот продуктивності праці тоді, коли адміністрація зважає на його думки. Та оскільки думка робітника може не збігатися з інтересами власника, завдання нових соціальних експериментів, які велися в 60-х роках на ряді капіталістичних підприємств США, полягало в тому, щоб обмежити погляд експлуатованого й спрямувати його лише в бік раціональнішої організації виробничого процесу. Доводилося навіть створювати ілюзію, ніби адміністрація наділяє робітника якимись новими правами і дозволяє йому брати участь в управлінні підприємством.

Така ілюзія підтримувалась то залученням робітників до розробки внутрішнього розпорядку на підприємстві й графіку відпусток, то наданням їм права висловлювати критичні зауваження на адресу майстрів і навіть висувати на їхнє місце нових кандидатів із свого середовища, то розподілом премій, а також колективним виробленням заходів проти бракоробства й зростання виробничих витрат. Цією грою в демократію досягається підвищення продуктивності праці, маскується визиск і приглушуються соціальні конфлікти.

Поступово буржуазна теорія «людських взаємин» доповнювалась новими рецептами і обростала хитромудрими формами участі робітника в капіталістичному виробництві. Саме слово «участь» стало в цій теорії найбільш модним. Говорять про «участь» робітника і в прибутках капіталіста, і в раціоналізації, і в прийнятті рішень. Але вся система участі — це звичайна буржуазна демагогія, розрахована на те, щоб навіть робітникові почуття партнерства з капіталістом, збудити в ньому інтерес до високої продуктивності праці й примусити вболівати за бізнес.

«Участь» робітника в прибутках підприємця обмежується тим, що той виплачує йому незначну частку свого прибутку як додаток до зарпла-

ти Розмір залежить від багатьох факторів: рівня кваліфікації, стажу роботи, відданості корпорації, а найчастіше від її прибутку. Додаток до зарплати створює в робітників ілюзію, ніби вони такі ж самі господарі підприємства, як і його справжні власники. Буржуазна преса вже не раз посилалась на свідчення менеджерів про те, що на підприємствах, де запроваджено «участь» у прибутках, робітники уважніше доглядають свої машини, заощаджують сировину й електроенергію, а часом навіть критикують своїх товаришів за погану роботу.

Це, звичайно, одна з форм підступування, й робітники не всюди охоче її сприймають. Тим більше, що самі дивіденди, або, точніше, подачки, в багатьох випадках капіталісти тільки частково виплачують готівкою, а решта видається робітникові аж при звільненні або через десять років. Монополістам вигідна така «участь» тому, що вона, з одного боку, пантеличить робітників, навіює їм ілюзію «акціонерства», а з другого — дозволяє корпораціям без опору привласнювати частину створеної робітниками вартості й видавати визиск за партнерство.

Метою системи «участі», як ми вже зазначали, є піднесення морального стану трудівників: робітник має відчувати свій внесок в успіхи бізнесу, уявляти, що його цінують, і в той же час протидіяти колективу, який об'єднаний у профспілку й веде організовану боротьбу з експлуатацією. Хоч капіталісти за раціоналізаторські пропозиції й виплачують значні премії, але творча думка робітників найчастіше залишається скованою. Інколи це йде від опору майстрів, котрі розглядають раціоналізаторські пропозиції як критику власних здібностей, побоюючись звільнення. Робітники в свою чергу теж ухиляються від поліпшень, остерігаючись помсти майстра. Проти раціоналізаторських пропозицій виступають й інженери, з тих самих причин, що й майстри. Але головне все-таки в тому, що раціоналізаторство веде до підвищення продуктивності праці й, отже, до скорочень. Робітничий колектив починає бойкотувати раціоналізаторів.

Щодо «участі» робітників в управлінні підприємством, то це лише пропагандистське гасло, бо жоден приватний власник не дозволить, щоб хтось сторонній утручався в його справи.

Теорія «людських взаємин» у промисловості є виявом неприхованої соціальної демагогії, розрахованої на згладження гострих кутів, маскуванню суперечностей між експлуаторами й експлуатованими, послаблення класової солідарності робітників. Американський соціолог В. Паккард прямо заявляє: «Ми повинні розвинути методи, які дозволять психологічно роздягнути людину». Однак розвиток класової боротьби в капіталістичних країнах переконливо засвідчує, що жодні маніпуляції неспроможні послабити соціальних конфліктів і відвернути робітничий клас, очолюваний комуністичними партіями, від ідей соціалізму та класової ненависті до гнобителів.

В. І. Ленін свого часу говорив, що буржуазія застосовує проти робітників або прийом відвертого насильства, або прийом, що розділяє і дезорганізує їх, підкуповує окремих представників чи окремі групи пролетаріату, щоб привернути їх на свій бік. «Прийоми цього роду, — вказував він, — не кріпосницькі, а с у т о буржуазні, сучасні, що відповідають розвинутим і цивілізованим порядкам капіталізму». В сучасному капіталізмі, як підкреслював Володимир Ілліч, «спостерігається максимум хитрощів, вивертів, хитрувань, «ідейного» впливу буржуазії на найманих рабів з метою відвернути їх від боротьби проти найманого рабства».

Таких вивертів і хитрувань, що спираються на досягнення сучасної науки, значною мірою сповнена й теорія «людських взаємин». Вона є тим розділом буржуазного мистецтва управління, яке, за визначенням К. Маркса, полягає «в умінні грабувати робітника».

Комуністичні партії капіталістичних країн викривають класове єство теорії «людських взаємин» і ведуть активну боротьбу проти її застосування. Соціально-психологічні маніпуляції натрапляють на дедалі дужчий опір робітничого класу. Теорія зазнає кризи, але буржуазні вчені не перестають удосконалювати її. Вони розробляють для цього нові й нові практичні заходи. При цьому не слід відкидати й того, що поруч з хитрістю й ошукаństwом у цій теорії є ряд об'єктивних даних, які допомагають викривати капіталістичну систему експлуатації й поневолення трудящих. У процесі досліджень буржуазні психологи й соціологи нагромадили також низку цінних фактів і спостережень, які виходять за рамки капіталістичного підприємства й можуть бути корисними для розробки методів наукового управління соціалістичним підприємством. Що ж до оцінки теорії в цілому, то не треба забувати, що нормальні «людські взаємини» при капіталізмі неможливі й жодна теорія нездатна їх налагодити, бо для цього необхідно повалити саму капіталістичну систему.

Є Г И П Е Т Б Л И З Ь К О

Написав ці рядки і подумав — читачі можуть зауважити: «Даруйте, що значить близько, адже до цієї країни тисячі кілометрів». Але постараюсь довести свою думку. Якось один мій знайомий розповідав, що витратив чотири години на поїздку з Вінниці до Києва. Майже стільки ж часу потрібно для того, щоб потрапити з Москви в столицю Арабської Республіки Єгипет — Каїр.

Отже — близько! Я вжив це слово, бо згадав чотирирічну москвичку Наталочку, яка після приземлення в каїрському аеропорту вигукнула: «Мамо! Та це ж близько! Я не встигла й поспати!»

Не лише Наталочка, але й ми, дорослі, не зчулися, як долетіли до Каїра — срібнокрилий «ТУ» швидко доніс нас на африканську землю. І подумалося — не лише завдяки новітній авіаційній техніці ми зблизилися. Єгипет став близький нам як країна, що визволилася з-під колоніального ярма, трудовий народ якої хоче жити вільно, по-новому і настійно бореться за це. Кожен день приносить вісті про переможну ходу нового життя на африканському континенті. Що ж побачу там, в Єгипті, де був десять років тому? Які зміни сталися за цей час?

27 грудня 1973 р. ЗНОВУ НА БЕРЕГАХ НІЛУ

Прокинувся о восьмій годині.

Щоб не забути, кваплюся перенести на папір враження від розмов із супутниками, які разом з нами летіли з Москви.

Поряд з нами у літаку сиділи двоє молодих африканців. Поступово розговорилися. Вони розповіли про себе. Вчаться в університеті імені Лумумби. Один — з Бурунді — буде економістом, а другий — з Кенії — вирішив здобути юридичну освіту. Здали всі зимові іспити і зараз їдуть додому на канікули. Про цю подорож говорять, ніби йдеться про поїздку до однієї з наших областей. Кенієць, приміром, дістанеться додому менше ніж за півдобу. «Я повечеряв у Мо-

скві,— сказав він, виблискуючи білими зубами,— а обідати буду вдома».

Вони в захопленні від перебування в Радянському Союзі. Виробничу практику проходили в Молдавії, їм дуже сподобався «трудовий семестр» у колгоспах і радгоспах. А відпочивали вони в Гагрі. Ці африканські юнаки везли своїм землякам розповіді про те, що вони бачили в Радянській країні, про приязне ставлення радянських людей.

Кенієць поцікавився, чи я знаю когось з його співвітчизників. Хоч запитання було з категорії ввічливо-риторичних, я відповів, що знаю. Він здивувався. А я розповів, як кілька місяців тому в Алма-Аті на П'ятій конференції письменників Азії й Африки мав приємність потиснути руку його землякові, кенійському прозаїкові Джеймсу Нгугі. Я тоді поздоровив Нгугі з врученням йому міжнародної літературної премії «Лотос». Головною темою творчості письменника є боротьба кенійського народу за національну незалежність.

Коли я сказав, що читав роман Нгугі «Не плач, дитино», та розповів про знайомство з Джоном Окаї з Гани, чию елегію про Леніна кілька років тому опубліковано на Україні, мій співрозмовник був дуже зворушений. «Отже, африканських письменників знають і читають радянські люди! Це добре!» — вдячно потиснув він мою руку.

Привітний каїрський ранок заглядає у вікно. Виходжу на балкон — сліпуче єгипетське сонце пестить ласкавим промінням, неначе у нас на Україні в червні або в липні, хоч на календарі грудень. Готель «Семіраміс», де нас оселили, стоїть на набережній, і я дивлюся на широкий Ніл. А він велично котить свої води туди, на північ, у Середземне море.

І перше, що впадає в очі, — позиція зенітників. На березі, за кілька метрів від готелю, вони діловито обжили своє «гніздо». Зенітну гармату з усіх боків оточили мішками з піском, і цілодобово чергують біля неї.

Своєю присутністю солдати відразу нагадали, що ми приїхали в країну, яка воює проти загарбників — ізраїльських сіоністів. Ознаки воєнного стану скрізь. Гуляючи вулицями, побачив, що біля входу до державних установ, готелів, магазинів, будинків споруджено захисні цегляні мури, або викладено «барикади» з мішків. Шибки у вікнах перехрещено наліпленими паперовими смужками. В багатьох будинках шибки пофарбовано в синій колір.

Війна! Вона на кожному кроці наказує каїрцям бути пильними. Адже фронт недалеко — за якихось сто кілометрів.

Повернувся з прогулянки й зустрів у коридорі своїх колег — завжди привітно всміхненого узбецького композитора, народного артиста СРСР Мухтара Ашрафовича Ашрафі і підтягнутого, ніби готового щомиті увійти в студентську аудиторію, професора Московського державного університету Всеволода Ігоревича Авдієва. Ми приїхали сюди на запрошення міністерства культури Єгипту для одержання дипломів і медалей міжнародної премії імені Гамалія Абдель Насера.

Вдень оглядали Каїр. Війна дисциплінувала населення, наклала відбиток на все життя. Нерідко бачили, як люди на вулицях радісними вигуками вітали солдатів, що їхали озброєні на грузовиках, як тиснули руку воїнові в натовпі пішоходів.

Надвечір зробили візит радникові з економічних питань посольства СРСР у Єгипті М. О. Лопатіну. Він радо прийняв нас у своєму робочому кабінеті і розповів про економічні стосунки СРСР і Єгипту.

Цифри, наведені ним, приголомшили. Вони свідчать про бурхливий промисловий розвиток колишньої колонії. 132 підприємства збудовано й будується за допомогою Радянського Союзу. З них понад 80 уже стали до ладу і дають продукцію. Споруджуються заводи й фабрики — з'являється й робітничий клас. Досить сказати, що на Хелуанському металургійному комбінаті працює двадцять тисяч робітників.

— Я не хочу докладно говорити про Асуан, — всміхається Микола Олексійович, — ви добре знаєте його значення для Єгипту, і знаєте, що він став символом індустріалізації цієї країни.

Ввечері майже годину їздили вулицями Каїра. Дивне враження справляє нічне життя єгипетської столиці. Хоч у зв'язку з війною ресторани й видовищні заклади зачиняють свої двері відносно рано — о десятій годині, хоч діє суворий наказ про напівосвітлення, все ж і о дев'ятій і о десятій годині на вулицях чимало людей, хмарами сунуть легкові автомашини, гуляє молодь, чути бадьорий гомін юності.

Коли проїздили повз славнозвісний базар Хан аль-Халіль, я згадав книгу англійського письменника Джеймса Олдріджа «Каїр», яку він назвав біографією міста. Оригінальний за викладом твір, читається як захоплюючий роман, хоч це, можна сказати, сумлінне наукове дослідження історії одного з найвизначніших міст Близького Сходу. Залюблений в Каїр, Д. Олдрідж солідаризується з істориком Стенлі Лейн Пулом, який висловив думку, що не Багдад, в Каїр є тим містом, де відбувалися події «Тисячі й однієї ночі».

Я теж приєднуюсь до цієї думки.

28 грудня 1973 р. ІНДУСТРІАЛЬНИЙ КРАСЕНЬ ХЕЛУАН

Як і вчора, сліпуче сонце ласкаво привітало нас.

Гостинні господарі порадили оглянути пам'ятки старовини й подивитися на сьогоднішній день Єгипту — індустріальний Хелуан.

Побувати в Хелуані хотілося з двох причин. По-перше, це місто стає великим промисловим центром. По-друге, воно пов'язане з іменем Лесі Українки. Поетеса лікувалася і працювала тут у 1909—1913 роках. Тут же вона написала поетичний цикл «Весна в Єгипті», де затаврувала ганьбою англійських колонізаторів. Дивлюся в записник і повторюю вголос строфи з вірша «Арфа» — «...сурмлять у сурми і гатять в різкі тарабани!.. Гучно силу свою англічани берегом Нілу несуть, щоб Єгипет почув і тремтів». Поетеса писала, що за колоною чужоземного окупантського війська «замкнулася тиша... наче світ спорожнів. Не співа «на добраніч» пташина».

У вірші «Таємний дар» Леся Українка вдалася до алегоричної форми і вклала в уста богині Гатори пророчі слова: «З заздрощів вічну неволю судили боги твоїм дітям, я ж у незламную радість озброю народную душу, — гніт фараонів, кормига чужинців її не здолає».

Звідси, з Хелуана, поетеса привезла враження, які вилилися в хвилюючі філософські рядки «Єгипетських фантазій».

...Вранці ми поїхали в місцевість Саккара, поблизу Каїра. Це таки справжнісінька давня давнина. Оригінальна східчаста піраміда фараона Джосера. Її споруджено чотири тисячі сімсот років тому. Я бачив її під час першого приїзду в Єгипет. Бачили її й мої колеги. Але нам

обіцяли показати дещо нове. Цим дуже був схвилюваний професор В. Авдієв.

Сім років підряд приїздив сюди відомий англійський єгиптолог професор Емері. Він одержимо шукав гробницю Імхотепа, наближеного фараона Джосера. Імхотеп був архітектором. За його проектом і під його керівництвом збудовано це чудо стародавнього світу. Очевидно, варто було б назвати цю унікальну споруду пірамідою Імхотепа, видатного діяча культури, архітектора, письменника, лікаря, астронома, а не давати їй ім'я деспота Джосера?

Емері помер кілька років тому. Його учні — єгипетські вчені знайшли-таки гробницю Імхотепа. Нам розповів інспектор департаменту старожитностей Самі Фараг, що розкопки ще тривають й відомості про відкриту гробницю Імхотепа згодом будуть опубліковані в наукових виданнях.

Це, власне, єдине, що зацікавило нас у Саккарі.

Заїхали ми і в Мемфіс, колишню багату столицю Єгипту, а тепер невеличке селище. Найціннішим експонатом там є статуя лежачого Рамсеса II, що важить 85 тонн! Галерею обкладено мішками з піском, що мають захищати цінний експонат від ворожих бомб.

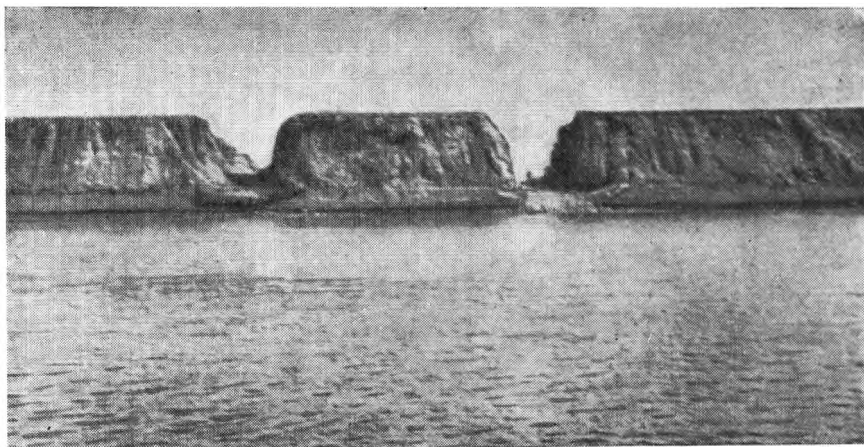
Але давнина давниною, а нас найбільше цікавила сучасність. Ми вирушили в Хелуан. Супроводжував нас кореспондент каїрського відділення АПН Вадим Федорович Щенніков.

— Кілька років тому проклали нову автостраду Каїр—Хелуан,— сказав він.— Ми завернемо вбік і проїдемо трохи старим шляхом. А знаєте, як ми, радянські люди, назвали цей старий шлях? — запитав загадково й одразу ж відповів. — Шлях Лесі Українки. Ним вона завжди їздила з Каїра в Хелуан. Погляньте, які старі дерева з обох боків цього шляху! Як у вас на Київщині чи на Поліссі.

В'їжджаємо в Хелуан. Колись він був маленьким селищем, куди приїздили лікуватися люди з різних країн. Раніше ніхто навіть і думати не міг, що після революції 1952 року Хелуан перетвориться на великий індустріальний центр нового Єгипту, а серед десятків тисяч його жителів переважатимуть промислові робітники.

Два тижні тому тут відбулося урочисте свято — пущено нову потужну домну, а це означало, що почала діяти перша черга гігантського металургійного комбінату. З цікавістю слухали ми змістовну розповідь Серафима Михайловича Буйневича, головного радянського експерта по експлуатації комплексу, досвідченого металурга, який перед від'їздом до Єгипту працював на Єнакіївському заводі в Донбасі. Його розповідь була справжньою поезією цифр. А потім він повів нас на нову домну. Золотими зірками розбризкався чавун. Ми дивилися на вогненну ріку хелуанського металу, а Серафим Михайлович продовжував розказувати. Імперіалісти-колонізатори прищеплювали думку, що, мовляв, Єгиптові не потрібна власна металургійна промисловість, він може купувати готовий метал за кордоном, та й нікому буде господарювати на заводах-велетнях, бо араби до цього нездатні. Досвідчені гнобителі, проповідуючи расистські теорії, хотіли й далі тримати Єгипет у становищі колонії.

А єгипетський народ, здійснюючи заповіти свого першого президента Гамал'я Абдель Насера, при економічній і технічній допомозі Радянського Союзу будує свою вітчизняну важку індустрію! З пуском хелуанської домни виплавка чавуну становитиме щороку майже міль-

Проломи в бетонованій стіні, крізь які єгипетська армія прорвалася на Сінай.

Йон тонн! Знайдено поклади руди. Підготовлено кадри робітників, техніків, інженерів.

Хелуан часто називають легендою! Він теж є потужною зброєю в боротьбі проти знавіснілого ворога — ізраїльських агресорів. Велетень-завод став двічі легендарним. Адже роботи по розширенню всього комплексу почалися через два місяці після ізраїльської агресії 1967 року і жодного дня не припинялися. Це був справжній героїзм трудового народу, який ішов в одній бойовій колонії з воїнами-фронтовиками.

Ростуть заводи й народжується пролетаріат. Вже сьогодні робітничий клас Єгипту налічує один мільйон чоловік! З них більше половини працює на державних заводах і фабриках. Оце й є те нове, що з'явилося останніми роками в АРЕ.

Головний експерт показував нам прокатний та інші цехи. І скрізь ми бачили, як вчорашні фелахи старанно освоюють нові для них професії. На заводі називали імена юнаків, які недавно прийшли з села і вже здобули звання спеціалістів високої кваліфікації. Це Мухаммед Гаріб, Махмуд Мубарак, Омар Фатін, Таабан Алі. Юнь Єгипту — ось хто вирішуватиме дальшу долю країни, а не королі фарауки й зажерливі бізнесмени.

...Каїр огорнула темінь. Вечір тут настає відразу, без «розгойдування». Ми повертаємося в готель. Повз нас мчать тисячі машин, а в моїй уяві з'являється симпатичне обличчя веселого земляка, уродженця Донецька Віталія Ткачука, потомственного робітника. Він і виплавляє чавун, і готує «кмітливих учнів-арабів» (його вислів). Що ж, нехай вчаться, нехай впрягають красуню-домну в могутній запряг, який вивозить Єгипет до нового життя.

29 грудня 1973 р. **БАХ, БРАМС, ОБІЙМИ Й ПОЦІЛУНКИ**

Уважно переглядаю записи в блокноті. Робив їх поспіхом, сидячи в машині, або під час зустрічей.

...Так багато вражень, стільки цікавого довелося побачити, і голов-

не — нового для Єгипту. Нехай дарують шановні читачі, що я часто вживаю визначення «нове». Але ж так воно й є. Арабська Республіка Єгипет відзначила цього року двадцять першу річницю липневої революції. Два десятки років у порівнянні із століттями й тисячоліттями — це мить. Але риси нового так яскраво вирізняються на тлі повсякденності, що не можна не захоплюватися цим новим.

Вранці ми з Мухтаром Ашрафі поїхали в Комплекс Мистецтв. З ініціативи президента Гамалі Абдель Насера на спеціально відведений урядом ділянку побудовано ціле містечко муз. У добре обладнаних приміщеннях розмістилися мистецькі заклади, яких взагалі до революції не існувало (бо колонізатори вважали, що араби нездатні до мистецької творчості — мовляв, нехай вони пораються на бавовникових плантаціях, а грамота й музика їм ні до чого).

У Комплексі є консерваторія, музичне училище, музична школа, Інститут балету. І вчать тут переважно діти трудящих — службовців, робітників, ремісників, дрібних торговців.

Декан вокального факультету професор Гамаль Абдрахім з гордістю розказує про успіхи вітчизняної музичної культури. А потім несподівано кидає репліку: «А хороше, красиве місто ваш Київ! Дуже багато зелені!» Виявляється, він був на Україні у складі делегації працівників єгипетської культури.

Абдрахім повів нас у класи. Хоч раптовий прихід гостей і збентежив чорнооку дівчину Ясмін Аасаар, але вона на нашу просьбу старанно зіграла прелюд Баха. У сусідній кімнаті майстерно і з справжнім творчим хвилюванням виконали сонату Брамса піаністка Невін Аллюба і віолончеліст Медхат ель-Гіннеді. Батько Невін — лікар, а Медхатів — службовець на заводі. Ще п'ятнадцять років тому вони й не мріяли, що їхні діти вчитимуться в консерваторії.

Ідемо далі. І раптом до Мухтара Ашрафі кидається високий вродливий юнак, міцно обіймає його і цілує.

Звільнившись з цупких обіймів, зніяковілий і воднораз радісний Ашрафі знайомить мене з юнаком:

— Це мій хороший друг Габель ель-Бельтагі, баритон, дипломант московського фестивалю.

— А це мій учитель, — говорить Бельтагі, — він мене благословив у мистецтво.

Пізніше я дізнався, що Ашрафі шефствував над талановитим співаком, підбадьорював його, давав професійні поради. І колишній робітник-шофер став співаком.

Експансивний Габель каже, що в нашу честь влаштують імprovізований концерт. І за кілька хвилин в одному з класів ми слухаємо сцену з опери «Аїда». Співають Габель і Галія Рашид.

З консерваторії пішли в Інститут балету. Не встигли зайти у вестибюль, як Ашрафі оточили знайомі балерини, з якими він не раз проводив репетиції. Він диригував і на виставах, де вони танцювали. Його обіймали, цілували, давали квіти.

Директор Інституту — жінка середнього віку, з вольовим інтелігентним обличчям — Інаят Азмі зустріла нас гостинно. Вона розповіла, що через два тижні в Каїрі відбудеться святковий фестиваль з нагоди 15-річного ювілею їхнього закладу, і тут же запросила Мухтара Ашрафі, як людину, причетну до роботи Інституту, залишитися в Каїрі на ювілей.

— Це ж факт, — запально говорила Азмі, — що ми створили Інсти-

тут балету за допомогою радянських спеціалістів. І можемо похвалитися: єгипетські і радянські вчителі зібрали добрий ужинок. З випускників нашого Інституту створено професійну національну трупу — першу і єдину не тільки в Єгипті, але й на всьому континенті.

По обіді зустріч в Радянському культурному центрі з єгиптянами — слухачами курсів російської мови. Під час зустрічі обходилися без перекладачів, це було своєрідним екзаменом для курсантів. Потім поїхали у видавництво «Ат-Тахрір» («Визволення»), яке щороку випускає близько мільйона примірників науково-популярної й художньої літератури.

Увечері мали зустріч з міністром культури Юсефом ес-Сібаї. Він і його заступники Мурсі Саад ед-Дін та Абдель Азіз Садек привіталися до мене, як до «старого знайомого» — чотири місяці тому ми зустрілися в столиці Казахстану на V конференції письменників Азії і Африки. То ж і не дивно, що в привітаннях часто звучало слово «Алма-Ата».

Всі, хто мав нагоду спілкуватися з Юсефом ес-Сібаї, сходяться на одній думці — це серйозна, спокійна і водночас чуйна людина. Приємно вражає його навдивовижу залізна витримка. Здається, він ніколи не підвищує голосу, ніколи не виявляє неповаги до співрозмовника. Говорить тихо, але впевнено, старанно зважуючи кожне слово.

Отаким привітно уважним був він і сьогодні. Поздоровив нас з присудженням почесного звання лауреатів премії імені Гамалія Абдель Насера, підкресливши, що нашій групі випало одержати це звання першими. Премія імені покійного президента є ще одним виявом далі міцніючої дружби єгипетського і радянського народів.

Повертаючись у готель після прийому, я подумав, де цей чоловік бере час для писання романів і оповідань. Адже в нього багато державних і громадських обов'язків: міністр культури, голова спілки письменників, генеральний секретар Організації солідарності народів Азії і Африки, генеральний секретар Асоціації письменників Азії і Африки, редактор органу асоціації журналу «Лотос».

30 грудня 1973 р. РОЗВІНЧАНИЙ МІФ

Якщо повернутися до зовсім недавньої історії, то можемо пригадати, що радянські люди болісно переживали невдачі арабських країн у війні 1967 року. А коли в жовтні 1973 р. спалахнула нова воєнна буря, всі ми бажали єгиптянам і сірійцям перемоги над знахабнілими ізраїльськими агресорами. Відомо, яку жакливу спадщину лишили трудящим Єгипту англійські колонізатори і їхні прихвосні фарауки. Не було тоді навченої армії, не було сучасної зброї, а офіцерський корпус складався переважно з синків аристократії та буржуазії. Нозому урядові, очоленому Насером, довелося наново будувати збройні сили. У країні неписьменних зробити це було надзвичайно важко, зокрема чимало труднощів стояло на шляху виховання нових офіцерських кадрів та підготовки солдатів, які володіли б новітньою військовою технікою. Саме в результаті відсталості (та подекуди й зради) єгипетська армія зазнала в 1967 році поразки.

Все прогресивне людство в неспокої чекало — а що ж буде від

нового збройного зіткнення, адже ізраїльтяни хвалькувато галасували, що протягом двох днів знищать всю єгипетську армію.

І ось настало 6 жовтня 1973 року, коли сіоністські банди відчули, що їм дали разючу відсіч по-сучасному навчені, добре озброєні єгипетські й сірійські воїни.

Чотири дні ми перебуваємо в Каїрі і весь час чуємо захоплені відгуки про виставку трофейної зброї, але лише сьогодні викроїли кілька годин, щоб відвідати на острові Гезіра цей своєрідний музей ганьби ізраїльських агресорів.

Жовтнева війна 1973 року вщент розвіяла міф про непереможеність ізраїльської армії. Зазнала краху вигадка ізраїльської вояччини, яка поширювала огидну (запозичену з арсеналу гітлерівського фашизму) расистську версію про «неповноцінність» арабської нації, про «овічну нездатність» арабських країн чинити опір Ізраїлю.

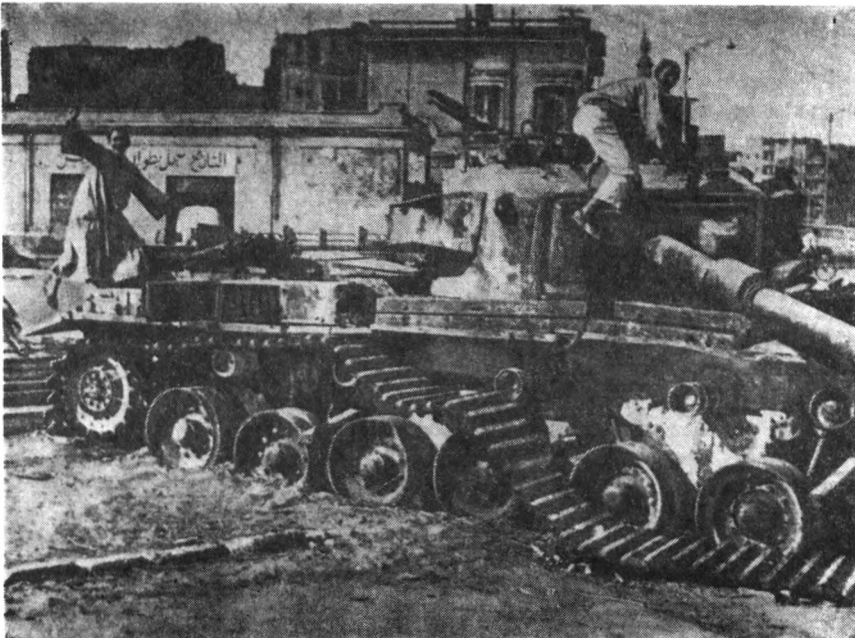
Єгипетські збройні сили навчилися воювати і довели свою здатність бити агресора, витримали суворий іспит на оволодіння військовим мистецтвом, на високу ефективність використання надзвичайно складної сучасної зброї.

Зміцнення військової дисципліни, освоєння новітньої техніки, пробудження національної свідомості, утвердження почуття патріотизму — такі неоціненні надбання останніх років. Часто також говорили нам єгиптяни, що перемогу здобуто завдяки неоціненній допомозі Радянського Союзу.

...Отже, ми на виставці. Леде увійшли в ворога, як до Мухтара Ашрафі підбіг високий чоловік і з радісним вигуком: «Ташкент! Салам!» обняв його.

Ашрафі познайомив нас. Це — єгипетський лауреат премії імені

Підбитий ізраїльський танк.

Насера, журналіст із газети «Аль-Ахрам» Сулейман Гяміль. Прийшов на виставку з сином і донькою — школярами, показати їм захоплену ворожу зброю. А бачився він з Ашрафі в Узбекистані під час подорожі єгиптян-лауреатів по СРСР.

Зустріч несподівана і від того ще більш символічна: араби й радянські люди спільно оглядають зброю, знешкоджену героями єгипетської армії.

Нас зустрів суворий на вигляд, а насправді привітний капітан і порадив подивитися спершу фільм, а тоді пройтися по виставці. Документальна кінострічка докладно ознайомила нас з ходом жовтневої битви. Летять ескадрильї могутніх швидкісних літаків, мчать через переправи потужні танки, блискавично б'ють ракетні міномети, гуркоче важка артилерія. Тріщить хвалена лінія Барлева на східному березі Суецького каналу. Тель-авівські стратеги хвастилися, що в залізобетонних укріпленнях цієї лінії можна протриматися три місяці, що її ніколи не подолають єгиптяни. Ми бачимо на екрані, як, відповідаючи на ізраїльську провокацію, на зухвалий напад, єгипетська армія могутнім контрударом прорвала оборону ворога, почала могутній наступ. Протягом шести годин вона форсувала Суецький канал і захопила лінію Барлева. Кадри, що безупинно змінюються, переконливо відтворюють те, що сталося 85 днів тому на фронті, не так далеко від Каїра (трохи більше, ніж сто кілометрів). Після «обробки» артилерією та авіацією доти лінії Барлева перетворилися на руїни. Єгиптяни швидко наводять переправи. Ізраїльські солдати викидають білий прапор капітуляції. Бредуть похнюплені полонені. Єгиптяни з гордістю піднімають знамено своєї Республіки. Змінюються кадри, що зафіксували бойові дії. Ось підбиті важкі сорокатонні танки «Патон» американського виробництва і «Центуріон» — виготовлені в Англії.

Виходимо на просторий майдан, де виставлено експонати, й бачимо в натурі ці приборкані страховища. Нас супроводжує виділений начальником виставки солдат, учасник жовтневих боїв Юніс Хашім Абдельсалам.

— Гляньте! — говорить він. — Ми добре били їх!

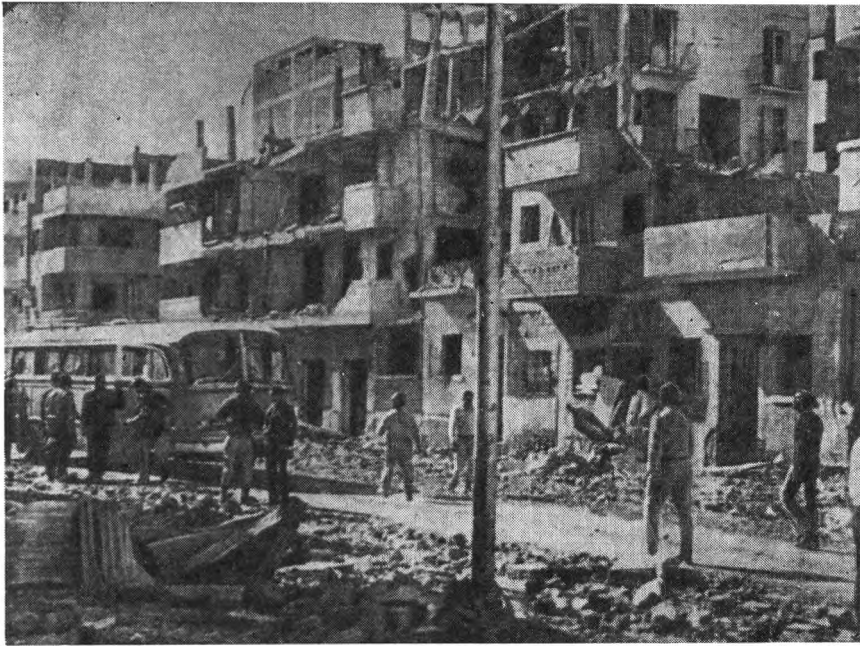
Дивимося на пробоїни. Влучними снайперами показали себе єгипетські солдати. Протитанковими ракетними рушницями знищено сотні ізраїльських танків! Нам підказують, що в останньому офіційному зведенні, опублікованому перед перемир'ям, зазначено: знищено 600 танків і 400 бронемашин. За два тижні боїв! І цифру збитих літаків називають — 303. Ось вони лежать на землі — прокляті арабським народом «Фантоми», «Міражі», «Скайхоки». Лежать купами металобрухту.

Каїрці подарували мені оригінальний сузенір — обгорілий шматочок електронного приладу із збитого 7 жовтня над Суецом «Фантома». Чітко відштамповано: US і номер EA772—3347.

Раптом на територію виставки в'їжджає потужний військовий грузовик з довгим причепом. Після розмови з офіцером, який вискочив з кабіни грузовика, до нас підійшов начальник виставки, козирнув і весело посміхнувся:

— Сюрприз радянським гостям. Ви перші з відвідувачів побачите свіжий експонат — збитий учора ізраїльський літак.

Відкинули борти, і ми побачили рештки грізної ще вчора машини.

Руїни Суєца.

— Ракетою! З першого удару! — сказав офіцер, що приїхав на грузовику.

Ідемо далі, а нам розповідають, розповідають.

Автомашини. Бронетранспортери. Міномети. Гармати. Тягачі. Снаряди. Знову танки, літаки.

Діловито видираються на танк всюдисущі арабські дітлахи, гупають палицями по гусеницях, заглядають у люки, сідають верхи на гармати. Їм не страшені тепер ці залізні звірі, приборкані їхніми батьками, братами.

Сотні, тисячі експонатів. Нема змоги про всі розповісти. Згадаю лише про варварські засоби знищення людей, заборонені міжнародними конвенціями. Але тель-авівські поплічники Гітлера потоптали гуманізм! Ось кулькові бомби. У кожній, трохи більшій за велике яблуко, п'ятсот кульок-дробинок. Призначення цих бомб нищити беззахисне мирне населення — дітей, стариків, жінок. А поряд ще жажливіші бомби. Начинені вони рваними уламками металу, що рвуть кровonosні судини, м'язи, смертельно нівечать тіло.

І всю цю кинуту в бій озвірілими сіоністами техніку знешкодили воїни єгипетської армії. Фелахи навчилися воювати!

Після виставки ми поїхали в театр Балон, де виступав державний ансамбль танцю «Ель-Кавмейя». Як і інші культурні установи, він народився після революції.

Ми подивилися чудові народні танці Єгипту і сусідніх країн. Але найбільше враження справила хореографічна сцена «Велике форсування» — про жовтневі бої. Це твір композитора Абу ель-Саада. Він же і диригував.

Такий твір, як «Велике форсування» — теж нове явище в житті пореволюційного Єгипту. Мистецтво починає служити народові і відгукується на найживотрепетніші події. Подвиг воїнів надихнув композитора на створення бадьорої музики, а артистів — на майстерне виконання. Вони танцювали гаряче, з таким запалом, що зал увесь час аплодував. Мовою хореографії єгипетські юнаки й дівчата відтворили сцени визвольної війни. Гудіння літаків. Ідуть біженці. З'являються солдати. Дівчина, яка уособлює Республіку, стоїть сумна над загиблими воїнами, вшановує їх пам'ять. І фінал — майорить триколірний прапор єгипетської держави. Перемога!

Глядачі, стоячи, аплодують. Довго не відпускають артистів.

В цьому, ніби на перший погляд незначному факті, віддзеркалось міцніюче почуття власної гідності трудового народу Єгипту, почуття патріотизму, яке так настійно душили колонізагори.

Заступник міністра культури Абдель Азіз Садек познайомив мене з молодим літератором Ісмаїлом Адлі, який за кілька днів написав патріотичну п'єсу. Адлі працює на радіо й, коли почалася жовтнева війна, вирішив чимось допомогти фронтові. Три дні він, слухаючи повідомлення з фронту, виношував тему, і 9 жовтня почав писати п'єсу «Події в жовтні». 19 жовтня завершив роботу над п'єсою, передрукував на машинці й одніс у Каїрський національний театр. Режисер Карам Мутауе, який уже знав, що Ісмаїл пише п'єсу, щодня дзвонив до нього, цікавився, підганяв. Прочитавши машинопис, відразу сказав, що поставить п'єсу, і почав добирати акторів. 25 жовтня почав репетиції. А 15 листопада відбулась прем'єра. Спектакль ішов щодня. Із найближчих гарнізонів та й з фронтових частин щовечора в театр привозили п'ятдесят—сімдесят солдатів. Командування зрозуміло, що мистецтво допомагає у піднесенні бойового духу воїнів. Слова пісні були близькі глядачам, вони підхоплювали їх, весь зал слівав. А солдати, вийшовши з театру, теж співали цю пісню, як маршову похідну. У ній є слова про оборону вітчизни, про мир.

(Закінчення в наступному номері.)

«...Кожен хоче в своєму житті зробити щось велике, для мене цим великим є комбінат, який зараз будується...» — говорить Маріан Козловський, директор Текстильного комбінату, що зводиться в Перемишлі (ПНР).

Колиска Народної Польщі

Рівне, як стріла, 150-кілометрове асфальтоване шосе веде з Варшави на південний схід до Люблінського воєводства, що межує з Радянським Союзом. Після двогодинної їзди по Мазовецькій низині картина раптом різко змінюється й очам відкривається Любельське плато, вкрите густими лісами й порізане глибокими балками. Це і є колиска Народної Польщі, звідси почалося визволення країни від фашистської окупації, саме цей перший клаптик вільної землі став місцем перебування першого уряду відродженої польської держави. Звідси пролунав заклик до польського народу, що залишався ще під гітлерівським ярмом, посилити боротьбу за національне й соціальне визволення, за нову Польщу.

Викладена 22 липня 1944 року в Люблінському декреті революційна програма суспільних і економічних перетворень країни за-

Внесок Люблінщини в справу національного визволення був високо оцінений Народною Польщею. Понад 20 міст і сіл воєводства нагороджені одним з найвищих орденів ПНР — Хрестом Грюнвальда.

лишалася і в наступні роки дороговказом для побудови соціалізму. Сьогодні кожен польський громадянин знає, що соціалізм став можливим, як сказав перший секретар ЦК ПОРП Едвард Герек, завдяки тому, що народ не лише підняв свою країну з руїн, а й ство-

рив новий потужний економічний потенціал і здійснив великі культурні перетворення.

Головні принципи соціалістичного будівництва, закладені в липневому Декреті 1944 року, принесли в наступні десятиліття переконливі наслідки. Народна Польща — держава робітників і селян — посіла гідне місце в першій десятці найрозвинутіших країн світу. В співдружності з іншими братніми країнами ПНР впевнено будує соціалізм.

Розквіт нового життя легко проілюструвати на прикладі Люблінщини. До 1939 р. вона належала до

найвідсталіших і найбідніших околиць країни, і в буржуазних документах принизливо позначалася як «Польща Б». Сьогодні ж міста і навіть найвіддаленіші села воєводства нічим не відрізняються від своїх «колег» в інших частинах республіки. І коли б хтось запитав юнака чи дівчину про ту саму «Польщу Б», вони просто не зрозуміли б про що йдеться. Лише найстарші люди пам'ятають ті часи. Це було давно, посміхаючись скажуть вони, й, на щастя, ніколи більше не повториться. Сьогодні ми маємо народну владу і всі живемо по розряду «А».

Оте «А» було здобуто в нелегкій праці. Довелося і відбудовувати зруйноване, і споруджувати нові промислові об'єкти: заводи й фабрики вирости буквально на порожньому місці. А щоб підвищити врожайність

земель, які до війни давали ледве по 60 пудів зернових з гектара, довелося спорудити складну систему меліорації. Найбільший об'єкт капітального будівництва на Люблінщині В'єпш-Кшнинський канал, прокладений у болотистій місцевості, дозволив розширити посівні площі на кілька тисяч гектарів, і врожайність зернових за роки народної влади більше ніж подвоїлася. В багато разів зріс життєвий рівень населення.

Невпізнанно змінився й сам Люблін. До війни місто налічувало 120 тисяч жителів, після визволення — 80 тисяч, сьогодні ж його

населення наближається до 400 тисяч чоловік. Колишня провінція перетворилася на важливий науковий центр. Тут діють Університет імені Марії Склодовської-Кюрі, Медична академія, Вища сільськогосподарська школа, вечірня інженерна школа. Збудовано університетське містечко. 18 тисяч студентів та ціла армія учнів шкіл і технікумів роблять Люблін молодим і гомінливим. Введено в дію нові промислові підприємства, що перетворили воєводство з відсталого сільськогосподарського району на промислово-аграрний. Завод вантажних автомобілів уславився на всю країну виробництвом фургонів «Жук» для малотоннажних вантажів.

У післявоєнний період у так званому Білому басейні поблизу Хелма геологи відкрили значні поклади

Скромним був перший парад у визволеному Любліні, святкування тривало недовго — воїни одразу вирушили на фронт.

вапняка. Тепер два заводи виробляють цемент для потреб народного господарства Польщі, задовольняючи його потреби на двадцять процентів. У Пулаві виріс величезний хімічний комбінат, що належить до найбільших у Європі. Понад половину азотних мінеральних добрив країни виготовляється на цьому, обладнаному найсучаснішою технікою, підприємстві.

Неподалік від Пулави в мальовничій місцевості лежить маленьке містечко в стилі ренесанс — Казімеж-Дольний. Старовинні споруди, цінні пам'ятники архітектури охороняються нині законом, в них розмістилися культурні заклади воєводства. Справжньою перлиною ренесансу є Замосць. Та колишній цейхауз в Замосці зберіг сліди не тіль-

ки високої культури народу, а й звірячої розправи гітлерівських фашистів з польськими патріотами, що в цій багатій на ліси місцевості чинили героїчний опір окупантам. Таких місць у воєводстві налічується чимало. Колишній табір смерті Майданек поблизу Любліна, де загинуло 400 тисяч в'язнів, став сумним символом нацистського варварства. Населення воєводства свято шанує пам'ять poleg-лих.

Люблінці хочуть зоробити свою країну ще кращою й міцнішою, яка ніколи не знатиме лихоліть минулого. Так, Люблінщина протягом наступного

десятиліття має зазнати другого розквіту. Вже цього року, в 30-ті роковини заснування Польської Народної Республіки, на півночі воєводства почнеться розробка нещодавно відкритих багатих покладів кам'яного вугілля.

Перший секретар ЦК ПОРП Едвард Герек в одній із своїх промов говорив про другу Польщу, яку буде збудовано протягом наступних двох десятиліть. Ці слова ґрунтуються на всезростаючому промисловому й економічному потенціалі країни, на силі робітничого класу, на незламній волі всього народу, який 22 липня 1944 року в Любліні накреслив вірний шлях і впевнено йде ним далі.

За матеріалами польської преси.

Центральна частина Любліна. Університет імені Марії Склодовської-Кюрі.

ВАРШАВА

МІСТО — це вулиці й площі, житлові будинки й фабрики, пам'ятники й старі дерева в парках. Це поскрипування молочарського візочка на світанку й мелодія улюбленої пісні. Місто — це жителі, які наповнюють сенсом його існування і надають йому неповторності.

Якими ж вулицями підемо ми? Старими посадами ремісників, що постачали княжий двір, — Рибарською, Півною, Пекарською, Кривим колесом? А, може, Краківським Передмістям або колишньою вулицею багатіїв Новим Святим? Чи сяючою вітринами магазинів Маршалковською? Або оспіваною в революційній пісні бідняцькою вулицею Червоної Волі — нині вона нічим не відрізняється від своїх посестер будь-якого іншого району, так само, як і нові вулиці, названі — на радість дітлахів — іменами улюблених героїв дитячих казок: Кубуса, Пухатка, Короля Матіуша Першого, Бичка Фернандо...

Різні квартали різні стилі й епохи. А зовсім недавно, тридцять років тому, тут стриміли почорнілі фронтони колишніх палаців, стирчали зруйновані стіни будинків, а на місці барочно-ренесансного Старого М'яста лежав п'ятиметровий шар уламків цегли. Дев'яносто процентів будинків було знищено.

Важко повірити в це, тим більше, що значна частина міста була зруйнована не внаслідок воєнних дій, а спеціальни-

ми гітлерівськими командами, які методично робили свою страшну справу протягом кількох місяців.

Сьогодні знову існує стара й молода Варшава — десятки й сотні кварталів, часом подібних один до одного, часом неповторних і центр, про який при відбудові сперечалися найдовше. Майже 40-поверховий Палац культури і науки — подарунок Країни Рад, поклав початок висотним будинкам, торговельним центрам, вокзалам, готелям. Центр — гідний столиці соціалістичної країни.

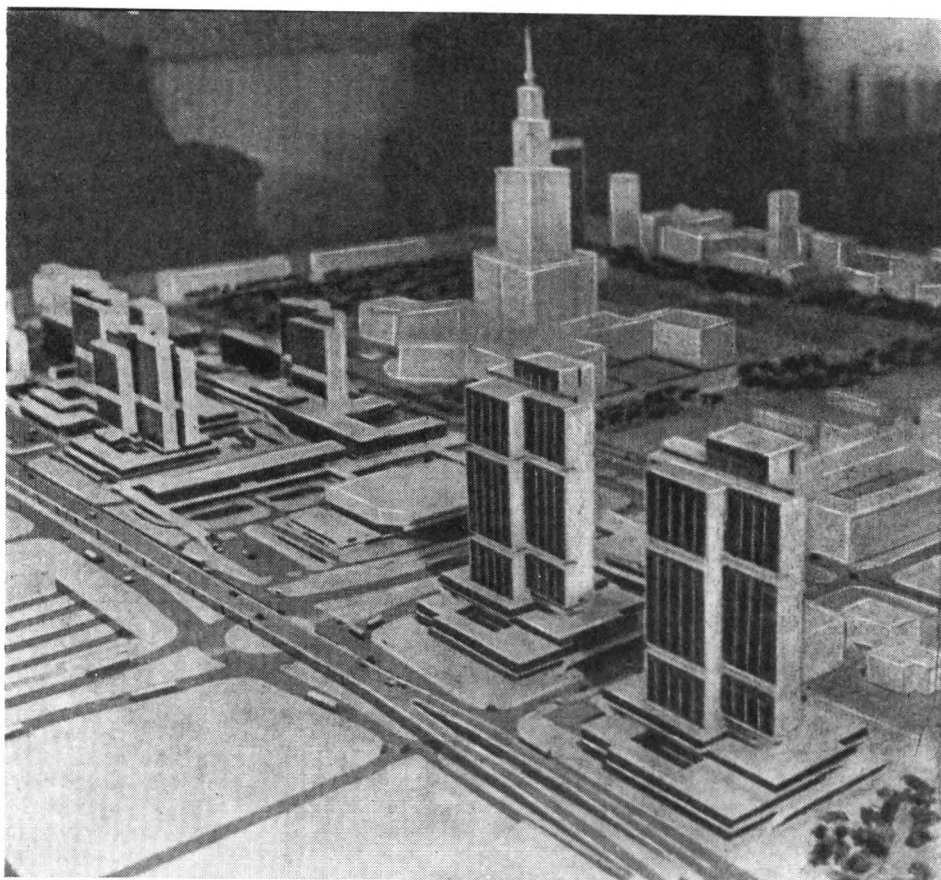
Промислові підприємства розмістилися на околицях. Вони не заважають розвиткові столиці, не заруджують міські магістралі вантажним транспортом, не забруднюють повітря. Це промисловість «без димарів», переважно підприємства точної механіки, електроніки, електротехніки. Тут виник другий після Шльон-

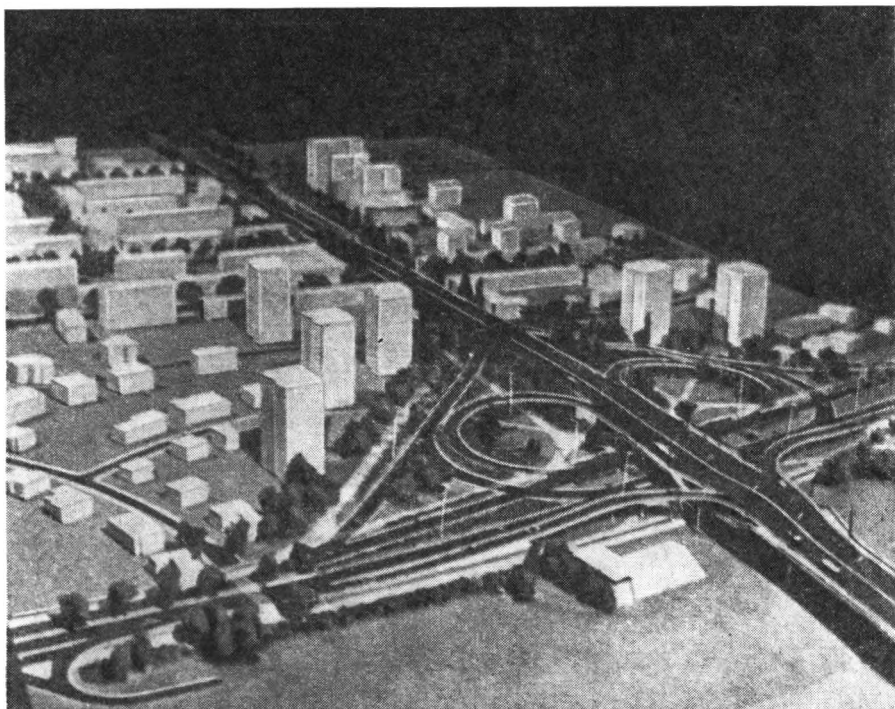
ська промисловий центр, зосереджено найбільше кваліфікованих робочих рук.

Трудова Варшава, що страйкувала й боролася, заслужила високу оцінку В. І. Леніна. Саме трудовий народ і молодь столиці роззброїли в 1918 році німецьких окупантів. Саме трудовий народ піднявся на захист свободи вітчизни в 1939 році. Тисячі й тисячі розстріляних і закатованих... На сотнях меморіальних дощок, прикріплених на будинках столиці, вистає місця лише, щоб увічнити загальне число загиблих. Робітників, студентів, службовців, які Варшавським повстанням намагалися помститися за роки гітлерівської окупації й пережити приниження.

З перших днів визволення жінки почали впорядковувати своє місто, розбираючи по цеглині руїни, розчищаючи

Так виглядатиме в майбутньому центр польської столиці.

Макет Лазенковської траси, що простягнеться на 3,5 кілометра.

бруківку й тротуари. А жили вони самі без води, без опалення, без харчів, у таких приміщеннях, де вціліла хіба що стеля.

І як колись варшав'яни вели перед у боротьбі за свободу, так і тепер праця жінок, до яких незабаром приєдналися чоловіки, що повернулися з фронту чи з фашистських концтаборів, стала взірцем для всього народу. Трудова традиція соціалістичної Варшави. Щороку у вересні всі виходять на будівництво нових доріг і побутових об'єктів.

«Як ви здолали все це?» — запитують іноді зарубіжні гості після перегляду документальних фільмів про Варшаву 1945 року.

Як їм пояснити? Мабуть, завдяки незламній волі до боротьби й впевненості в перемозі, що лунали в захриптому голосі мужнього мера міста Стефана Стажинського, який у вересні 1939 року, коли над Варшавою кружляли гітлерівські бомбардувальники, говорив по радіо, що вона відродиться ще кращою? Завдяки оптимізму архітекторів, які працювали над проектом відбудови Варшави, в той час коли фашисти палили й висаджували в повітря місто? І

завдяки тим «зеленим» варшав'янам, які прийшли на світ уже по війні. Саме вони стали до токарних верстатів на автозаводах і біля металургійних печей. Саме вони дають сьогодні понадпланової продукції на мільярди злотих.

Про феномен відбудови й розбудови Варшави можна розповідати довго. Але зараз варто говорити вже не стільки про те, що зроблено, скільки про день сьогоднішній, а ще більше про завтрашній. В неділю варшав'яни цілими сім'ями вирушають на будівельні майданчики найбільших споруд міста, оглядають вітрини, де виставлені макети майбутніх архітектурних ансамблів. Їхня увага прикута до головних будівельних об'єктів — Лазенковської траси, Вісло-стради, Варшавського замку, Центрального вокзалу.

Та, зрештою, й усе місто — це величезний будівельний майданчик. Про значне прискорення темпів житлового будівництва свідчить хоча б те, що на кінець п'ятирічки, тобто у 1975 році, буде здано в експлуатацію вдвічі більше квартир, ніж у 1971 році.

Розробляється перспективний план

Старе Місто — історичний пам'ятник, повністю відбудований після війни в первісному вигляді. На передньому плані квітничарка у традиційному вбранні.

розвитку польської столиці, але вже тепер відомо, що в районі Мокотова незабаром виросте мікрорайон на 140 тисяч жителів. На березі Вісли в районі Луку Секерковського створюється наукове містечко, де розмістяться численні науково-дослідні інститути, експериментальні бази. У Середмісті планується будівництво Західного центру на зразок нинішнього торговельного центру Східної стіни, але значно більшого. Першим об'єктом, який стане до ладу, буде Центральний вокзал.

З реконструкцією Середмістя тісно пов'язана смілива ідея перебудови району Праги — варшавського правобережжя.

До 30-річчя Народної Польщі здається в експлуатацію гордість варшав'ян — Лазенковська траса. Довжина її 3,5 кілометра. Вона їдало розв'яже не лише комунікаційні проблеми столиці, але й надасть багатьом варшав'янам можливість жити серед зеленого оазису.

Розпочалось будівництво наступної траси — Торунської, яка з'єднає райони Жолібожу й Жерані. Столиця збагатиться артеріями, що підуть у напрямку південь—північ. Поряд з Віслострадою прокладається магістраль Охота — Воля — Жолібож.

Варшава завтрашня стане ще кращою, запорукою тому є творчі зусилля польського народу.

За матеріалами польської преси

ЯНУШ РОШКО

Велика польська мідь

Мідь не була мрією його дитинства, як, скажімо, Троя для Шлімана. Та він і не збирається робити з себе легенду. В колі приятелів легко відгукується на прохання проспівати арію Надіра з «Шукачів перлин». І взагалі, в пам'яті його чомусь легко спливають події, пов'язані з навчанням... співу. Він мав усе для того, щоб здобути славу співака. Чудовий голос — ліричний тенор виняткової експресії.

Але сталося інакше.

Цій людині ми завдячуємо відкриттям родовищ міді, що належать до найбільших у світі.

Але спочатку короткі біографічні дані. Народився Ян Вижиковський 1917 року в селі Гачуві Бжозівського повіту. Закінчив гірничий факультет Гірничо-металургійної академії в Кракові. Працював на вугільних шахтах «Лагевнікі» та «Радзіон-

Ян Вижиковський.

кув», потім в Інституті геології, а з 1956 року живе й працює у Варшаві. Лауреат Державної премії, доктор наук, кавалер ордена Брилли (ним нагороджуються найбільш вперті дослідники, яких не злякали труд-

нощі), почесний громадянин міста Любіна.

Гачув'яки в зграбних свитках, гачув'янки в мереживних білих сукнях. У самому кутку вусань у капелюсі набакир витинає на контрабасі. Поруч з ним вусань з цимбалами на колінах.

— Оцей з контрабасом — мій батько Генрік Вижиковський. Поруч сидить Кашовський. Він з цими цимбалами пів-Європи об'їздив. І контрабас і цимбали зробив мій батько. Золоті в нього були руки і рідкісний музичний слух,— коментує це фото Ян Вижиковський.

Генрік Вижиковський мав невеликий клапчик землі — щось менше двох гектарів, був і теслею і лудильником, грав у народних оркестрах, чудово опрацьовував книжки. Ян мріяв про навчання. Та де взяти гроші? Він був четвертою дитиною в сім'ї, першим сином. Мав успадкувати землю. Але Ян хотів вчитися, а земля хай переходить молодшому братові...

Та вибухнула війна. Добровольцем пішов до війська. Відступав аж до Луцька, потім добирався додому, обминаючи німецькі патрулі. В Гачуві його вже оплакували. Навіть з'явилися свідки його смерті. Янові виповнилося тоді 22 роки, і його могли вивезти до рейху. Він потай перебрався до Кракова. Товариш допоміг влаштуватись у громадській ощадній касі. Там, на посаді рахівника і застало його визволення.

Надійшов час здійснити давню мрію — вчитися співу. Почав брати уроки у відомих педагогів. Але раптом лікарі виявили серйозну хворобу горла. Про сцену годі було й думати.

В перші повоєнні роки він ще виступав на концертах, але вже знав: треба шукати чогось іншого.

— Відверто кажучи, найбільше мені хотілося вчитися в технічному вузі, але за панської Польщі на це не було коштів.

І ось Вижиговський вступає до Гірничо-металургійної академії на гірничий факультет.

1950 рік. У садку шахти «Розбарк» директори управління і копальні зібрались для розмови з випускниками академії. Яну пропонують керівну посаду: тоді вкрай були потрібні технічні кадри.

— Спочатку піду на якийсь час у шахту, — вирішує розважливий Вижиговський, — за стіл сісти встигну...

Він пішов на шахту «Лагевнікі», стару, занедбану, де, по суті, поклади вугілля були вже вичерпані. Тільки професор Будрик давав «Лагевнікам» останній шанс. Вибирати вугілля там можна було вже тільки під міською забудовою Битома. На високій технічній раді запитали, а хто візьме на себе відповідальність, якщо Битом завалиться. Будрик сказав «я!». Його учень Вижиговський почав видобувати вугілля. Битом не завалився. Згодом Вижиговський переходить на шахту «Радзінкув».

— Мені завжди більше

подобалися бурильні роботи. Надивився я під Кросним, у рідній моїй стороні, на буріння, коли там шукали нафту. Дуже хотілось вивідати в землі її таємниці.

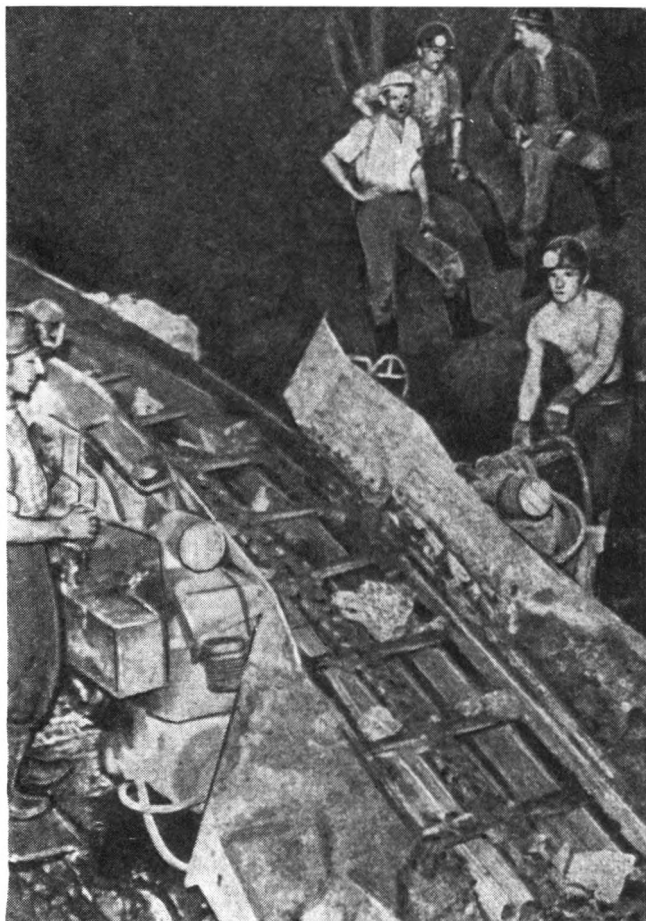
Показує свій записник. Квітень 1951 року. Інститут геології. Краків. Відділом руд керував тоді професор Краєвський з Гірничо-металургійної академії.

— Може б, ви зайнялися міддю? — запитав професор і дав кілька німецьких розробок.

— У Нижній Сілезії мідь знайдено в районі Злуторії. Тепер для нас це місце так званої «малої міді». Під час війни німці похижацькому експлуатували копальні, а після визволення, відкачавши воду із штреків, ми поновили видобуток. Німці твердили, що міді більше нема. Вони продірявили усю Нижню Сілезію, як друшляк, — розповідає Вижиговський.

Із властивим йому педантизмом наносить на карту всі пункти німецьких розві-

У забої рудника «Полковіце».

док. У записнику занотує: «Петрашек знайшов біля Вроцлава грудки руди, що містять 14 процентів міді». Це був важливий факт. Якийсь слід. Тим часом у рапортах обох Петрашків, які Вижиговський розшукував по всій Нижній Сілезії, найчастіше повторювалися негативні відповіді. «Знайти велику мідь під Вроцлавом неможливо»,— твердили Петрашки, батько й син, а також Отто Ейзен-траут — дослідник нижньосілезького басейну. Дані були на той час найсвіжіші — з 1939 року або часу війни.

І от в житті Вижиговського починається період «полювання». Він сідає в стару розбиту «Варшаву» і шукає. Залізає в очерет, печери, покинуті шtolьні, де ще за часів Генріка Побожного шукали золото, до напіврозвалених штретків, гротів і відбиває геологічним молотком брили породи. Спочатку обстежує околиці «малої міді», але переконується, що це справа марна. Тоді він висуває нову концепцію: треба бурити там, де не бурили німці!

У 1953 році інститут переводять до Варшави. Його відкликають з Нижньої Сілезії, де він вів життя «мисливця». Вижиговський починає сумніватися, чи варто займатися цією міддю. Але в Варшаву не переїздить. Продовжує свої мандри по сілезькій землі, шукає вперто, завзято. Щоб якось прохарчуватися, фотографує селян, їхніх дітей, за це йому дають склянку молока,

адже за гроші тоді нічого не можна було купити.

Під Окжешином знаходить «підозрілу» грудку. Дає на аналіз. Лаборант прибігає з розпашілим обличчям. 20 процентів міді!

Треба бурити тут. Роздобуває кошти, привозить апаратуру. А в інституті його запитали: аналіз зроблено з багатьох проб чи тільки з однієї грудки? Лише з багатьох проб можна отримати середню цифру. Стало ясно, звідки Петрашек взяв оті свої 14 процентів.

Хтось інший зламався б. Вижиговський вистояв. У Окжешині знімає стодолу під склад добутої породи. Через те, що брили були тверді і великі, вирішив їх розпилювати. З господарем стодоли сконструював машину: з дубових балок, мотором від молочарні, циркулярною пилою.

Був вечір, мряка, півсела зібралося на подвір'ї і дивилося на цей небачений фейерверк: сніп іскор вири-вався на 5 метрів. Та все даремно.

Вижиговський махнув рукою і ще раз подумав: треба повернутися на шахту.

Не повернувся.

Досі шукав там, де не шукали німці, тепер шукати по їхніх слідах. Поїхав до сестри в Нову Руду, потім до Дрогослава. Вирішив бурити тут. Але спочатку треба стати на квартиру. Ходить по селу, роздивляється. З вікна визи-рає дівчина, там і зняв квартиру. Потім одружився з цією дівчиною.

Тим часом з-під Остже-шова прийшла звістка. Роз-

відники нафти врізалися в тонкі мідоносні шари. Інститут пропонує бурити саме там. Вижиговський проти. Це суперечить його концепції. «Мандри» по Нижній Сілезії тривають. Його навіть кілька разів затримували місцеві власті як підозрілу особу.

У 1956 році народився син Богуслав, і вся сім'я переїздить до Варшави. Але Вижиговський абсолютно певен, що мідь є. Треба йти глибше, наскільки дістане бур. Мідь просто добре заховалася.

В його робочій кімнаті в Інституті геології купи каміння, потовченого на щебінку. Це бурильна здобич. Колеги посміхаються: «Він вірить у мідь! Адже німці там все перерили... А Ясь порпається саме в тих місцях...»

Саме в тих місцях він пробу-рив свердловину, у Серошівцях. Буріння вів інженер Щепаник з Управління нафти. Домовилися, що буритимуть глибше. Попередники зупинилися на двохстах метрах, а вони наважились на 500 — такою була максимальна потужність установки.

Щепаник пройшов 500 метрів, 600. Машина затріщала.

— Ще трішечки,— благав Вижиговський.

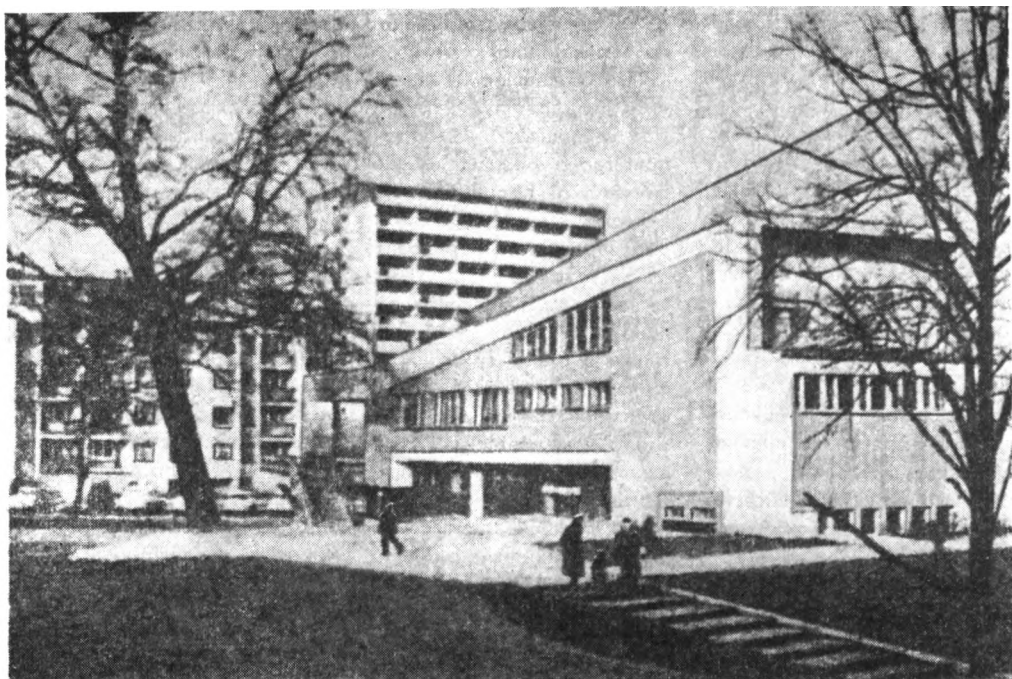
Пройшли ще 50 метрів і зупинилися.

— Більш не можна, розсиплемось...

Вижиговський взяв пробу, глянув оком фахівця. Чи це не мідь? Щось виблискує.

— Мерщій на аналіз!

Це сталося 23 березня 1957 року. І це була вели-

Куточок сучасного Любіна.

ка мідь, процент металу в руді такий, що перевищував сподівання найбільших оптимістів!

Але, скільки тут її, цієї міді, які запаси?

Дехто вимагав одразу розробити документацію на будівництво рудника в Серошовіцах. Але Вижиковський має ще одну скважину, в Любіні. Там на нього чекає Фердинанд Врона.

Тут справа посувалася повільно. 500 метрів. Жодних результатів. Вирішили бурити, скільки витримає машина. Все тріщало і ламалось. Спустилися на 600 метрів. Полопалися шланги, вода била фонтанами.

— Ще один метр,— бла-

гав Вижиковський.— Якщо завалиться, відповідатиму я.

Врона пробурих лише півметра. І знов була мідь, велика мідь! Від Серошовіц аж по Любін. Величезні поклади.

Вижиковський пішов на пошту і відбив телеграму на ім'я Серватки, шефа Врони. Бо Врона був з Вроцлавського геологічного управління.

Серватка нічого не знав про їхні експерименти. Глибина його вразила. Але втішив результат.

1959 року з'явилася на світ дочка Малгожата.

Йому запропонували вибрати нову квартиру, яку

схоче. Вибрав скромні дві кімнати по вулиці Рутковського.

Кілька років зайняла робота над документацією родовища, буріння на різних глибинах.

— Закінчився перший етап.— Подумав трохи і додав.— Тепер знов пущусь у велике плавання, і знов по Нижній Сілезії.

Богуслав уже переріс батька.

Мідь обросла рудниками й містами.

А дочка Малгожата грає на фортепіано, вчиться в музичній школі. У неї абсолютний музичний слух, успадкований від дідуся Генріка, що грав на контрабасі.

«Пшекруй», Польща.

ні роботи, складання шкільних програм, експериментування. Другий етап, завершальний, розпочнеться 1978 року. Досить тривалий період підготовки пояснюється двома важливими моментами.

По-перше, партія й уряд розуміють, що успіх реформи залежить насамперед від ґрунтовної підготовки самих вчителів до підвищених вимог. 1973 року 23 тисячі вчителів уже завершили заочну освіту в інститутах та університетах, що дасть їм змогу викладати свої предмети в старших класах.

По-друге, необхідно ліквідувати різницю в рівні освіти між сільськими та міськими школярами. Для цього потрібно запровадити єдину учбову програму, а також відкрити в сільській місцевості уніфіковані десятирічки. В минулому навчальному році нова система була випробувана в багатьох сільських школах. Експеримент підтвердив її ефективність у поліпшенні рівня освіти сільських дітей і підлітків, що стануть незабаром активними учасниками виробничих і суспільних процесів. Цього року понад 700 шкіл почали перехід на систему десятирічок.

Сільські десятирічки — це сучасні учбові осередки, які працюють за наперед продуманими навчальними й виховними програмами. При складанні цих програм враховано досягнення вітчизняних вчених-педагогів і досвід кращих вихователів-практиків. Найголовніше завдання поряд із викладанням основ наук — прищепити учням навички самостійного мислення, збудити в них громадську активність, посилити інтерес до шкільного життя, виховувати почуття відповідальності. Передбачається також розширити позакласну роботу шляхом залучення учнів до діяльності в різноманітних гуртках та товариствах.

Міністерство освіти Польщі повідомило, що мине ще три роки, доки в усіх

сільських укрупнених радах, які виникли внаслідок проведеної 1 січня 1973 року реформи сільського господарства — а їх понад 2 800, — будуть створені десятирічки. Адже для їхнього комплектування необхідні кваліфіковані вчителі, відповідне обладнання та підручники.

Середня загальноосвітня школа допомагатиме учням здобути професійну підготовку. З цією метою замість колишніх гуманітарних і математичних ліцеїв організуються математико-технічні, економіко-суспільні, біолого-сільськогосподарські. Випускник учбового закладу може працювати на багатьох допоміжних посадах і за порівняно короткий строк опанувати на курсах певну професію.

Проведення освітньої реформи стало можливим завдяки великим досягненням, які соціалістична Польща здобула в галузі народної освіти. Польська школа, як підкреслюється в Директивах ПОРП, виконала основні завдання, покладені на неї в перший період побудови соціалістичного суспільства. Було ліквідовано неписьменність. У період з 1946 по 1971 роки понад 11 мільйонів юнаків і дівчат дістали початкову освіту й 1,5 мільйона — середню. 5 мільйонів юнаків та дівчат закінчили професійні училища та технікуми, 600 тисяч добре навчених фахівців випустили інститути та університети. Зараз 90 процентів усіх дітей після закінчення початкової школи продовжують своє навчання.

Розпочата реформа спирається на прогнози суспільно-економічного розвитку до 2000 року й очікуваний прогрес науки й техніки, на перспективи розвитку соціалістичного суспільства, де кожна людина буде краще, ніж досі, підготовлена до професійної праці та участі в громадському житті.

За матеріалами польської преси

НЕВМИРУЩЕ
МИСТЕЦТВО

Десять років тому помер Ксаверій Дуніковський, один з найвидатніших польських скульпторів. Творчий дебют митця відбувся наприкінці минулого століття. У 1898 році він закінчив з золотою медаллю Академію мистецтва у Кракові і тоді ж виставив свої перші праці — портретні ескізи та композиції. 1905 року Дуніковський стає професором Варшавської школи образотворчих мистецтв. В 1905—1908 роках з'являється цикл його скульптурних творів-символів — «Любов», «Єва» і «Вагітні жінки». В той самий період Дуніковський створив великі філософські композиції, зокрема, «Фатум». Вирізьблені з суцільних брил, його твори відзначаються лаконізмом і внутрішньою динамікою.

В роки першої світової війни Дуніковський жив спочатку в Лондоні, потім у Парижі. Там він створив монументальну «Гробницю Болеслава Сміливого» та «Автопортрет».

Повернувшись до Польщі, Дуніковський оселився у Кракові, де став

Ксаверій Дуніковський в своїй майстерні.

професором Академії. В період між двома війнами він створив кілька нових скульптурних праць, у тому числі «Вавельські голови». Кожна з них відзначається глибокою психологічною правдивістю.

В 1940—1945 роках Дуніковський був в'язнем Освенциму. По війні скульптор знову на педагогічній роботі в Краківській Академії. В 1948 році він передає всі свої твори державі. Створює такі відомі праці, як «Бюст Леніна», нові «Вавельські голови» (продовження циклу), «Пам'ятник Сілезьким повстанцям», «Пам'ятник Вдячності» в Ольштині, а також живописний «Освенцимський цикл».

Ксаверій Дуніковський був митцем-мислителем, митцем-громадянином. Ось чому його творчість не старіє з плином часу.

РОБІТНИЧА
ОПЕРА

Десять років при одному з найбільших текстильних підприємств Польщі — Лодзинському прядильному комбінаті імені Армії Людової — працює оперний колектив.

Це єдина в Польщі робітничая оперна труппа; їй допомагають фахівці Великого театру міста Лодзі.

До свого десятирічного ювілею колектив підготував одноактну оперу зачинателя польського оперного мистецтва Кароля Курпінського «Лісник з Козеницької пущі».

ТЕЛЕВИСТАВА
«БАР'ЄРИ»

Польське телебачення показало телеспектакль «Бар'єри» (сценарій Ст. Е. Бурого, режисер Б. Аугустиняк), поставлений за повістю українського письменника Юрія Щербака «Бар'єр несумісності». Вистава викликала схвальні відгуки в польській пресі. Критик Роман Шидловський, автор рецензії в журналі «Екран», називає виставу «Бар'єри» визначною подією в культурному житті Польщі. Успіх її забезпечили, на думку критика,

Сцена з телевізійної вистави
«Вар'єри».

і вдалий сценарій, і вдумлива режисура Богдана Аугустиняка, і переконлива гра акторів, і те, що вистава не перетворилася на репортаж з операційної зали, а дала глядачеві поштовх

для глибоких і серйозних роздумів. Столична газета «Слово Повсьхенне», даючи телевиставі високу оцінку, підкреслює, що в основі твору лежить власний життєвий досвід автора, за фахом медика, який у своїй літературній творчості зосереджує увагу на етичних проблемах сучасної медицини.

Станіслав Зачик в ролі радянського
кардіохірурга професора Костюка.

ХУБАЛЬ— НАРОДНИЙ ГЕРОЙ

Польський актор Ришард Філіпський знявся в головній ролі у кінофільмі «Хубаль» (режисер Б. Поремба). Стрічка відтворює один з епізодів другої світової війни. Після вересневої поразки Польщі майор Генрік Добжанський — псевдонім Хубаль, сформував загін кіннотників і з вересня 1939 року до червня 1940 року вів боротьбу з гітлерівцями. Це був єдиний підрозділ польської армії, що не склав зброї після капітуляції. Філіпський зумів створити реалістичний образ народного героя, людини, овіяної романтичною легендою. За виконання ролі Хубала актор відзначений премією міністра національної оборони.

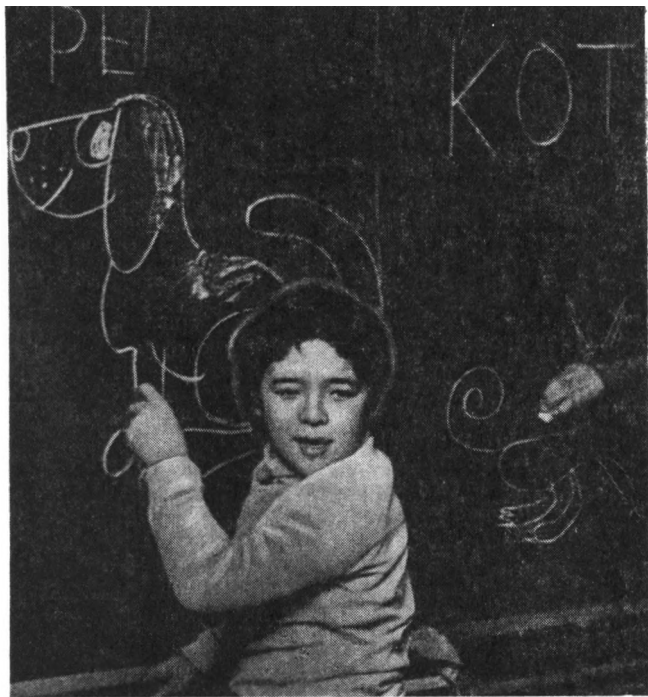
ЧІЛІЙСЬКІ ЕМІГРАНТИ

На уроці польської мови.

Недалеко від Варшави, на березі Зегжинського водоймища, в затишному будинку відпочинку панує незвичайне поживлення. Тут розмістилися чилійські патріоти, що зазнали в себе на батьківщині переслідувань військової хунти. Серед них можна побачити кінорежисера й професора університету, лікаря-ветеринара й електрика, студента і залізничника. Багато з них прибули з дітьми.

Ці люди стали жертвами й свідками кривавого терору. Члени партій, що входили до коаліції Народної єдності, вони позбавлені можливості вести політичну боротьбу в своїй країні, оскільки їхні імена відомі хунті. Комуніст, профспілковий діяч, залізничник із Сантьяго товариш Луїс Кампос Санчес розповів про долю свого близького друга. В жовтні минулого року той був заарештований, а через кілька днів його дружині видали забиту труну і наказали негайно поховати, заборонивши піднімати віко. На цвинтарі жінка не витримала й порушила наказ... Те, що вона побачила, приголомшило її — вона зомліла. Її чоловік загинув не від кулі, він був по-звір'ячому замучений. Кати відрубали йому руки й пальці на ногах.

Асистент математичного факультету університету в Сантьяго Ладіслао Астудільйо Сільва розповів про

В ПОЛЬЩІ

становище, що склалося в чилійських вищих учбових закладах. Ректорами в них призначено військових, які не мають авторитету ні серед викладачів, ні серед студентів. Багатьох професорів і студентів заарештовано.

Чилійська студентка просила не називати її імені (її чоловік не мав змоги виїхати з країни, а тим часом військовий трибунал виніс

йому смертний вирок, і він переховується), вона розповіла про криваві розправи над слухачами університету в Сантьяго. Студентів кидають за ґрати, катують, судять польовими судами, на яких вони позбавлені можливості захищатися.

Хуан Баратіні Карвеллі, член політбюро КП Чілі, розповів, що сім деканів університету в Вальпараїсо були заарештовані, а в уні-

Чилійські діти в дитячому садку.

верситетській бібліотеці спалено п'ять тисяч наукових книжок.

Чесні, прогресивно настрєсені офіцери й солдати також зазнають репресій і переслідувань. Напередодні путчу були проведені провокаційні політичні збори — тих, хто висловився в дусі лояльності до уряду Народної єдності, за кілька днів було розстріляно. У рядових солдатів ніхто не питав їхньої думки, за відмову ж виконувати наказ хунти розстрілювали на місці. Лише на одній з вулиць Сантьяго було розстріляно 37 солдатів за відмову приєднатися до путчу проти законного президента. Чилійський народ перебуває в трагічному становищі.

На початку року невеличка група з тридцяти чоловік прибула до братньої Польщі. Польські друзі оточили їх увагою й піклуванням. На особливому становищі перебувають діти. Клімат Польщі різко відрізняється від клімату їхньої батьків-

щини, й лікарі уважно слідкують за здоров'ям малюків, забезпечують належне харчування та догляд. Емігранти з Чілі займаються спортом, беруть участь у культурних заходах, розвагах. Живуть вони в зручних кімнатах, для них організовано курси вивчення польської мови. Заняття провадяться кожного дня, і швидше за всіх, як завжди, схоплюють матеріал

діти. По закінченні курсів вони підуть до польської школи, юнаки продовжуватимуть перерване навчання у вищих учбових закладах, дорослі зможуть працювати за фахом.

Чилійські патріоти вдячні за гостинність і піклування, з якими їх зустріли в соціалістичній країні.

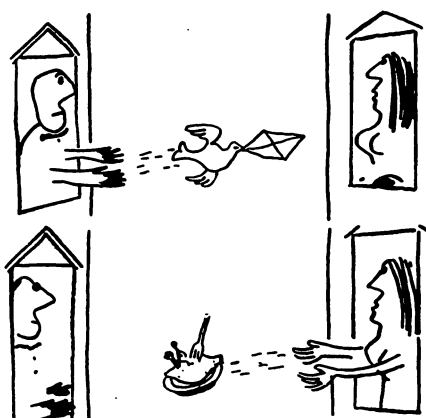
За матеріалами польської преси

Маленька чилійка в польському національному костюмі.

— То їй син купив... «Квік», ФРН

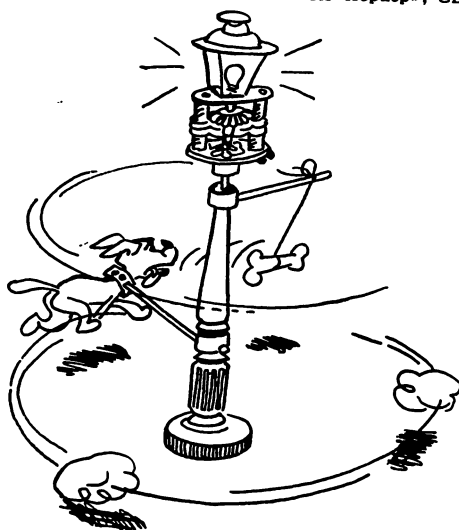

«Парі матч», Франція.

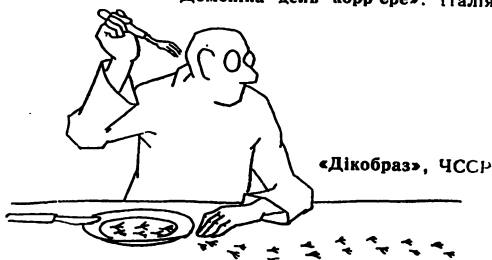

— Завертайте звідси! Ще дві години тому ми теж були людьми.

«Нью Йоркер», США.

«Винахід» для освітлення вулиць.
«Доменіка дель корр'єре». Італія.

«Дікобраз», ЧССР

**Головний редактор
Дмитро Павличко.**

**Редакційна
колегія:**

**Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.**

**Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.**

**Художній редактор
Микола Коваленко**

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.
Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

ВФ 27210. Здано до набору 11. IV. 1974 р. Підписано до друку 27. V. 1974 р. Формат паперу 70×100/16. Друк фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 21,2. Тираж 55090. Ціна 60 коп. Зам. 01795.

«ВЕСЬ МИР», № 7, 1974 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Лесі Українки, 20. Комбінат печаті издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.

Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 21,2. Тираж 55090. Цена 60 коп. Зак. 01795.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

ИНДЕКС 74083

Ціна 60 коп.